

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»**

**ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
В АЗІЇ ТА АФРИЦІ ЯК СКЛАДОВА
СВІТОВОГО ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ
(кін. ХХ – поч. ХХІ ст.)**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ
ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»**

**ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
В АЗІЇ ТА АФРИЦІ ЯК СКЛАДОВА
СВІТОВОГО ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ
(кінець XX – початок XXI століття)**

Монографія

КИЇВ 2022

УДК 94 : 339.922 (5 + 6) "XX/XXI"

I - 73

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 9 від 30 грудня 2021 р.)*

Рецензенти:

Бубенок О.Б., д.і.н., проф.

Манжола В.А., д.і.н., проф.

Рубель В.А., д.і.н., проф.

Редакційна колегія:

Швед В.О., к.і.н., доц. (керівник автор. кол., загальна редакція)

Городня Н.Д., д.і.н., проф.

Лукаш О.І., к.і.н., с.н.с.

Мхитарян Н.І., к.пол.н., с.н.с.

Пророченко Н.О., к.і.н., доц.

Інтеграційні процеси в Азії та Африці як складова світового історичного розвитку (кінець XX – початок XXI століття) : монографія / за заг. ред. В.О. Шведа, пер. англ. Прип'ік Є.О., Кравченко М.В. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. 285 с.

ISBN 978-966-02-9895-8

Автори монографії комплексно проаналізували становлення, тенденції і динаміку розвитку провідних інтеграційних об'єднань в Азії та Африці. В оригінальних авторських дослідженнях висвітлено сучасні регіональні трансформації, які відбуваються в умовах загострення конкуренції між регіональними і глобальними центрами сили. Обґрунтовано, що залучення до процесів регіональної та міжрегіональної інтеграції є одним з вирішальних чинників успішного соціально-економічного розвитку держав Азії та Африки.

УДК 94 : 339.922 (5 + 6) "XX/XXI"

I – 73

*За достовірність інформації в опублікованих матеріалах відповідають автори.
Передрук можливий у разі посилання на автора і видання*

ISBN 978-966-02-9895-8

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії НАН України»

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

**STATE INSTITUTION «INSTITUTE OF WORLD HISTORY OF
THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE»**

**ASIA AND AFRICA
INTEGRATION PROCESSES AS THE PART
OF WORLD HISTORICAL DEVELOPMENT**

(the late 20th – the early 21st century)

Monograph

KYIV 2022

UDC 94 : 339.922 (5 + 6) "XX/XXI"

I – 73

*Recommended for publication by the Academic Council of the State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine»
(Protocol № 9, December 30, 2021)*

Reviewers:

Bubenok O. B., Dr. habil. (History), Professor

Manzhola V. A., Dr. habil. (History), Professor

Rubel V. A., Dr. habil. (History), Professor

Editorial Board:

Shved V. O., Ph.D. in History, Associate Professor (Head of Research Group, General Editorship)

Horodnia N. D., Dr. habil. (History), Professor

Lukash O. I., Ph.D. in History, Senior Research Fellow

Mkhytarian N.I., Ph.D. in Political science, Senior Research Fellow

Prorochenko N. O., Ph.D. in History, Associate Professor

Asia and Africa Integration Processes as the Part of World Historical Development (the late 20th – the early 21st century) : monograph / edited by V.O. Shved, english translation by Prypik Y.O., Kravchenko M. V. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, State Institution «Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine», 2022. 285 p.

ISBN 978-966-02-9895-8

The authors of the monograph studied comprehensively formation of the leading integration structures in Asia and Africa, as well as trends and dynamics of their development. The author's original researches also covered the basic regional transformations in the context of increasing competition between regional and global centers of power. The study revealed that participation of Asian and African nations in the regional and interregional integration processes is one of the key factors of their economic and social progress.

UDC 94 : 339.922 (5 + 6) "XX/XXI"

I – 73

The authors are responsible for the accuracy of information, which contains in the published materials.

Reprinting is possible with reference to the author and the publication.

ISBN 978-966-02-9895-8

© State Institution
«Institute of World History of
the National Academy of Sciences of
Ukraine»

ЗМІСТ

Передмова (укр. та англ. мовами).....	7
--	----------

Розділ І. Інтеграційні процеси в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та Південній Азії

1.1. Горюшня Н.Д. Регіональна інтеграція у великій Східній Азії в ХХІ столітті.....	27
1.2. Олійник О.М. Китай - США в інтеграційних процесах Азійсько-Тихоокеанського регіону.....	50
1.3. Лукаш О.І., Тихоненко І.В. Регіональна система Південної Азії: Індія та особливості інтеграційного розвитку.....	76

Розділ ІІ. Особливості процесів інтеграції на Близькому та Середньому Сході

2.1. Швед В.О. Проблеми та тенденції розвитку інтеграційних процесів у регіоні Перської затоки в умовах сучасних геополітичних змін.....	110
2.2. Пророченко Н.О. Середній Схід в інтеграційних процесах: Іран, Пакистан, Афганістан.....	134
2.3. Турецька Республіка в інтеграційних процесах: роль концепції неоосманізму та інституційно-безпекових аспектів.....	155
2.3.1. Аулін О.А. Інтеграційні пріоритети Турецької Республіки у контексті реалізації концепції неоосманізму.....	155
2.3.2. Мхитарян Н.І. Участь Турецької Республіки в інтеграційних процесах: інституційний та безпековий аспекти.....	170

Розділ ІІІ. Розвиток інтеграційних тенденцій в Північній та Субсахарській Африці

3.1. Гуцало С.Є. Північна Африка: уроки минулого та проблеми інтеграції Магрибу.....	199
3.2. Лукаш О.І., Прип'як Є.О. Африка - Індія у контексті інтеграційних тенденцій та перспектив співробітництва.....	215
3.3. Кравченко М.В. Інтеграційний розвиток регіону Субсахарської Африки.....	237

Висновки.....	259
----------------------	------------

Бібліографічні посилання по розділах.....	268
--	------------

Склад авторського колективу.....	282
---	------------

CONTENT

Preface (in Ukrainian and in English).....	17
---	----

Chapter I. Asia-Pacific Region and South Asia Integration Processes

1.1. Horodnia N.D. 21st Century Regional Integration in the Greater East Asia.....	27
1.2. Oliinyk O.M. China - USA in the Asia-Pacific Region: Integration Processes.....	50
1.3. Lukash O.I., Tykhonenko I.V. South Asia Regional System: India and Specifics of the Integration Development.....	76

Chapter II. Peculiarities of the Near and Middle East Integration Processes

2.1. Shved V.O. Problems and Trends of the Integration in the Persian Gulf in the Context of Modern Geopolitical Changes.....	110
2.2. Prorochenko N.O. The Middle East in the Integration Processes: Iran, Pakistan, Afghanistan.....	134
2.3. The Republic of Türkiye in Integration Processes: Role of the Neo-Ottoman Concept & Institutional-Security Aspects.....	155
2.3.1. Aulin O.A. Integration priorities of the Republic of Türkiye in the context of implementing the concept of Neo-Ottomanism	155
2.3.2. Mkhytarian N.I. Participation of the Republic of Türkiye in integration processes: institutional and security aspects.....	170

Chapter III. Integration Tendencies Development In the North and Sub-Saharan Africa

3.1. Hutsalo S.Y. North Africa: Lessons from the Past and the Problems of Maghreb Integration.....	199
3.2. Lukash O.I., Prypik Y.O. Africa - India: the Context of Integration Tendencies and Partnership Prospects.....	215
3.3. Kravchenko M. V. Regional Integration Development in Sub-Saharan Africa.....	237

Conclusions	259
--------------------------	-----

References	268
-------------------------	-----

List of Authors	282
------------------------------	-----

ПЕРЕДМОВА

Міжнародна інтеграція – динамічне й вкрай складне явище, яке досить активно розвивається в світі з другої половини XX ст. Вона значною мірою пов'язана із розвитком об'єктивних процесів і тенденцій, що відбуваються у світовій економіці і міжнародних економічних відносинах. Необхідно відзначити, що базисною основою, яка дала можливість розвитку доцентрових процесів у світі наприкінці XX - початку XXI ст., в тому числі інтеграційних, послужила еволюція важливих факторів виробництва під впливом науково-технічного прогресу та розвитку інформаційних технологій.

Інтернаціоналізація, а в останній чверті XX ст. також і глобалізація ліберального економічного розвитку, значно посилили інтеграційні процеси. У цей період формувалися глобальні ринки товарів і послуг, так званих факторів виробництва. Триваюча науково-технічна революція обумовлювала прогрес у засобах транспортних та інформаційних комунікацій. Комп'ютеризація та інформатизація охопили всі складові суспільного життя, всі сфери економіки. У багато разів збільшилися виробничі можливості, з'явилися нові види товарів і послуг, у тому числі банківських, сформувалася глобальна фінансова мережа, дедалі більшого значення набували наукові дослідження. Усе це сприяло посиленню взаємозв'язку і взаємозалежності світового співтовариства, економічному зближенню, об'єднанню окремих країн у регіональні господарські комплекси, які виступають надзвичайно важливими складовими економічного та соціального прогресу.

Отже, сучасна міжнародна економічна інтеграція - якісно новий процес, чію об'єктивну спроможність забезпечують еволюція факторів виробництва, розвиток і поглиблення міжнародного поділу праці, а також інтернаціоналізація та глобалізація. Усі країни світу на сьогодні так чи інакше залучені до інтеграційних процесів.

Відомо, що інтеграція здійснюється у багатьох *напрямах* - не тільки в економічному, а також в політичному (військово-політичному), безпековому

(політично-безпековому), науково-технічному, освітньому, соціально-культурному та ін. Більше того, вона завжди має певні *масштаби* (від локального до глобального): національні, регіональні (субрегіональні), міжрегіональні, глобальні.

Наступна особливість інтеграції полягає у тому, що вона відбувається за різноманітними *моделями*, тобто у форматах та з динамікою, які значно відрізняються. Так, інтеграція в Азії та Африці розвивається за моделями, що суттєво відмінні від європейських. Більш того, у різних частинах Азії та Африки реалізуються несхожі моделі інтеграції.

У зв'язку з цим доцільно відзначити, що розвиток людства наприкінці ХХ - початку ХХІ ст. засвідчив невинуватість очікувань щодо уніфікації світу шляхом поширення на держави Азії та Африки західних моделей розвитку. На основі спроб адаптації західного досвіду країнами азійських та африканських регіонів утворилися різноманітні моделі розвитку, що спиралися на національні особливості і самобутність цих країн, обумовлені їх географією, історією, культурою, традиціями. Важливими факторами посилення інтеграційних процесів, безперечно, виступили закінчення «холодної війни», крах соціалістичної системи і революція у сфері комунікацій.

Провідні фахівці з глобального розвитку стверджують, що сьогодні світ починає активно *азіанізуватись* (стає все більш азійським) і до середини ХХІ ст. доля Азії може скласти понад 50 % світового ВВП. Через перетворення Східної Азії на регіон світу, що розвивається найбільш динамічно і стає рушійною силою світової економіки, відбувається стрімке зростання впливу багатьох східноазійських держав на глобальний економічний та політичний розвиток, а також на особливості та специфіку процесів регіоналізації, в першу чергу інтеграції. Значна активізація інтеграційних процесів і тенденцій спостерігалася наприкінці ХХ - початку ХХІ ст. не тільки у східноазійському, а й в багатьох інших регіонах Азії та Африки.

Така ситуація спонукала багатьох українських та іноземних фахівців звернутися до вивчення і систематизації цих процесів. Аналіз *української*

історіографії з питань розвитку інтеграційних тенденцій та процесів у регіонах Азії та Африки на сучасному етапі свідчить, що протягом останніх двох десятиріч в Україні з'явилися деякі наукові *колективні праці*, які висвітлювали окремі питання представленої теми. Так, серед колективних монографічних досліджень видається доцільним відзначити *монографію*, підготовлену співробітниками Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України ще у 2004 році. Вона містить різноманітні матеріали з проблем інтеграції, важливі теоретичні положення, що не втратили актуальності й в наш час (див.: Міжнародні інтеграційні процеси сучасності: монографія / А.С. Філіпенко (кер. авт. кол.), В.С. Будкін, М.А. Дудченко та ін. К., 2004. 304 с.).

Заслуговують на увагу й видані в Україні *матеріали наукових конференцій* з досліджуваної теми, де перш за все інтерес викликають наукові доповіді Міжнародної наукової конференції «Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри», що відбулася 2 грудня 2011 р. у м. Києві (див.: Сучасна українська політика. Спецвипуск: Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри: матеріали між. наук. конф. / за заг. ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченко. К., 2012. 392 с.). Серед матеріалів цієї конференції на особливу увагу фахівців-сходознавців заслуговують дослідження: А.І. Кудряченко «Інтеграція і регіоналізація світогосподарських відносин у другій половині ХХ - на початку ХХІ століття», С. 9-18; І.Ю. Гузенко «Глобальна циклічність і регіональна інтеграція: теоретико-методологічний аспект», С. 118-123; І.М. Миклашук «Українсько-турецьке співробітництво на сучасному етапі», С. 200-210; Г.А. Максак «Чорноморський регіон як фактор формування політики енергетичної безпеки України», С. 211-220.

Цікавими з наукової точки зору видаються й публікації у *навчальних посібниках*, підготованих відомими українськими вченими та викладачами (див. наприклад: Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем: навчальн. посібник / за концепцією та наук. ред. проф. Л.Д. Чекаленко, відп. ред. проф. Н.О. Татаренко. К.: Дипломатична академія

України при МЗС України, 2013. 628 с.). У цьому виданні увагу фахівців-сходознавців привертають публікації Н.Д. Городньої, І.І. Погорської, Ю.А. Скорохода, Л.І. Скороход, С.О. Шергіна, та ін., присвячені країнам Азії та Африки (див.: С. 364-463). Варто також виокремити навчальний посібник, підготовлений в Одеському національному економічному університеті (див.: Кухарська Н.О. Україна в сучасних інтеграційних процесах: навчальн. посібник. Одеса: Одеський нац. економ. ун-т, 2015. 186 с.), в якому міжрегіональні інтеграційні процеси щодо України представлені у широкому історичному діапазоні - від Київської Русі до початку ХХІ сторіччя. Це видання включає змістовний розділ, присвячений інтеграційним зв'язкам України з країнами Чорноморського регіону (ОЧЕС), у тому числі - українсько-турецьким.

В українській історіографії з'являлися й окремі *наукові статті*, присвячені *теоретичним проблемам* міжнародної інтеграції й видані у різних науково-дослідних та учбових закладах України. Серед них привертають увагу, наприклад статті, підготовані та видані співробітниками Національно-дослідного економічного інституту Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (див.: Маринина С.В. Сутність, проблеми та перспективи розвитку форм міжнародної економічної інтеграції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія: економічні науки*. 2014. № 5-6 (76-77). С. 40 - 47; Запорізького національного університету (див.: Заболотна М.Ф. Роль інтеграційних та дезінтеграційних процесів у сучасному світі. *Грані. Політичні науки*. 2015. № 10/1 (126); Національного університету державної фіскальної служби України (див.: Назаров М.І., Макаренко О.Я. Сучасний стан інтеграційних процесів у світі. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 18. DOI: <https://doi.org/10/32782/2524-0072/2018-18-9>) та багато інших.

Наведені приклади та огляд української історіографії з досліджуваної теми свідчить, що в ній були відсутні *комплексні, узагальнюючі* наукові праці, присвячені аналізу проблем інтеграційного розвитку країн афро-азійського простору. Тому в представленій монографії зроблена спроба частково

заповнити цю прогалину й проаналізувати інтеграційні процеси у таких регіонах, як Східна Азія (Велика Східна Азія), Південна Азія, Близький та Середній Схід, Північна та Субсахарська Африка.

Кожний підрозділ монографії містить короткий історіографічний огляд, в якому охарактеризовані найважливіші наукові праці щодо інтеграційних проблем конкретного регіону.

У підрозділі 1.1., присвяченому аналізу інтеграції у великій Східній Азії в ХХІ столітті, дається узагальнююча характеристика східноазійської економічної інтеграції в організаційно-інституційному аспекті. В цьому підрозділі йдеться про те, що кордони регіону окреслити дуже складно, виходячи з його величезних географічних масштабів і соціально-економічного розмаїття; їх доцільно визначати певними форматами інтеграції, а саме такими відомими регіональними об'єднаннями, як АСЕАН у Південно-Східній Азії, АСЕАН+3 у Східній Азії, АТЕС і АСЕАН+5 в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. На основі аналізу значного оригінального матеріалу доводиться, що саме у цих форматах спостерігається не спрощена інтеграція, а йде комплексний процес *регіоналізації*, складовою частиною якого є *регіоналізм* - ідеологія і стратегія, призначенням яких є забезпечення інтересів регіонів; процес реалізації прагнень і потреб регіонального співтовариства.

На інтеграційні процеси у Східній Азії та у цілому в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) потужний вплив справляє динамічний розвиток, а також активізація регіональної економічної інтеграції Китаю, що обумовлено його зростаючою роллю у просуванні нових форматів, за допомогою яких він відстоює свої стратегічні регіональні та геополітичні інтереси. Цим питанням у контексті геополітичного суперництва Китай - США за вплив в АТР, у тому числі в сфері інтеграції, присвячений підрозділ 1.2. У ньому акцентується увага на актуальній проблемі: представлений регіон став ареною значного протистояння між двома могутніми азійсько-тихоокеанськими державами світу – США та КНР, кожна з яких прагне посилити своє лідерство. Усталеність позицій цих держав на світовій арені

значною мірою визначатиметься саме впливом в АТР, а врегулювання двосторонніх суперечностей між ними зумовлюватиме подальше форматування та розвиток інтеграції в регіоні.

Вагомим конкурентом Китаю в АТР виступає й зростаюча та впливова на міжнародній арені Індія. З іншого боку, США намагаються розбудовувати партнерство з Індією саме в цьому регіоні, оскільки такий формат партнерства зможе протистояти посиленню Китаю та сприяти збалансуванню інтересів країн регіону. У вищезгаданих підрозділах монографії цьому актуальному питанню приділена особлива увага. Вона обумовлена появою нової регіональної конструкції у вигляді Індійсько-Тихоокеанського регіону (ІТР) як нового сучасного міжнародного формату на теренах АТР. Якщо останній регіон (тобто АТР) поєднує західний і східний береги Тихого океану і складає так зване Тихоокеанське кільце, то ІТР є ширшим ніж АТР, оскільки включає Індію та інші держави (кордони цього нового міжнародного формату ще остаточно не сформовані).

На великому фактичному матеріалі у монографії представлено і підкреслено провідну роль Індії у Південній Азії (згідно класифікації ООН, регіон включає наступні країни: Індія, Пакистан, Афганістан, Шрі Ланка, Бангладеш, Непал, Бутан, Мальдіви). Блок питань, пов'язаних із розвитком інтеграції у південноазійському регіоні, видається досить складним і неоднозначним у силу низки особливостей та специфіки історичного розвитку регіону (підрозділ 1.3).

У підрозділі проаналізовано широке коло питань на прикладі провідного інтеграційного об'єднання регіону - SAARC (Асоціації регіонального співробітництва Південної Азії). Майже вперше в українській історіографії зроблено спробу комплексного аналізу особливостей і специфіки розвитку регіональної інтеграції як в економічному аспекті, так й в таких важливих напрямках, як розвиток науки і техніки, освіти (вироблення спільного освітнього стандарту та освітніх програм шляхом впровадження єдиних методів навчання), медицини (в тому числі у боротьбі з пандемією СОУГО-19), а також

проаналізований цивілізаційно-культурний аспект інтеграції та його вплив на процеси регіоналізації у Південній Азії.

Велика увага в монографії приділена регіону Близького та Середнього Сходу. Близький Схід автори розглядають як регіон, розташований в Західній Азії та Північній Африці, тобто на стику Європи, Азії та Африки. До цього регіону відносяться: Ірак, Йорданія, Ліван, Ізраїль, Палестинська автономія, Сирія, Туреччина, Єгипет, Саудівська Аравія, Ємен, Катар, Оман, Бахрейн, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати. До Середнього Сходу авторами монографії віднесені такі країни, як Іран, Пакистан, Афганістан.

Інтеграційні процеси на Близькому Сході суттєво відрізняються від інших регіонів Азії та Африки. Тут помітною є роль багатих нафтових монархій, передусім Саудівської Аравії, яка стала фактичним лідером такого найбільш успішного інтеграційного об'єднання, як Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ). У монографії розглянуті тенденції та особливості розвитку інтеграційних процесів у регіоні Перської затоки в умовах сучасних геополітичних змін (підрозділ 2.1).

Такі провідні країни Середнього Сходу, як Іран і Пакистан також намагаються створити підконтрольні їм альянси та союзи. У монографії звертається увага (підрозділ 2.2.) на активну участь Ірану та Пакистану у розбудові нової конфігурації регіональних зв'язків. Ці країни залучені до низки великих ініціатив та організацій (проект Один пояс - один шлях, Шанхайська організація співробітництва (ШОС), міжнародний транспортний коридор Північ-Південь та інші), що спрямовані на економічну інтеграцію євразійського простору. Важливими залишаються й енергетичні проекти, які можуть перетворити Пакистан та Іран у ключові перехрестя співпраці між Центральною та Південною Азією.

У підрозділах монографії велику увагу приділено історії та особливостям участі Туреччини в інтеграційних процесах, у тому числі у контексті реалізації концепції неоосманізму (підрозділ 2.3.1), а також детально проаналізовані інституційний та безпековий аспекти участі Туреччини у розвитку

інтеграційних тенденцій в різних регіонах, що мають для неї стратегічний інтерес - ЄС (Європейський Союз), ОЧЕС (Організація Чорноморського економічного співробітництва), країни Близького Сходу (підрозділ 2.3.2).

Важливою тенденцією сучасного світового розвитку є динамічне зростання окремих держав Північної та Субсахарської Африки й перетворення африканського континенту на арену міжнародної конкуренції за широкі економічні можливості та великі запаси природних ресурсів. Однією з передумов участі в цій конкуренції є поширення інтеграційних тенденцій та поглиблення процесів інтеграції на африканському континенті. Ці аспекти знайшли висвітлення у контексті аналізу проблем та специфіки інтеграції у регіоні Магрибу, до якого відносяться країни Північної Африки - Алжир, Лівія, Мавританія, Марокко, Туніс (розділ 3.1.), а також у Субсахарській Африці (за визначенням ООН регіон складається з усіх африканських країн та територій, що повністю або частково розташовані на південь від пустелі Сахара).

Субсахарська Африка є одним з найбільш економічно перспективних регіонів, представлених на глобальній карті світу, а її інтеграційні успіхи мають непересічне значення. Адже вони не лише уможливлюють поглиблення інтеграції в регіоні, а й сприяють досягненню мети, визначеної Африканським Союзом щодо створення Африканської континентальної зони вільної торгівлі та виконання стратегічної програми Порядок денний - 2063 (розділ 3.3.).

Проведені дослідження та висновки, які містить представлена монографія, доповнюють матеріали збірників наукових праць, які передували її виданню та були підготовлені у відділі історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Серед тих, що торкаються окремих аспектів інтеграційних питань, варто відмітити наступні (бібліографічний опис збережений оригінальним):

Глобальна периферія в ХХІ ст.: засади, закономірності та умови цивілізаційного ренесансу: зб. наук. праць / за заг. ред. д.і.н., проф. Гури В.К.; НАН України, ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України». К., 2014. 390 с.;

Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал

взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки) : зб. наук. праць / НАН України, ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України»; редкол.: В.О. Швед, О.І. Лукаш, Н.Д. Городня та ін. К., 2015. 230 с.;

Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми: зб. наук. праць / НАН України, ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України». Ін-т Конфуція Київськ. нац. лінгв. ун-ту / відп. наук. ред. О.І. Лукаш. К., 2016. 272 с.;

Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України: матеріали міжнар. наук. конф. Вид. укр. та англ. мов.: доповн. та уточн. / відп. наук. ред. О.І. Лукаш; НАН України, ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України». К., 2017. 240 с.;

Китай в період реформ і відкритості: зб. наук. праць / за заг. ред. Н. Д. Городньої. Київ: ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України», Ін-т Конфуція Київськ. нац. лінгв. ун-ту, 2022. 217 с.

Матеріали цих збірників, які стосуються інтеграції в афро-азійських регіонах, та представлена монографія є однією із перших спроб в українській історіографії *комплексно дослідити та проаналізувати* розглянуті проблеми у контексті розвитку країн Азії та Африки, що обумовлює *новизну* та унікальність проведених досліджень.

Актуальність тем, що висвітлені у названих збірниках наукових праць та у представленій монографії, обумовлена важливістю аналізу ролі та значення регіональної інтеграції як одного з провідних чинників сучасного історичного поступу держав і виявлення її особливостей у різних країнах Азії та Африки. Такий підхід є суттєвим для кращого розуміння провідних тенденцій глобального і регіонального розвитку, вивчення позитивного досвіду інших держав та адаптування його до умов України в контексті її участі у регіональних інтеграційних процесах і міжнародній конкуренції.

Метою досліджень, що представлені у монографії, є з'ясування сутності процесів регіональної інтеграції в Азії та Африці наприкінці ХХ - на початку

XXI ст., вивчення її напрямів (аспектів), моделей та динаміки формування регіональних систем, а також чинників, що на них впливають, осмислення значення регіональної інтеграції у розвитку країн Азії та Африки та сучасного світу в цілому.

Авторський колектив науковців відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» у складі В.О. Шведа, Н.Д. Городньої, О.І. Лукаш, Н.І. Мхитарян, Н.О. Пророченко, С.Є. Гуцала, О.М. Олійника, Є.О. Припіка, О.А. Ауліна, М.В. Кравченко сфокусував свої зусилля на головному *предметі дослідження* - вивченні та аналізі основних напрямів, форм, особливостей та закономірностей інтеграційних тенденцій та процесів у *ключових регіонах* Азійського та Африканського простору.

Матеріали і висновки монографії можуть бути використані для кращого розуміння провідних тенденцій регіонального і глобального розвитку упродовж останніх десятиліть, вивчення досвіду держав у контексті особливостей та специфіки інтеграційних процесів у різних регіонах світу. Авторський колектив сподівається, що представлена монографія буде корисною для науковців, викладачів, студентів та аспірантів, а також практиків у сфері зовнішньої політики, у тому числі при розробці й реалізації міжнародної стратегії України в контексті її участі в регіональних інтеграційних процесах.

В.О. Швед, О.І. Лукаш, Н.Д. Городня

PREFACE

International integration is an interesting, dynamic, and extremely complex phenomenon, which has been actively developing in the world since the second half of the 20th century. It is largely related to the development of objective processes and trends in the world economy and international economic relations. Most importantly, the basis that enabled the development of centripetal processes in the 20th - 21st centuries, including integration, was the evolution of production important factors under the influence of scientific and technological progress and information technology expansion.

Internationalization, as well as the liberal economic model globalization, significantly intensified integration processes in the last quarter of the 20th century. During this period the global markets for goods and services, the so- called factors of production, have been formed. The ongoing scientific and technological revolution led to the progress in the means of transport and information communications. Computerization and informatization have covered all components of public life, all spheres of the economy. Production capacity has increased many times, new types of goods and services have appeared, including banking services. A global financial network has been formed, and the diverse multi-component research has become increasingly important. All this contributes to strengthening the interconnectedness and

interdependence of the world community, economic rapprochement, the unification of individual countries into regional economic complexes, which are the part of the global economic area.

Thus, modern international economic integration is a qualitatively new process, the objective capacity of which is ensured by the evolution of production factors, the development and deepening of the international division of labor, as well as by the internationalization and globalization. All countries of the world today are involved in integration processes in a certain way.

As we know, the integration is carried out in many *directions* - not only in economic, but also in political, security (political-security), scientific and technical, educational, socio-cultural and others. Moreover, it always has certain *scales* (from local to global): national, regional (subregional), interregional and global.

The next integration feature is that it takes place in different *models*, i.e. in formats, and with dynamics that differ significantly. Thus, integration in Asia and Africa is developing according to models that differs considerably from the European ones. At the same time, in the different parts of Asia and Africa, the various models of integration are being implemented. In this regard, it is worth noting that the development of mankind in the late 20th - the early 21st centuries testified to the unjustified expectations of the unification of the world by extending Western development model to the countries of Asia and Africa. On the basis of attempts to adapt the Western experience by the countries of Asian and African regions, the various models of development were formed based on the national characteristics and these countries identities due to their geography, history, culture and traditions. Undoubtedly, the end of the Cold War, the collapse of the socialist system, and revolution in communications were important factors in intensifying integration processes.

Leading experts on global development argue that today the world begins to *asianize* actively (becoming more and more Asian) and by the middle of the XXI century Asia's share could be more than 50 % of the world GDP. Due to the transformation of the East Asia into the fastest growing region of the world economy, the influence of many East Asian countries on global economic and political development, as well as on the features and specifics of regionalization processes, especially integration, is growing rapidly. Significant intensification of integration processes and trends was observed in the late 20th the early 21st centuries not only in East Asia, but in many other regions of Asia and Africa. Therefore, in the presented monograph, the integration processes are considered in

such large-scale and important regions as East Asia (Greater East Asia), South Asia, the Middle East, North Africa and Sub-Saharan Africa.

This situation prompted many foreign and Ukrainian specialists to turn to the study and systematization of these processes. The analysis of Ukrainian historiography on the issues of the development of integration trends and processes in the regions of Asia and Africa at the current stage shows that during the last two decades some scientific collective works appeared in Ukraine, which highlighted certain issues of the presented topic. Thus, among the *collective monographic studies*, it seems appropriate to note the monograph prepared by the staff of the Institute of World Economy and International Relations of the National Academy of Sciences of Ukraine back in 2004, it contains various materials on integration problems, important theoretical positions that have not lost their relevance even in our time (see: International integration processes of modernity: a monograph / A.S. Filipenko (head of author's group), V.S. Budkin, M.A. Dudchenko, etc. Kyiv, 2004. 304 p.).

The *materials of scientific conferences* published in Ukraine on the researched topic also deserve attention, where the scientific reports of the International scientific conference "Integration Processes in the Modern World: Regional Dimensions" that took place on December 2, 2011 in Kyiv (see: Modern Ukrainian politics. Special issue: Integration processes in the modern world: regional dimensions: materials of the international scientific conference / under the general editorship of Doctor of Science, Prof. A.I. Kudryachenko, Kyiv, 2012. 392 p.) are of particular interest. Among the published materials of this conference, the following studies deserve the special attention of orientalists: A.I. Kudryachenko "Integration and regionalization of world economic relations in the second half of the XX - at the beginning of the XXI century", P. 9-18; I.Y. Guzenko "Global cyclicity and regional integration: theoretical and methodological aspect", P. 118-123; I.M. Myklashchuk "Ukrainian-Turkish cooperation at the current stage", P. 200-210; G.A. Maksak "The Black Sea region as a factor in the formation of

energy security policy of Ukraine”, P. 211-220.

Publications in textbooks prepared by well-known Ukrainian scholars and teachers are also interesting from a scientific point of view (see, for example: World integration processes in the conditions of transformation of international systems: textbook / under concept and scientific editorship of Prof. L.D. Chekalenko; edited by Prof. N.O. Tatarenko. Kyiv: Diplomatic Academy of Ukraine under the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, 2013. 628 p.); in this large and important edition, the attention of orientalists is drawn to the publications of N.D. Gorodnya, I.I. Pohorska, Y.A. Skorokhod, L.I. Skorokhod, S.O. Shergin, etc., dedicated to the countries of Asia and Africa (see: P. 364-463). It is also worth highlighting the textbook prepared at the Odesa National University of Economics (see: Kuharska N.O. Ukraine in modern integration processes: textbook. Odesa: Odesa National University of Economics, 2015. 186 p.), in which the interregional integration processes regarding Ukraine are presented in a wide historical range - from Kyivan Rus to the beginning of the XXI century; this publication contains a meaningful section devoted to the integration relations of Ukraine with the countries of the Black Sea Region, including Ukrainian-Turkish ones.

Several scientific articles devoted to the theoretical problems of international integration and published in various research and educational institutions of Ukraine also appeared in Ukrainian historiography. Among them, for example, articles prepared and published by researchers of the National Research Economic Institute of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine attract attention (see: Marynina S.V. The essence, problems and prospects of the development of forms of international economic integration. *Foreign trade: economy, finance, law. Series: economic sciences*. 2014. № 5-6 (76-77). P. 40-47); Zaporizhzhia National University (see: Zabolotna M.F. The role of integration and disintegration processes in the modern world. *Grani. Political Sciences*. 2015. № 10/1 (126); National University of the State Fiscal Service of Ukraine (see:

Nazarov M.I ., Makarenko O.Y. The current state of integration processes in the world. *Economy and society*. 2018. Issue 18. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-18-9>) and many others.

The given examples and an overview of Ukrainian historiography on the topic under study show that until current time there were no *comprehensive, generalizing* scientific works dedicated to the analysis of the integration development problems of the countries of the Afro-Asian space. Therefore, the presented monograph attempts to partially fill this gap and analyze the integration processes in such large-scale and significant regions as East Asia (greater East Asia), South Asia, Near East and Middle East, North Africa and Sub-Saharan Africa.

Each section of the monograph contains a brief historiographical review, which describes the most important scientific works on the integration problems of a specific region; in each review, the scientific contribution of the author of the chapter as well as other Ukrainian and foreign scholars to the study of these problems is presented. It is also demonstrated that the main basis for the writing and preparation of each chapter are scientific developments carried out in the Department of History of Asian and African Countries of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine” based on the use and analysis of a wide source and literary base (see: Bibliographic references by chapters).

Thus, the section 1.1, devoted to the analysis of integration in Greater East Asia in the 21st century, gives an original generalizing description of the East Asian economic integration in the organizational and institutional aspects. The study demonstrates that the region’s borders are very difficult to delineate based on its vast geographical scale and socio-economic diversity. They should be defined by the certain formats of integration, namely such well-known regional associations as ASEAN in South-East Asia, ASEAN + 3 in East Asia, APEC and ASEAN + 5 in the Asia-Pacific region. Based on the analysis of a large original

material, it is argued that these formats are not simplified integration, but a complex process of *regionalization*, part of which is the *regionalism* - ideology and strategy, the purpose of which is to ensure the interests of the regions; the process of realizing the aspirations and needs of the regional community.

The integration processes in East Asia and the Asia-Pacific region are strongly influenced by the dynamic development and intensification of China's regional economic integration, due to its growing role in promoting new formats, in which this country defends its strategic regional and geopolitical interests. This issue is discussed in the section 1.2 in the context of the China - USA geopolitical rivalry for influence in the Asia-Pacific region, including the integration sphere. It focuses on a pressing problem: the region has become the scene of significant confrontation between two powerful Asia-Pacific countries the United States and China. Both of them each try to strengthen its leadership in the region. The stability of these states positions on the world stage will be largely determined by their influence in the Asia-Pacific region, and the settlement of bilateral disputes between them will lead to further formatting and development of integration in this region.

Growing and influential in the international arena, India is also a significant competitor of China in the Asia-Pacific region. On the other hand, the United States are trying to build a partnership with India in this region, as such a format of partnership will be able to resist the strengthening of China and help to balance the interests of countries in the region. In the abovementioned sections of the monograph, special attention is paid to this topical issue. It is due to the emergence of a new regional structure in the form of the Indo-Pacific region as a modern international format in the Asia-Pacific region. If the Asia-Pacific region connects the western and eastern shores of the Pacific Ocean and forms the so-called Pacific Ring, then the Indo-Pacific region is a wider region than the Asia-Pacific region because it includes India and other countries (the boundaries of this new international format have not yet been finalized).

The monograph presents and highlights (section 1.3) India's leading role in South Asia (according to the UN classification, this region includes the following countries: India, Pakistan, Afghanistan, Sri Lanka, Bangladesh, Nepal, Bhutan, Maldives). India is known to play a key role in regional development, including integration as a central component of the overall regionalization process. The block of issues related to the development of integration in South Asia seems to be quite complex and ambiguous due to a few features and specifics of this region historical development.

The section analyzes a wide range of issues on the example of the leading integration association in the region - SAARC (South Asian Association for Regional Cooperation). Almost for the first time in Ukrainian historiography, this study attempts to reveal the features and specifics of the regional integration in economic terms and in such important areas, as science, technology, education (common educational standard and educational programs elaboration through the introduction of common teaching methods), medicine (including the fight against the COVID-19 pandemic). The civilizational and cultural aspects of integration and its impact on regionalization processes in South Asia are also analyzed.

Much attention in the monograph is paid to the region of the Middle East. The authors consider the Middle East as a region located in Western Asia and North Africa, that is, at the junction of Europe, Asia and Africa. This region includes Iraq, Jordan, Lebanon, Israel, the Palestinian Authority, Syria, Türkiye, Egypt, Saudi Arabia, Yemen, Qatar, Oman, Bahrain, Kuwait and the United Arab Emirates. The authors of the monograph include such countries as Iran, Pakistan and Afghanistan into the Middle East region as well.

Integration processes in the Middle East differ significantly from other regions of Asia and Africa. The role of rich oil monarchies is notable here, especially Saudi Arabia, which is becoming the de facto leader of such a successful integration union as the Gulf Cooperation Council (GCC). The monograph carefully considers the trends and features of the integration processes

development in the Persian Gulf region in the context of modern geopolitical changes (section 2.1).

Leading Middle Eastern countries such as Iran and Pakistan are also seeking alliances under their control. The monograph draws attention (section

2.2) to the active participation of Iran and Pakistan in building a new configuration of regional ties. These countries are involved in several major initiatives and organizations (the project One Belt, One Road, Shanghai Cooperation Organization (SCO), International North - South Transport Corridor and others) aimed at the economic integration of the Eurasian space. Energy projects that could turn Pakistan and Iran into central crossroads of cooperation between Central and South Asia also remain important. Energy projects that also important for Pakistan and Iran leadership in cooperation processes also remain essential.

The monograph focuses on the history and the main features of Türkiye's participation in the integration processes, including the realization of the Neo-Ottoman concept (section 2.3). A detailed analysis of institutional and security aspects of Türkiye's participation in integration trends in different regions has been made. It has been found that the following regions and organizations have a strategic interest for Türkiye: European Union, BSEC (The Organization of the Black Sea Economic Cooperation), Middle East countries (section 2.4).

The important trends in modern world development are the dynamic growth of the certain states in North and Sub-Saharan Africa and the transformation of the African continent into an arena of international competition for the broad economic opportunities and large reserves of natural resources. One of the prerequisites for participation in this competition is the spread of integration tendencies and the deepening of integration processes on the African continent. These aspects have been covered in detail in the context of the analysis of the integration problems and specifics in the Maghreb region, which includes North African countries - Algeria, Libya, Mauritania, Morocco, Tunisia (section 3.1), as

well as in Sub-Saharan Africa (according to the United Nations, this region consists of all African countries and territories that are wholly or partly located south of the Sahara Desert).

The monograph emphasizes that today Sub-Saharan Africa is one of the most economically promising regions represented on a global scale (section 3.3, and its integration successes are of paramount importance. After all, they not only enable the deepening of integration in the region, but also contribute to the achievement of the goal set by the African Union to establish the African Continental Free Trade Area and implement the strategic program Agenda 2063.

The conducted research and conclusions contained in the presented monograph complement the materials of the collected articles that preceded this book's publication and were prepared by the Department of Asian and African Nations' History, State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine". Among those that touch on certain aspects of integration issues, the following materials should be noted (original bibliographic description preserved). ¹

All these academic collections and the presented monograph are the first attempt in Ukrainian historiography to study and analyze comprehensively the issues of the development of Asian and African countries in the context of integration that determines the *novelty* and uniqueness of this research.

The *relevance* of the problems covered in the mentioned collected articles and in the presented monograph is due to the importance of awareness of the role and significance of regional integration as one of the leading factors of modern historical progress and identifying its features in different countries in Asia and Africa. This approach is essential for a better understanding of leading trends in global and regional development, studying the positive experience of other countries and using it in the interests of Ukraine in the context of its participation

1 See the titles of the collected articles in the original language - Ukrainian: P. 14-15.

in regional integration processes and international competition.

The *aim* of the research presented in the monograph was to clarify the essence of the regional integration processes in Asia and Africa in the late 20th - the early 21st centuries, to study its directions (aspects), models and dynamics of regional systems formation, as well as the factors influencing them, to understand the importance of regional integration in the development of Asian and African countries and in the modern world as a whole.

The research team of the Department of Asian and African Nations' History, State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" focused on the study of integration processes in *key regions* of Asia and Africa - the Asia-Pacific and the Indo-Pacific regions, the Middle East, and the African continent as a whole. Academic works on the researched subject by such authors as V. O. Shved, N. D. Horodnia, O. I. Lukash, N. I. Mkhytarian, N. O. Prorochenko, S. Y. Hutsalo, O. M. Oliynyk, O. A. Aulin, M. V. Kravchenko became the basis of the conducted study, they are widely cited in the chapters and sections of this monograph (see in detail: notes to the sections and references to the book).

The materials and conclusions of the research presented in the monograph can be used to better understand the leading trends in regional and global development in recent decades and to study the experience of other countries in the context of integration processes in different regions of the world. The research team hopes that the presented monograph will be useful for scholars, lecturers, students, and postgraduates, as well as for the foreign policy experts and diplomats in the context of the development and implementation of Ukraine's international strategy and participation of our country in regional integration processes.

Розділ I. Особливості інтеграційних процесів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та Південній Азії

1.1. Регіональна інтеграція у великій Східній Азії в XXI столітті

Інтеграційні процеси у Східноазійському регіоні відбуваються у різних форматах і характеризуються постійними змінами. Суттєві зрушення у регіональній міжнародній системі відбулися під впливом Азійської (1997-1999 рр.) і глобальної (2008-2010 рр.) фінансово-економічних криз, які визначили подальші напрями і динаміку інтеграційних процесів у Південно-Східній Азії (ПСА), Східній Азії (у складі Північно-Східної і Південно-Східної Азії), Азійсько-Тихоокеанському (АТР) й Індійсько-Тихоокеанському (ІТР) регіонах.

Окреслити регіон у цій частині світу досить складно через її географічне, етнічне і культурне різноманіття, а також досить складне стратегічне середовище, що сформувалось тут історично. Контури регіону визначаються основними форматами регіональної інтеграції, які тут реалізуються - АСЕАН у Південно-Східній Азії, АСЕАН+3 у Східній Азії, АТЕС, Транс-Тихоокеанське партнерство і Регіональне всебічне економічне партнерство (АСЕАН+5) в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. У цих форматах відбувається не просто стихійна регіональна інтеграція (регіоналізація), яка триває у цій частині світу впродовж століть і тисячоліть завдяки торгівлі, міграції населення, поширенню релігійних і філософських вчень тощо. Йдеться про регіоналізм, тобто цілеспрямовану політику урядів, спрямовану на реалізацію конкретних інтеграційних проектів.

Українські фахівці досліджують проблематику регіональної інтеграції у Великій Східній Азії за такими основними напрямками. До першого відносяться дослідження, в яких розглядаються основні особливості регіоналізму у зазначеному регіоні, його теоретичні засади і тенденції розвитку. Серед

наукових розвідок цієї групи досліджень варто відзначити такі: Городня Н. Регіоналізм у «великій Східній Азії» у ХХІ ст. Історичні і політичні дослідження. Донецький національний університет імені Василя Стуса. Науковий журнал. 2018. №1 (62). С. 164-178; Шергін С.О. теоретичні засади та специфіка східноазійського регіоналізму. Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму країни Азії та Африки: збірник наукових праць. Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2015. С. 9-18.; Бобровник В., Белінська Я. Стратегічні перспективи розвитку Азійсько-Тихоокеанського регіону. Економіка та суспільство. Київ. 2021. Вип. 24. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/193>; Шевчук О.В. особливості розвитку інтеграційних процесів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/252/14.pdf>.

До другої групи досліджень належать публікації, в яких розглядаються інтеграційні процеси у Південно-Східній Азії у форматі АСЕАН у динаміці й еволюції цієї найважливішої інтеграційної структури регіону у напрямку створення спільноти АСЕАН (див. докл.: Городня Н. АСЕАН: створення й етапи розвитку. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2010. Вип. 102. С. 7-10.; Шинкаренко В. І. Створення АСЕАН і особливості її еволюції. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2014. Вип. 119 (2). С. 129-142.)

Третю групу праць складають дослідження, у яких висвітлюються проекти регіональної інтеграції та їх реалізація у межах ширших східноазійського та Азійсько-Тихоокеанського регіонів. (див. докл.: Городня, Н.Д. Інтеграційні процеси в Східній Азії на початку ХХІ ст. у вимірі економічної, політичної і соціокультурної складових. Дослідження світової політики. К. 2013. (Вип. 1). С. 137-155.; Король В., Небильцова О. Регіональна економічна інтеграція у Великій Східній Азії: детермінанти та бар'єри. Міжнародна економічна політика. Науковий журнал. КНЕУ імені Вадима Гетьмана. 2015. № 1. С. 100-122).

У цих працях показано, що економічна інтеграція у великій Східній Азії не є лінійним процесом: в регіоні відбувається конкуренція між різними інтеграційними проектами, не всі вони є успішними. Не зважаючи на динамічні процеси економічної регіональної інтеграції, східноазійський регіон характеризується складною ситуацією у сфері безпеки. У зв'язку з цим робиться акцент на збереженні провідної ролі союзів і партнерств США з державами Північно-Східної Азії, Південно-Східної Азії і АТР у сфері безпеки для підтримки регіональної стабільності.

Суттєвий внесок у вивчення досліджуваної проблематики зробили також інші співробітники відділу країн Азії та Африки Інституту всесвітньої історії НАН України - В. Гура, Л. Лещенко, О. Лукаш, О. Олійник, С. Шергін, В. Швед (див. докл.: *Глобальна периферія у XXI ст.: засади, закономірності та умови цивілізаційного ренесансу*: зб. наук. праць / За ред. В.К. Гури. К.: LAT&K, 2014. 390 с.); Шергін С.О. Дилема східноазійського регіоналізму. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2015. Вип. 11. Част. II. С. 36-40; *Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми*: зб. наук. праць / НАН України, ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України». Ін-т Конфуція Київського нац. лінгвіст. універ.; відп. наук. ред. О.І. Лукаш. К., 2016. 272 с).

У цьому відділі було підготовлено дисертаційне дослідження щодо інтеграційних моделей у Великій Східній Азії (Холод І.Ю. *Еволюція інтеграційних моделей у Східній Азії: порівняльний аналіз*: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Миколаїв, 2016).

Існує великий масив наукової літератури, у якій висвітлюються різні аспекти досліджуваної проблематики. На регулярній основі це роблять співробітники провідних аналітичних центрів США, Японії, Австралії, Великої Британії та інших держав. Крім вивчення моделей інтеграції та стану реалізації окремих інтеграційних проектів у Південно-Східній Азії і ширшому регіоні (А. Ачарія, М. Лейфер, М. Аріффа, Н. Сопі, Дж. Курланчик, М. Танві, Е. Го, Б. Довен, Ш. Сміт, С. Лімаїе, Ш. Ямашіта, В. Сумський, М. Малетін, Г.

Костюніна, інші автори), значна роль приділяється вивченню ролі і впливу різних акторів (АСЕАН, США, КНР, Японії, Австралії, Республіки Кореї, Індії) на процеси регіональної інтеграції (праці Н. Мунакати, Н. Такаші, Х. Танаки, Т. Накеші, Н. Тарлінга, Е. Лінкольна, Дж. Тайнера, Дж. Гаррісона, Р. Саттера, Д. Дрезнера, Р. Кроніна, Дж. Бейтса, Р. Буша, М. Бісона, Ш. Сміт, М. Танві, інших авторів).

Останніми роками значну увагу дослідників привертає зовнішня політика КНР, включаючи реалізацію ініціативи Один пояс - один шлях, яка є не лише регіональним, але глобальним інтеграційним проектом. Паралельно висвітлюються заходи США, їхніх союзників і партнерів, спрямовані на те, щоб упередити встановлення регіонального домінування КНР.

Ці дослідження здійснюють переважно політологи і економісти. Вони висвітлюють поточні події і процеси, та аналізують довготермінові тенденції з метою вироблення політичних рекомендацій. Ми ж розглянемо інтеграційні проекти у великій Східній Азії, їхній розвиток, стан реалізації і регіональний вплив з історичної перспективи.

Основні формати регіональної інтеграції графічно можна представити як кола, які перетинаються. Центральне коло формує Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН). Навколо нього можна розмістити інші кола, які представляють формати АСЕАН+1, АСЕАН+3, АСЕАН+5 (також АСЕАН+6 і АСЕАН+8) та АТЕС. У такій, а не хронологічній послідовності (з дати створення), ці формати регіональної інтеграції розглядаються у цьому розділі.

АСЕАН утворилась у 1967 р. у складі п'яти держав Південно-Східної Азії (Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни) у складній регіональній ситуації, яка характеризувалась війною в Індокитаї і діяльністю в державах, більшість з яких недавно отримали незалежність, антиурядового комуністичного підпілля. У 1984 р. до АСЕАН приєднався Бруней. Розвиток Асоціації пройшов кілька етапів [1; 2].

До початку ХХІ ст. найбільш важливими в історії АСЕАН були 1976, 1992 і 1997-1998 роки. У 1976 р. відбувся перший саміт лідерів держав-членів,

на якому вони підписали два установчі документи Асоціації - Декларацію згоди АСЕАН (Балійська декларація) та Договір про дружбу і співробітництво в Південно-Східній Азії (ТАС). У XXI ст. приєднання до ТАС є необхідною передумовою поглиблення співпраці з АСЕАН для позарегіональних держав і отримання ними членства у Східноазійському саміті.

У 1992 р. в умовах закінчення холодної війни в міжнародних відносинах і війни у Камбоджі, а також після створення форуму Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (1989 р.), було прийнято кілька важливих рішень. По-перше, вони стосувалися більшої інституалізації АСЕАН, діяльність якої тривалий час характеризувалася неформальністю, консенсусним підходом, уникненням створення наднаціональних інституцій, невтручанням держав у внутрішні справи одна одної, тихою дипломатією (шлях АСЕАН). Ця діяльність була орієнтована на вироблення звички держав-учасниць до співпраці, на процес, а не на досягнення конкретних результатів. Така модель виявилася найбільш прийнятною для такого диверсифікованого регіону як ПСА, проте з часом вона вимагала змін.

Відповідно до рішень, прийнятих у 1992 р., змінився процес формування Секретаріату АСЕАН, розширилися повноваження генерального секретаря, включаючи право ініціювання політики, було запроваджено регулярні саміти АСЕАН тощо. Друге рішення стосувалося розширення Асоціації за рахунок М'янми і країн Індокитаю (В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі), для того щоб покінчити з розколом ПСА. Розширення відбулося у 1995 р., 1997 р. і 1999 р., після чого до складу АСЕАН увійшло 10 держав-членів.

Згідно з третім рішенням, було започатковано процес створення режиму вільної торгівлі у межах АСЕАН (АФТА). Передбачалося, що це сприятиме розвитку торгівлі й економічної співпраці між ними. Водночас ліквідація митних перешкод була спрямована на створення сприятливих умов для діяльності міжнародних компаній (транснаціональних корпорацій), з чим пов'язувалося створення робочих місць, отримання нових технологій, трудових і управлінських навичок тощо.

Азійська фінансово-економічна криза (1997-1998 рр.) мала негативний вплив на усі регіональні економіки, але найбільше вразила Таїланд, Індонезію і Малайзію. Здолати наслідки кризи можна було завдяки збільшенню експорту. Тож у 2001 р. Угода про вільну торгівлю АСЕАН (АФТА) нарешті набула чинності, а у 2003 р. було прийнято важливе рішення про створення Спільноти АСЕАН у трьох вимірах - економічному, політично-безпековому і соціокультурному.

У політично-безпековій сфері це означало перетворення АСЕАН на спільноту, засновану на конкретних правилах, спільних цінностях і нормах, а ПСА - на об'єднаний, стабільний, мирний і динамічний регіон зі спільною відповідальністю за безпеку і водночас більш зовнішньо-орієнтований.

У соціокультурній сфері передбачалося створення соціально відповідальної спільноти, орієнтованої на потреби людей, на основі досягнення солідарності між державами і народами ПСА, формування їхньої спільної ідентичності.

У економічній сфері, яка є найбільш важливою, йшлося про створення Економічної спільноти, тобто спільного ринку АСЕАН з вільним рухом товарів, послуг, капіталів і робочої сили, а також про перетворення ПСА на високо-конкурентний регіон зі справедливим економічним розвитком, повністю інтегрований у глобальну економіку [3]. Спільний ринок є третім рівнем економічної інтеграції, після угоди про вільну торгівлю і митного союзу. Четвертим, найвищим рівнем регіональної економічної інтеграції, є економічний союз [4].

Рішення про створення Спільноти АСЕАН вимагало подальшого перегляду принципів, на яких базувалась Асоціація у попередній період. Воно було обумовлено як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Внутрішні причини були пов'язані передусім з кризою Асоціації у другій половині 1990-х рр., її неспроможністю вирішувати спільні регіональні проблеми власними силами. Зовнішні причини - з послабленням впливу АСЕАН у регіональних форумах і суттєвим посиленням після Азійської кризи регіонального впливу

Китаю. У державах-членах АСЕАН існувало розуміння того, що для збереження центральної ролі Асоціації в регіональних процесах її інтеграція мала переважати рівень інтеграції в межах інших регіональних структур.

Спочатку передбачалося створити Спільноту АСЕАН до 2020 р., проте у 2007 р. було схвалено рішення прискорити цей процес і завершити його до 2015 р. Реалізація цього завдання супроводжувалася більшою інституалізацією Асоціації. У 2007 р. було схвалено Хартію (Статут) АСЕАН, яка передбачала суттєве розширення повноважень Секретаріату АСЕАН, створення Комісії АСЕАН з прав людини і Суду справедливості, поступовий перехід від консенсусного принципу прийняття рішень до системи голосування на основі більшості голосів. У грудні 2008 р. Хартія була ратифікована усіма державами-членами, після чого розпочався процес її імплементації. У 2012 р. було схвалено Декларацію АСЕАН про права людини. У 2013 р. створено Комітет постійних представників держав АСЕАН, одним із важливих завдань якого є спостереження за взаємодією між Секретаріатом АСЕАН і партнерами Асоціації по діалогу.

Незважаючи на більшу інституалізацію АСЕАН порівняно в попереднім періодом, перетворення її на регіональний режим, заснований на певних правилах, переорієнтацію з процесу як такого на досягнення результатів, розвиток спільної асеанівської ідентичності, рівень інституалізації залишився незначним. Політична інтеграція в рамках АСЕАН відбувається у специфічній формі гарного сусідства, що суттєво відрізняється від сімейної моделі ЄС.

У торговельно-економічній сфері імплементація угоди про вільну торгівлю АСЕАН призвела до зростання торгівлі між державами-членами до 24%. Розвитку економічних зв'язків між державами-членами АСЕАН сприяла реалізація Ініціативи інтеграції пріоритетних секторів (PIS). Найбільш успішно вона відбувалася у сферах виробництва автомобілів і електроніки, а також у рибному секторі. Проте теоретичні розрахунки і практичний досвід свідчать, що більш ефективною для країн АСЕАН є торговельно-економічна інтеграція у межах ширшого регіону, ніж ПСА.

Декларація Про Спільноту АСЕАН у глобальній спільноті націй 2011 р. визначила найбільш важливим завданням АСЕАН ліквідацію розриву в економічному розвитку держав-членів на основі концепції справедливого розвитку. Реалізації цього завдання служить здійснення спільних інфраструктурних проектів АСЕАН. У 2010 р. було схвалено десятирічний Генеральний план поєднуваності АСЕАН, реалізація якого вимагає капіталовкладень на суму понад 600 млрд дол. Він спрямований на розбудову інфраструктури транспорту і зв'язку між державами-членами, з одного боку, і всією Східною Азією, з іншого. Для його реалізації за підтримки партнерів по діалогу і Азійського банку розвитку був створений Інфраструктурний фонд АСЕАН. У сфері міжнародної політики було сформульовано завдання підняти глобальну роль АСЕАН і виробити до 2022 р. її спільну платформу з глобальних проблем [5].

Офіційною датою створення Спільноти АСЕАН є 31 грудня 2015 р. Про це було оголошено на 27-у саміті АСЕАН у листопаді 2015 р. Він також схвалив програмний документ - АСЕАН-2025: разом уперед, у якому викладено бачення перспектив розвитку цієї Спільноти на наступні 10 років. Проте на той час процес створення Спільноти АСЕАН не був завершений. Так, було реалізовано менше 80% заходів, необхідних для створення Економічної спільноти. Внутрішня економічна інтеграція АСЕАН не досягла очікуваного рівня. У деяких сферах продовжили діяти нетарифні обмеження і регуляції, ліцензії і квоти. Частка внутрішньої торгівлі АСЕАН склала лише 25% і не досягла визначеної цілі 30 % [6].

На шляху створення повноцінного спільного ринку АСЕАН існували численні перешкоди внутрішнього і зовнішнього характеру. Держави-члени не могли встановити спільні тарифи і узгодити спільну економічну політику, як це вимагав спільний ринок. Їхня зовнішня політика не була інтегрованою. Найбільшою проблемою залишався великий розрив у рівні їхнього розвитку. Незавершеність процесу формування Економічної спільноти АСЕАН створювала перешкоди інтеграції в межах ПСА, Великої Східної Азії, Азійсько-

Тихоокеанського й Індійсько-Тихоокеанського регіонів. Завершення цього процесу було також важливим для збереження центральної ролі АСЕАН у регіональних інтеграційних процесах.

Важливим форматом регіонального співробітництва (і в деяких випадках інтеграції) у великій Східній Азії, Азійсько-Тихоокеанському й Індійсько-Тихоокеанському регіонах є двосторонні відносини між АСЕАН і її партнерами по діалогу у форматі АСЕАН+1. Спочатку такими партнерами були лише східноазійські і тихоокеанські держави. Першими були США і Японія (з кінця 1970-х рр.), поступово їх коло розширювалося. До 2017 р. їх було 10 - Австралія, Індія, Європейський Союз, Канада, Китай, Нова Зеландія, Республіка Корея, Росія, США, Японія. Крім цього, з'явилися нові форми партнерства АСЕАН. У 2017 р. Норвегія, Швейцарія, Пакистан і Туреччина стали партнерами АСЕАН по секторальному діалогу, Німеччина - партнером у сфері розвитку [7]. У 2021 р. партнером АСЕАН по діалогу стала Велика Британія. До кінця 2021 р. коло партнерів АСЕАН у сфері розвитку розширилась до чотирьох, включаючи Німеччину, Італію, Францію і Чилі.

Найбільш динамічно у форматі АСЕАН+1 у XXI ст. розвиваються відносини між АСЕАН і Китаєм. Ставлення до Китаю, який висував територіальні претензії до окремих держав ПСА і тривалий час підтримував діяльність у них антиурядових комуністичних груп, під впливом Азійської фінансово-економічної кризи у регіоні змінилося на краще. У 1997-1998 рр. Китай не скористався складним економічним становищем сусідніх держав у власних цілях і надав їм посильну допомогу. Крім того, китайська економіка, яка в той час швидко зростала, потребувала великої кількості сировини, а збільшення торгівлі було критично важливим для відновлення посткризових економік держав ПСА. Така логіка призвела до підписання угоди про вільну торгівлю між АСЕАН і Китаєм (КАФТА), а також двосторонніх економічних угод між Китаєм і окремими державами-членами АСЕАН.

Рамкову угоду про вільну торгівлю між АСЕАН і КНР було підписано у 2002 р. Цьому сприяли вступ Китаю до ВТО в грудні 2001 р., а також

підписання Китаєм і АСЕАН Декларації про код поведінки в Південно-Китайському морі (2002 р.), яка дозволила тимчасово розрядити напруження у територіальних диспутах у цьому морі між Китаєм і окремими державами-членами АСЕАН, передусім В'єтнамом і Філіппінами.

У наступні роки було підписано угоди між АСЕАН і КНР про торгівлю товарами, послугами і про взаємні інвестиції. 1 січня 2010 р. КАФТА повністю вступила в дію, після чого обсяги торгівлі між Китаєм і АСЕАН значно зросли. Якщо у 2005 р. торгівля між ними складала близько 100 млрд дол., то у 2012 р. - близько 250 млрд дол., у 2017 р. - 514,8 млрд дол. Китай став найбільшим зовнішнім партнером АСЕАН, Асоціація - його третім найбільшим партнером. За планами, у 2020 р. торгівля між ними мала досягти 1 трлн дол. [8]. У 2019 р. в умовах торговельної війни між США і Китаєм АСЕАН стала другим торговельним партнером Китаю, замість США. При цьому деякі держави АСЕАН зберігали позитивний баланс у торгівлі з КНР, тобто більше експортували в Китай, ніж імпортували звідти. З іншого боку, різний рівень економічних відносин держав-членів АСЕАН з Китаєм послаблював солідарність у межах цієї спільноти, особливо стосовно територіальних диспутів у Південно-Китайському морі, які відновилися з 2009-2010 рр.

КАФТА створила нове стратегічне середовище у великій Східній Азії, спонукала деяких інших партнерів АСЕАН по діалогу розпочати з нею переговори для досягнення угод про вільну торгівлю. У результаті були підписані угоди АСЕАН-АНЗСЕРТА (у складі Австралії і Нової Зеландії), АСЕАН - Японія, АСЕАН - Республіка Корея, АСЕАН - Індія. Проте невдовзі виявилось, що велика кількість угод про вільну торгівлю, не пов'язаних між собою і побудованих на різних умовах, мала зворотній ефект (так званий ефект спагеті) й призвела до ускладнення регіональної торгівлі.

Для вирішення цієї проблеми у 2012 р. АСЕАН ініціювала торговельну угоду Регіональне всебічне економічне партнерство (РУЕП), яка мала поєднати усі двосторонні угоди про вільну торгівлю, підписані АСЕАН з партнерами по діалогу, в єдине ціле. Переговори розпочалися у травні 2013 р. у форматі

АСЕАН+6. Їх передбачалось завершити до кінця 2015 р. Проте вони відбувалися складно. У кінці 2019 р. з переговорів вийшла Індія через прогнози стосовно негативного ефекту РУЕП на дрібний і середній бізнес, фермерів і молочний сектор [9], а також перспектив масованого проникнення китайських товарів на індійський ринок.

Вихід Індії з переговорів полегшив їх завершення. Угоду Регіональне всебічне економічне партнерство (Regional Comprehensive Economic Partnership) підписали 15 держав у листопаді 2020 р.: десять держав- членів АСЕАН (Індонезія, Малайзія, Таїланд, Сінгапур, Філіппіни, Бруней, В'єтнам, Лаос, Камбоджа, М'янма) та КНР, Республіка Корея, Японія, Австралія і Нова Зеландія. Внаслідок цього утворився найбільший у світі торговельний блок у форматі АСЕАН+5 з комбінованим ВВП (станом на 2019 р.) 25,84 трлн дол. Для порівняння: комбінований ВВП у рамках угоди США-Мексика-Канада (USMCA) у 2019 р. складав 24,37 трлн дол., європейської економічної зони - 18, 85 трлн дол.

Важливим механізмом регіонального співробітництва у Східній Азії є форум АСЕАН+3 у складі десяти держав-членів АСЕАН, Китаю, Японії і Республіки Кореї. Перший саміт у форматі АСЕАН+3 було скликано у грудні 1997 р. в умовах Азійської фінансової кризи. Ця криза продемонструвала взаємозалежність східноазійських економік і нові загрози їхній безпеці у нових умовах розвитку глобальної економіки. Тож саміт було скликано для обговорення шляхів подолання фінансової кризи і уникнення таких криз у майбутньому. Проте саміти лідерів держав-членів АСЕАН, Японії, КНР і Республіки Кореї стали щорічними, сформувався механізм співробітництва АСЕАН+3, який поширився й на інші сфери, крім фінансів. Привертав увагу той факт, що форум АСЕАН+3 вперше об'єднав країни Північно-Східної і Південно-Східної Азії в одній структурі без участі США й інших західних держав [10, С. 286-292].

У 2000 р. у рамках АСЕАН+3 було підписано Чіангмейську ініціативу, згідно з якою центральні банки держав-учасниць могли надавати фінансову

допомогу один одному в разі фінансових криз на основі двосторонніх своп-угод. Також вдалось домовитись про створення спільного механізму спостереження для моніторингу короткострокового руху капіталів з метою раннього попередження фінансових загроз. У 2003 р. було схвалено рішення про створення в рамках Чіангмейської ініціативи Азійського фонду боргових зобов'язань. Якщо перший Азійський фонд боргових зобов'язань був номінований в американських доларах, то другий, створений у грудні 2004 р., - у місцевих валютах.

У грудні 2009 р. в умовах глобальної фінансово-економічної кризи було підписано угоду про перетворення Чіангмейської ініціативи на багатосторонню і створення на цій основі Регіонального стабілізаційного фонду для надання швидкої фінансової допомоги державам-учасникам, незалежно від МВФ. Ця угода набула чинності в березні 2010 р. Найбільшими вкладниками цього фонду з однаковим внеском і правом голосу стали Японія і Китай (у той час як Азійський валютний фонд, проект якого був запропонований Японією у 1997 р. в умовах Азійської кризи, мав перебувати під її управлінням). У травні 2012 р. було прийнято рішення про розширення Регіонального стабілізаційного фонду до 240 млрд дол. і створення Лінії попередження (CMIM-PL) на зразок програми, яка діяла в рамках МВФ. Частка фонду, відокремлена від МВФ, зросла з 20% до 30% (у 2012 р.) і до 40% (у 2014) [10, С. 437].

У перші роки існування форуму АСЕАН+3 багато хто розглядав його як основний формат регіональної інтеграції у Східній Азії, включаючи торговельно-економічну сферу. У 2000 р. було сформовано Групу бачення майбутнього Східної Азії. У наступному році вона виступила з пропозицією створення Східноазійського саміту і Східноазійської спільноти, основою якої мала стати Східноазійська економічна спільнота у форматі АСЕАН+3. Спочатку передбачалося підписання у цьому форматі угоди про вільну торгівлю між державами-учасниками.

Проте ці плани не були реалізовані. Цьому зашкодили як складні політичні відносини між східноазійськими державами, передусім між Японією і

Китаєм, так і висновки експертів, що більш ефективною буде угода про вільну торгівлю у форматі АСЕАН+6 за участі Австралії, Нової Зеландії й Індії, які також мали тісні політичні й економічні відносини з АСЕАН.

У 2012 р. саміт АСЕАН+3 схвалив пропозицію другої Групи бачення майбутнього Східної Азії про формування до 2020 р. Східноазійської економічної спільноти як основне завдання регіонального співробітництва. Цьому сприяли повільні темпи одужання глобальної економіки після кризи 2008-2010 рр. Частка внутрішньо-регіональної торгівлі у Східній Азії у 2016 р. зросла до понад 50% (для порівняння: у 1990 р. вона складала 38 %). Проте політичного консенсусу щодо створення Східноазійської економічної спільноти на той час вже не існувало і в цьому напрямку нічого не було зроблено [8]. Для переговорів стосовно досягнення багатосторонньої торговельно-економічної угоди врешті було обрано формат АСЕАН+6 за участі Австралії, Нової Зеландії й Індії. У такому складі, - десять держав-членів АСЕАН + Китай, Японія, Республіка Корея, Австралія, Нова Зеландія й Індія, - у 2005 р. зібрався перший Східноазійський саміт. Те, що він відбувся у форматі АСЕАН+6 замість АСЕАН+3, як планувалося, стало виявом стурбованості регіональних держав, передусім Японії, щодо можливості використання Китаєм структури АСЕАН+3 для встановлення свого регіонального домінування.

Японія підтримувала також вступ до Східноазійського саміту США, але це відбулося через кілька років, у 2011 р. Того ж року до Східноазійського саміту приєдналася Росія. Після цього утворився ще один формат регіональної співпраці (але не інтеграції) - АСЕАН+8.

У процесі формування асеаноцентричних регіональних структур виникло питання про їх узгодженість між собою. Після кількох років невизначеності структура АСЕАН+3 залишилась основним механізмом співпраці держав Східної Азії у фінансовій сфері. Натомість формат АСЕАН+6, згідно з ініціативою АСЕАН 2012 р., мав стати основою Регіонального всебічного економічного партнерства. Оскільки США і Росія не мали угод про вільну торгівлю з АСЕАН, вони залишилися поза межами цих переговорів. Як

зазначалось вище, угода Регіональне всебічне економічне партнерство була підписана в листопаді 2020 р. у форматі АСЕАН+5.

Східноазійський саміт у форматі АСЕАН+8 став майданчиком для стратегічного регіонального діалогу у сфері безпеки на найвищому рівні. Він доповнив інші регіональні форуми у сфері безпеки, створені АСЕАН, такі як Регіональний форум АСЕАН (АРФ), наради АДММ+ (за участі міністрів оборони/військових міністрів регіональних держав) і Діалог Шангри-Ла. Ці форуми розвивають довіру між державами регіону, ставлять за мету запобігання, а не вирішення конфліктів. Економічна інтеграція, з точки зору регіональних держав, також служить цілям безпеки. У разі конфліктних ситуацій більшість регіональних держав (крім Китаю і КНДР) продовжують покладатись на союзницькі й партнерські відносини з США, тож зацікавленні у продовженні їх активного залучення у регіональні справи.

Регіональною структурою з найбільшим числом учасників є форум Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС).** Його створення у 1989 р. започаткувало регіоналізм у Азійсько-Тихоокеанському регіоні, тобто політику урядів держав-учасниць, спрямовану на управління інтеграційними процесами і реалізацію регіонального проекту. АТЕС було створено за ініціативи Австралії як багатосторонній консультативний механізм для сприяння економічному співробітництву країн Тихоокеанського регіону з ринково-орієнтовними економіками. Його засновниками були Австралія, Нова Зеландія, Японія, Республіка Корея, США, Канада і шість держав-членів АСЕАН. У 1990-ті рр. склад АТЕС розширився за рахунок Китаю, Гонконгу, Тайваню, Мексики, Чилі, Перу, Росії. Форум об'єднав 21 економіку Тихоокеанського регіону. Індію, яка також подавала заявку до АТЕС, не було прийнято, оскільки вона не є тихоокеанською державою.

У 1990-ті рр. (до Азійської кризи 1997-1998 рр.) відбувалась поступова, хоч і обмежена, враховуючи специфіку регіону, інституалізація АТЕС. З 1993 р. за ініціативи США (адміністрація Б. Клінтона) почали відбуватися щорічні зустрічі глав урядів/держав економік-учасниць. На саміті 1994 р. було

сформульовано мету створення режиму вільної торгівлі між економіками-членами АТЕС, розвиненими - до 2010 р. і рештою - до 2020 р. (Богорська декларація). Адміністрація Б. Клінтона вважала АТЕС основним двигуном економічної інтеграції АТР і залучення США до цього процесу, намагалась не допустити створення регіональних структур без участі Америки. Якщо у 1990-х рр. це вдавалося, то під впливом Азійської кризи ситуація суттєво змінилася.

Азійська фінансово-економічна криза призвела до втрати інтересу регіональних держав до багатосторонньої угоди про вільну торгівлю у форматі АТЕС. Натомість вони виявили більшу зацікавленість в досягненні двосторонніх угод, що мали більш швидкий ефект. Проявом цієї тенденції було підписання у 2002 р. угоди про вільну торгівлю між АСЕАН і Китаєм. Тож наміри, викладені у Богорській декларації, не були реалізовані. Крім впливу Азійської кризи, цьому перешкоджав різний рівень розвитку 21 економіки-учасниці АТЕС.

До ідеї створення режиму вільної торгівлі в рамках АТЕС (ФТААР) повернулися, коли на саміті 2014 р. в Пекіні Китай запропонував відповідну Пекінську дорожню карту. Голова Сі Цзіньпін просував цю ідею також на саміті АТЕС 2016 р., під час якого зазначав, що ФТААР є критично важливою для «довготривалого процвітання в Азійсько-Тихоокеанському регіоні» [11]. Проте переговори з цього питання не розпочались.

Тим часом у 2009 р., в умовах розгортання глобальної фінансово-економічної кризи, адміністрація Б. Обама виступила з ініціативою підписання високостандартної торговельної угоди Транс-Тихоокеанське партнерство (ТТП) окремих економік-членів АТЕС, готових до цього. Після приєднання у 2013 р. до переговорів Японії, у них брали участь 12 держав (США, Японія, Австралія, Нова Зеландія, Сінгапур, В'єтнам, Малайзія, Бруней, Канада, Мексика, Перу, Чилі). Вони включали багато питань, які обговорювалися в АТЕС - лібералізація торгівлі й інвестицій, прозорість і узгодженість регуляторних систем економік-учасниць, ліквідація тарифів, реформування державних підприємств, поширення зелених технологій, захист інтелектуальної власності,

прав робітників, навколишнього середовища тощо. Проте, на відміну від АТЕС, Транс-Тихоокеанське партнерство мало базуватися на правилах, обов'язкових для виконання. Цій угоді відводилась ключова роль в економічній інтеграції АТР за участю США [10, С. 434-436].

Після складних переговорів угода про Транс-Тихоокеанське партнерство була підписана у грудні 2015 р. Вона залишалась відкритою для всіх економік АТЕС, які могли приєднатися до неї пізніше. У 2016 р. про такий інтерес заявили Тайвань, Республіка Корея, Філіппіни, Таїланд, Індонезія, Камбоджа, деякі латиноамериканські держави.

Переговори про ТТП відбувалися в умовах помітних зрушень у регіональній і глобальній розстановці сил під впливом глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2010 рр. Так, суттєво зросла регіональна і глобальна роль Китаю, який, на відміну від розвинутих країн, включаючи США, зміг уникнути фінансової кризи і скористався ситуацією, щоб різко збільшити свій вплив у міжнародній фінансовій системі. Розпочався процес перетворення юаня на міжнародну валюту. Суттєво зросли китайські інвестиції у різних країнах і регіонах світу, включаючи розвинені держави і сектори найбільшого інтересу для КНР.

В умовах глобальної кризи Китаю вдалося зберегти економічне зростання. Він став основним торговельним партнером усіх держав ПСА. Китай не приєднався до переговорів про створення Транс-Тихоокеанського партнерства і натомість активно підтримував підписання угоди Регіональне всебічне економічне партнерство. Підтримка Америкою і Китаєм різних інтеграційних проектів (ТТП і РУЕП) була свідченням їхнього суперництва за формування більш сприятливої для них регіональної архітектури.

У 2013 р. Китай виступив з масштабною ініціативою Один пояс-один шлях, а в 2014 р. створив для її фінансування Банк азійських інфраструктурних інвестицій (АІІВ) з початковим фондом 50 млрд дол. Його діяльність розпочалась у грудні 2015 р. До липня 2019 р. банк надав фінансову підтримку 46 проектам у сферах транспорту, енергетики, телекомунікацій, містобудування

тощо у 18 азійських країнах, загальний обсяг кредитів склав 8,5 млрд доларів [12]. До листопада 2021 р. кількість держав-членів цього банку зросла до 104.

Держави АСЕАН приєдналися до ініціативи Один пояс - один шлях, у рамках якої вони отримують необхідні ресурси для розвитку інфраструктури і реалізації Плану поєднуваності АСЕАН. Значний позитивний вплив на їхній економічний розвиток мали (до початку пандемії COVID-19) потоки туристів з Китаю, які впродовж останнього десятиліття суттєво зросли. Так, у 2017 р. країни АСЕАН відвідали 25 млн. китайських туристів (порівняно з 4 млн. осіб зі США) [13, С. 10].

Паралельно зі зростанням фінансового і економічного впливу Китаю помітно посилюється його політичний вплив у Південно-Східній Азії й ширшому Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Рівень політичних відносин АСЕАН і окремих країн Південно-Східної Азії з Китаєм піднявся на новий рівень. На відміну від попереднього періоду, вони намагаються уникати конфліктів з ним.

Прикладом цього є кардинальна зміна позиції Філіппін (союзника США в ПСА) стосовно територіальних диспутів з Китаєм у Південно-Китайському морі. У 2013 р. адміністрація Б. Акіно подала позов у Арбітражний суд ООН в Гаазі стосовно незаконних дій Китаю у Південно-Китайському морі. У липні 2016 р. суд ухвалив рішення на користь Філіппін, проте нова адміністрація Р. Дутерте (з червня 2016 р.) відмовилася скористатися ним. Натомість Р. Дутерте взяв курс на зближення з Китаєм і заявив про прагнення дистанціюватися від США, припинити спільні військові навчання і перебування на території Філіппін американських військ [14]. 11 лютого 2020 р. уряд Філіппін офіційно повідомив США про припинення через 180 днів дії угоди про відвідування військ (VFA) від 1998 р. Правда, пізніше реалізацію цього рішення було відкладено.

Повністю прокитайською є позиція і політика Камбоджі, уряд якої в 2019 р. досяг з КНР угоди про створення спільноти спільного майбутнього зі стратегічним значенням. Проте більшість регіональних держав намагаються уникнути необхідності вибирати між Китаєм і США в умовах посилення

регіональної конкуренції між ними, про що прямо заявляли лідери Сінгапуру, Індонезії і Австралії на регіональних самітах 2019 року. Їхнім інтересам відповідає співробітництво з усіма великими державами.

У той час як адміністрація Б. Обама вважала за необхідне урівноважувати військову присутність США у АТР тісними торговельно- економічними зв'язками, чому служила угода про Транс-Тихоокеанське партнерство, після інаугурації у січні 2017 р. президент Д. Трамп відмовився від ратифікації цієї угоди як такої, що не відповідає інтересам США. На саміті АТЕС 2017 р. він заявив про підтримку двосторонніх торговельних угод як таких, що більше відповідають інтересам США, ніж багатосторонні. Така позиція призвела до підписання нових торговельних угод США з Республікою Корея, Японією, Мексикою і Канадою. Проте переговори з Китаєм виявились безрезультатними, що призвело до затяжної торговельної війни, яка зашкодила економічним інтересам не лише США і КНР, але й регіональних держав.

Торговельна угода (вірніше, її перший етап) була підписана лише в грудні 2019 р. Згідно з досягнутими домовленостями, США відмовились від додаткового встановлення 15-відсоткового тарифу на китайські товари вартістю 160 млрд дол., запланованого на 15 грудня. Натомість китайська сторона погодилася збільшити закупки американських товарів вартістю 200 млрд дол., передусім продукції аграрного сектора, впродовж наступних двох років і обіцяла змінити деякі торговельні практики, наприклад, збільшити ліміт іноземної власності у деяких сферах, реформувати механізм валютного обміну, посилити захист інтелектуальної власності (такі заходи розпочалися з 2017 р.). Ці домовленості, як зазначав провідний американський журнал Foreign Affairs, були оцінені як «делікатне перемир'я» у 19-місячній торговельній війні і перший крок до переговорів про мир [13].

Після виходу США з угоди Транс-Тихоокеанське партнерство лідерство у її збереженні взяла на себе Японія. У березні 2018 р. 11 держав-учасниць підписали Всебічну і прогресивну угоду про Транс-Тихоокеанське партнерство, яка зберігає основні положення ТТП. Значення цієї угоди не лише економічне,

але й політичне. Між іншим, вона дозволяла державам-членам перестрахуватися проти китайського меркантилізму і американського протекціонізму, а також пропонувала альтернативу китайсько-центричній інтеграції регіону. Ця угода відкрита для усіх зацікавлених регіональних держав, передусім США, оскільки у такому разі її ефект суттєво зросте.

Після підписання в кінці 2020 р. угоди Регіональне всебічне економічне партнерство у регіоні існують дві мега-угоди про вільну торгівлю, створені на різних умовах. Деякі регіональні держави, такі як Японія, В'єтнам, Малайзія, Сінгапур, Бруней, є учасниками обох цих угод.

Перспективним напрямком регіональної інтеграції може стати тристороння угода про вільну торгівлю між Японією, Китаєм і Республікою Корея. Вона розглядається у Східній Азії як така, що сприятиме створенню Східноазійської економічної спільноти. Після досить тривалого періоду підготовки переговори про вільну торгівлю між Китаєм, Японією і Республікою Корея розпочались у березні 2013 р., але через складні відносини між ними, які періодично загострюються, вони припинилися. Навряд чи досягнення цієї угоди можливе у короткостроковій перспективі, проте існують розрахунки на зближення між Китаєм, Японією і Республікою Корея у майбутньому. За оцінками багатьох експертів, без їхньої тісної взаємодії регіональна інтеграція у Великій Східній Азії не буде ефективною.

Постійне зростання фінансового, економічного і політичного впливу Китаю з початку ХХІ ст., особливо впродовж останнього десятиліття під впливом глобальної фінансово-економічної кризи, є однією з провідних тенденцій регіонального розвитку. Це супроводжується розбудовою і модернізацією військово-морських сил Китаю, більш наполегливою політикою Пекіна на морях, особливо у Південно-Китайському морі, де створюються штучні острови зі спорудами військового призначення, відбуваються постійні патрулювання військових. Це порушує інтереси інших держав, загрожує свободі мореплавства і міжнародної торгівлі. У зв'язку з цим представники адміністрації Б. Обама виступили на регіональних форумах 2010 р. із заявами

про національний інтерес США у підтримці миру і стабільності у Південно-Китайському морі, безперешкодної міжнародної торгівлі й мирного врегулювання суперечок на основі багатосторонніх домовленостей. Паралельно здійснювалась розбудова відносин США з регіональними союзниками і партнерами у сфері безпеки. У 2012 р. адміністрація Б. Обама почала використовувати концепцію Індійсько-Тихоокеанського регіону, яка відображала бачення Америкою Індії як складової частини великого регіону, що поєднує Індійський і Тихий океани.

Адміністрація Д. Трампа розвинула цю концепцію і запропонувала регіональну стратегію вільного і відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону [15; 16]. Вона окреслила цілі США у цьому регіоні, включаючи протидію наступальній позиції Пекіна в Південно-Китайському і Східно-Китайському морях та встановленню регіонального домінування Китаю.

Крім зміцнення двосторонніх союзів і партнерств США з регіональними державами, продовжилась робота над формуванням багатосторонніх партнерств у сфері безпеки. У листопаді 2017 р. США, Австралія, Індія і Японія відновили свій чотиристоронній діалог, який вони започаткували у 2007 р. Їх об'єднує бачення Індійсько-Тихоокеанського регіону, ґрунтованого на правилах, і стурбованість окремими аспектами зовнішньої політики Китаю [17].

Крім регіонального рівня, інтеграція у великій Східній Азії відбувається також на субрегіональному рівні. Прикладом цього є різні формати розвитку субрегіону річки Меконг. З 1992 р. під керівництвом Азійського банку розвитку реалізовується механізм співробітництва Великий Меконг, який включає території В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі, Таїланду, М'янми і двох провінцій КНР. У 2015 р. КНР створила багатосторонній субрегіональний Механізм співробітництва річки Ланканг-Меконг у такому ж складі, але під власним керівництвом. Реалізація цього проекту значно посилює залежність найбільш вразливих держав-учасниць від Китаю і робить їхні зв'язки з ним міцнішими, ніж з іншими державами-членами АСЕАН. Це загрожує єдності АСЕАН і її центральній ролі у регіональних інтеграційних процесах [18, С. 5].

Натомість США з 2009 р. розвивають Ініціативу Нижнього Меконгу, яка включає ті ж самі держави, за винятком КНР [10, С. 412416]. Адміністрація Д. Трампа виступила з низкою нових ініціатив на підтримку цієї Ініціативи, проте фінансові можливості США суттєво поступаються КНР.

Адміністрація Д. Трампа не відмовилася від політики Б. Обама стосовно підтримки єдності АСЕАН і її центральної ролі в регіональній архітектурі, тим більше, що різний рівень відносин держав-учасниць цієї спільноти з Китаєм може призвести до її розколу. Проте рівень представництва США на регіональних форумах засвідчив зменшення уваги США до АСЕАН порівняно з попередньою адміністрацією.

Нове стратегічне середовище в АТР, що виникло у зв'язку з виходом США з ТТП і переглядом угоди НАФТА, спричинило низку ініціатив інтеграційного характеру з боку латиноамериканських держав-членів Тихоокеанського альянсу (Колумбія, Мексика, Перу, Чилі). У листопаді 2016 р. Чилі, Мексика і Перу висловили інтерес до участі в Регіональному всебічному економічному партнерстві. Інші ініціативи стосувалися приєднання латиноамериканських держав до Всебічної і прогресивної угоди про тихоокеанське партнерство та створення зони вільної торгівлі в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (FTAAP).

Одним з перспективних напрямків регіональної інтеграції є вступ держав Східної Азії й АТР до Тихоокеанського альянсу. У червні 2017 р. Канада, Австралія, Нова Зеландія і Сінгапур увійшли до Альянсу як асоційовані члени, що створює підґрунтя для їхніх переговорів про вільну торгівлю з цим торговельним блоком. Деякі держави АТР мають статус спостерігача Тихоокеанського альянсу. Альянс має спільний робочий порядок денний з АСЕАН [11]. Ці ініціативи свідчать про динамізм і постійні зміни в регіональній інтеграції у великій Східній Азії й АТР. Тож впродовж наступного десятиліття вона може набути нових форм.

Таким чином, у ХХІ ст. державна політика, спрямована на реалізацію проектів регіональної інтеграції у Південно-Східній Азії, Східній Азії,

Азійсько-Тихоокеанському й Індійсько-Тихоокеанському регіонах здійснювалась у форматах АСЕАН, АСЕАН+1, АСЕАН+3, АСЕАН+6, АТЕС. Останній з цих проектів не реалізувався. Масштабна угода Регіональне всебічне економічне партнерство була підписана у форматі АСЕАН+5.

Регіональні інтеграційні проекти реалізуються переважно у торговельно-економічній сфері на рівні підписання двосторонніх і багатосторонніх угод про вільну торгівлю, досягнення їх взаємної узгодженості й імплементації. Лише АСЕАН, яка намагається зберегти за собою роль ядра регіональної інтеграції, вийшла на рівень створення спільного ринку, більш високої форми регіональної економічної інтеграції, ніж вільна торгівля, хоча цей процес залишається незавершеним.

Політична інтеграція також відбувається лише в межах АСЕАН, проте в дуже обмеженій формі. У цілому держави Південно-Східної Азії, які проголосили створення Спільноти АСЕАН у трьох сферах, - політично-безпековій, економічній і соціокультурній, - досягли найвищого рівня інтеграції у досліджуваній нами частині світу. Напрямок цих процесів багато в чому залежатиме від здатності АСЕАН зберегти єдність і ефективно протидіяти негативним зовнішнім впливам.

Прогнози щодо формування Східноазійської спільноти у форматі АСЕАН+3 не виправдалися. У межах цієї структури діють механізми співробітництва держав-учасниць у фінансовій сфері. Перспективи створення Східноазійської спільноти значною мірою залежать від відносин між державами Північно-Східної Азії, передусім Японії і Китаю.

Суттєвий вплив на напрямки і динаміку інтеграційних процесів у досліджуваному нами регіоні мали фінансово-економічні кризи 1997-1999 і 2008-2010 рр. Азійська криза 1997-1999 рр. сприяла реформуванню АСЕАН і створенню форуму АСЕАН+3, глобальна криза 2008-2010 рр. - фінансовій інтеграції у форматі АСЕАН+3, початку переговорів про Транс-Тихоокеанське партнерство і Регіональне всебічне економічне партнерство. Під впливом цих криз зростав фінансовий, економічний і політичний вплив КНР у регіоні, що

відбувалося на тлі послаблення регіональних позицій США.

Ситуація у регіоні залишається дуже мінливою, що засвідчують вихід США з Транс-Тихоокеанського партнерства й Індії - з переговорів про Регіональне всебічне економічне партнерство, ініціативи інтеграційного характеру з боку держав-членів Тихоокеанського альянсу. Політичні відносини між регіональними державами залишаються складними і періодично загострюються, як і регіональна ситуація у сфері безпеки.

Незважаючи на прогрес регіональної інтеграції у досліджуваній нами частині світу, її різні формати залишаються неузгодженими між собою і значною мірою конкурентними. Крім сприяння торговельно-інвестиційній діяльності, регіоналізм у Великій Східній Азії і ширшому регіоні є також інструментом боротьби великих держав за регіональний вплив та страхування малих і середніх держав від потенційних ризиків регіональних конфліктів.

Примітки:

*АСЕАН - Асоціація держав Південно-Східної Азії (англ.: ASEAN, Association of Southeast Asian Nations).

**АТЕС - форум Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (англ.: APEC, Asia-Pacific Economic Cooperation).

1.2 Китай - США в інтеграційних процесах Азійсько-Тихоокеанського регіону

Країни Азії та Тихого океану - Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР), провідними силами якого виступають, перш за все, США та Китай, наполегливо працювали над розширенням регіональної інтеграції протягом декількох останніх десятиліть з метою використання переваг для можливого спільного процвітання, стабільності та стійкості у майбутньому. Однак, прогрес країн був нерівномірним, а інтеграція регіону досі знаходиться на стадії розвитку та формування

Активізація інтеграційних процесів в АТР , а також провідна участь в цих процесах Китаю і США, обумовили підвищений інтерес до цієї теми у наукових та дослідницьких колах як в Україні, так і в інших країнах світу.

Українські науковці зосереджують свої зусилля на дослідженні ролі Східної Азії та Азійсько-Тихоокеанського регіону у зовнішній політиці США у контексті механізмів співпраці США з інтеграційними об'єднаннями регіону, зокрема й через діалог США-АСЕАН (Східна Азія у зовнішній політиці США (1989-2013 рр.): монографія / Н.Д.Городня. – К.: «Прінт-Сервіс», 2014. С. 286-335; Дужа І.А. Еволюція політики США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Біла Церква: ДНВЗ «БНАУ», 2018.198 с., Левитська-Доба Є. О. Політика США та КНР в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. автореф. дис. к. політ. наук 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці. 2021. 18с.). Також в полі зору українських дослідників перебуває й аналіз особливостей зовнішньої політики Китаю у регіоні в контексті просування ним власних інтеграційних регіональних форматів (див.: Таран М. Регіональні виміри та глобальна проекція «м'якої сили»: зовнішня політика Китаю на початку ХХІ ст. Колективна монографія. – К., Інститут сходознавства НАН України, 2012. С.108-121.; Олійник О.М. Китай в «Азійському столітті»: геополітичний вимір, глобальна економічна стратегія, регіональний вимір. Історичний розвиток

глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми: зб. наук. праць. НАН України, Держ. установа «Ін-т всесвіт. історії НАН України», Ін-т Конфуція, Київ. нац. лінгвіст. ун-т. Відп. Ред. О.І. Лукаш. К.: 2016. С. 104-128).

Вивченню інтеграційних процесів в АТР надається підвищений інтерес у науково-дослідницьких колах США. Така ситуація зумовлена наступними факторами: АТР як зона постійних, традиційних інтересів США; зростаюча роль АТР у світових процесах; посилення участі Китаю в інтеграційному розвитку регіону. Серед значної кількості публікацій, присвячених цьому колу питань, варто зазначити статтю Кевіна Руда «Десятиліття небезпечного життя: вплив стратегічної конкуренції США і Китаю на Азію». В статті представлено аналіз перспектив розвитку АСЕАН та майбутня траєкторія відносин між США і Китаєм у найближче десятиліття, яке світ визнає як десятиліття Азії. Також доведено, що створення єдності АСЕАН ніколи не було легким, але в наш час воно постає найважливішим завданням. Автор звертає увагу на те, що адміністрації Д. Байдена доцільно зробити центральну роль АСЕАН та досягнення її єдності основними напрямками сучасної стратегії США в Індійсько-Тихоокеанському регіоні. Також автором висловлюється думка, що в найближче десятиліття структурна напруга між Сполученими Штатами та Китаєм буде зростати, а конкуренція посилюватиметься (див.: Kevin Rudd. The Decade of Living Dangerously: The Impact of U.S. - China Strategic Competition on Asia. *China: An International Journal*. Vol. 19, № 2, May 2021. P. 154-163. URL: <https://asiasociety.org/policy-institute/decade-living-dangerously-impact-us-china-strategic-competition-on-asia>).

Заслуговує на увагу звіт під назвою Майбутнє Індійсько-Тихоокеанського регіону з точки зору перспективи Південно-Східної Азії, підготовлений групою дослідників Центру міжнародних стратегічних досліджень, серед яких: Майкл Грін, Емі Сірайт, Патрік Бьюкан, Браян Гардінг, Кім Май Тран, Бенджамін Римленд, Андреєка Наталегава. В цих дослідженнях автори проаналізували стратегічне протистояння в регіоні Південно-Східної Азії між Китаєм і США, а також вплив інших ключових країн на розвиток регіону, зокрема Індії, Японії та

Австралії. В звіті зазначено, що учасники АСЕАН стурбовані протистоянням між Китаєм та США, проте більше занепокоєння вони вбачають в нетрадиційних безпекових та економічних загрозах. Демократичні цінності, верховенство права та ефективне урядування розглядаються елітами зазначених країн в якості важливих передумов для стабільності та процвітання регіону. На думку авторів, незважаючи на великий вплив Китаю та Сполучених Штатів, а також інших ключових регіональних держав, таких як Японія, Індія і Австралія, у Південно-Східній Азії, країни Південно-Східної Азії самі будуть формувати розвиток власного регіону. Проте враховуючи, що регіон продовжує залишатися надзвичайно відкритим, спостерігатиметься глибоке залучення сторонніх сил, які також матимуть вплив (див.: Michael Green, Amy Searight, Patrick Buchan, Brian Harding, Kim Mai Tran, Benjamin Rimland, Andreyka Natalegawa. *The Future of the Indo-Pacific from a Southeast Asia Perspective*. URL: <https://www.csis.org/analysis/powers-norms-and-institutions-future-indo-pacific-southeast-asia-perspective>).

Традиційно вивченням історичних процесів, що відбуваються в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, займаються російські наукові центри. В контексті досліджуваної теми варто згадати колективну монографію «Спільнота АСЕАН у сучасному світі», підготовлену авторським колективом науковців Інституту Далекого Сходу РАН, до складу якого увійшли Г.М. Локшин, Є.В. Кобелев, В.М. Мазирін. Ця колективна монографія присвячена підсумкам півстолітньої діяльності Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), її ролі у підтримці миру, безпеки та співробітництва в регіоні, актуальним проблемам та перспективам її зміцнення та розвитку. У монографії показано особливості інтеграційного процесу у регіоні на фоні потужного підйому Китаю, спроб США зберегти позиції в регіоні та посиленого суперництва між великими державами у боротьбі за вплив в Азії. Авторами також проаналізовано комплекс протиріч у Південно-Східній Азії, насамперед, територіальні суперечки у Південно-Китайському морі та шляхи їх мирного політичного вирішення (див.: Сообщество АСЕАН в современном мире: монография / Г.М.

Локшин, Е.В. Кобелев, В.М. Мазырин. М.: ИД «ФОРУМ», 2019. 296 с.). За останні кілька десятиліть регіональна інтеграція прогресувала на різних етапах під впливом зміни уявлень та ставлення до глобалізації. У регіоні зберігаються розбіжності у питаннях економічної інтеграції. Лібералізація торгівлі та інвестицій набирає обертів, оскільки потенціал глобалізації для посилення економічного прогресу та підвищення рівня життя все більше визнається. Ця політика призвела до безпрецедентного економічного зростання та скорочення крайньої бідності в регіоні.

Регіональна співпраця та співробітництво в АТР довели свою перспективність. Після глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. традиційні експортні ринки країн регіону значною мірою були втрачені і останні були вимушені посилювати регіональну економічну співпрацю та інтеграцію. Це призвело до підвищення економічної активності у регіоні, в першу чергу через активізацію торгівлі та інвестицій. Якщо за період 2001-2005 рр. Північна Америка та Європейський Союз (ЄС) становили 61,5 % світового ВВП порівняно з 27,1 % для країн АТР, то через 10 років, у період 2011-2015 рр. частка АТР зросла до 36,1 %, тоді як частка Північної Америки та ЄС знизилася до 47,9 %. При ВВП у сумі 27,25 трлн дол. США, який швидко зростає, АТР знаходиться на шляху до того, щоб стати найважливішим ринком у світі, відкриваючи можливості для подальшого розширення торгівлі та інвестицій у самому регіоні [1].

Зростання протекціоністських настроїв в Європі та Північній Америці, рішення Великої Британії про вихід з Європейського Союзу та вихід США із Транс-Тихоокеанського партнерства, створюють нові виклики, але водночас і нові можливості для посилення співпраці та інтеграційних процесів в АТР.

У XXI столітті АТР став об'єктом уваги провідних країн світу, які виборюють право першості бути лідером в регіоні. У цей період також значно посилилась роль Китаю в світових процесах як на глобальному, так і на регіональному рівні. За роки політики реформ та відкритості Китай спромігся створити потужну економіку, накопичити значні валютні резерви, запровадити

дієву інноваційну систему та підготувати велику кількість науковців, які здатні генерувати нові ідеї та розробляти інноваційні товари. В нових економічних умовах, які сформувались після світової фінансової кризи 2008-2009 рр., Китай відчув, що здатен на більш вагомій здобутки не тільки у контексті власного економічного розвитку, а й на регіональному та глобальному рівнях.

Китайські лідери все частіше звертаються до світової спільноти з закликами до більш тісної взаємодії у вирішенні глобальних проблем. І в першу чергу вони звертаються до країн, що розвиваються, оскільки саме вони потребують зовнішньої допомоги, а відтак можуть підтримати Китай в схваленні його глобальних ініціатив. Більшість із таких ініціатив, які Китай запропонував світовому співтовариству, були озвучені китайськими лідерами саме в країнах, що розвиваються (зокрема ініціатива створення Морського Шовкового шляху XXI століття була проголошена в Індонезії).

На основі взаємодії з суміжними країнами Китай намагається прискорювати реалізацію стратегії створення вільної торгівлі, розширювати простір торговельно-інвестиційного співробітництва, формуючи тим самим нову архітектуру регіональної економічної інтеграції [2, С. 404]. У колі країн, що розвиваються, Китай намагається сформувати нове бачення щодо світового розвитку та системи світового управління. І робить це, в перше чергу, через сусідні країни. Азійсько-Тихоокеанській регіон є пріоритетною сферою інтересів Китаю, оскільки його лідери вважають, що АТР має стати самодостатнім регіоном, позбавленим зовнішнього управління, та здатним самостійно вирішувати власну долю.

Китайські лідери активно підтримують об'єднавчі зусилля та інтеграційні процеси в АТР. Китай від самого початку утворення Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) був активним прихильником формування цього об'єднання. На думку керівництва Китаю, розвиток співпраці з АСЕАН сприяє підтримці миру та стабільності у регіоні, а також вирішенню складних питань, зокрема питання спірних територій в Південно-Китайському морі. З метою посилення співпраці між Китаєм та АСЕАН були розроблені нові форми

співпраці, зокрема: саміт Китай-АСЕАН, саміт АСЕАН+3, регіональний форум АСЕАН, зустрічі міністрів оборони АСЕАН+ та інші. Китай та АСЕАН розробляють програму Бачення стратегічного партнерства Китай-АСЕАН до 2030 р. для того, щоб поглибити взаємовигідну торгівлю та різнобічне співробітництво з сусідніми країнами, спільно вирішувати схожі соціальні проблеми.

Важливим напрямом реалізації підтримки інтеграційних процесів в АТР стало приєднання Китаю в 1991 р. до форуму Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС). Китай вже уклав низку угод про вільну торгівлю з окремими країнами та регіональними організаціями, зокрема: угоду про вільну торгівлю та всебічне регіональне економічне партнерство між Китаєм та АСЕАН (2010 р.), угоду про вільну торгівлю між Китаєм та Південною Кореєю, угоду про вільну торгівлю між Китаєм, Японією та Південною Кореєю. Підписання зазначених угод суттєво спростило умови торгівлі, а також сприяло збільшенню її обсягів в регіоні. Нарешті, в листопаді 2016 р. в Лімі була прийнята Лімська декларація зон вільної торгівлі в АТР, що надала нової життєвої енергії цьому процесу.

На саміті виконавчих керівників АТЕС, що відбувся 5-11 листопада 2014 р. у Пекіні, Голова КНР Сі Цзіньпін виступив з промовою, в якій представив нове бачення щодо перспектив країн АТР. Він виокремив найбільш важливі аспекти для майбутнього АТЕС: поглиблення регіональної економічної інтеграції; сприяння інноваційному розвитку, економічним реформам та зростанню; посилення всебічного розвитку інфраструктури. Китай став ініціатором так званої Азійсько-Тихоокеанської мрії, спрямованої на підтримку стабільних, дружніх та партнерських відносин із сусідніми країнами, з метою формування атмосфери довіри та порозуміння. Пропонуючи ініціативу Азійсько-Тихоокеанської мрії, Сі Цзіньпін виокремив низку спільних завдань, які сторони мають виконати заради побудови Азійської спільноти: по-перше, спільно сформувати уявлення про розвиток; по-друге, спільно протидіяти викликам на світовому рівні; по-третє, спільно затвердити платформу для

співробітництва; по-четверте, разом сприяти загальному розвитку в регіоні [3, С. 652].

Не менш амбіційні плани щодо АТР ставить й інша тихоокеанська країна - США, які залишаються найбільшою економікою в світі і вважають АТР зоною реалізації своїх власних зовнішньополітичних інтересів. США істотно вплинули на деколонізацію регіону, а також надали підтримку в створенні демократичних політичних інститутів в країнах АТР. США вважають, що вони відіграли ключову роль у звільненні країн регіону, в тому числі і Китаю, від японського колоніалізму під час Другої світової війни. Підтвердженням важливості АТР для США стало започаткування у 1977 р. діалогу між США та Асоціацією держав Південно-Східної Азії (АСЕАН). Спочатку сторони обмінювались думками щодо політичних питань та безпеки. Пізніше було зроблено акцент на практичній співпраці у сфері торгівлі, доступу до ринків та капіталу, передачі технологій, розвитку енергоресурсів, судноплавства та продовольчої безпеки.

Сполучені Штати бачили ХХІ століття тихоокеанським і прагнули відігравати роль провідної тихоокеанської країни та брати активну участь в об'єднувачих процесах в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Тож ще у 1989 р. США підтримали ініціативу прем'єр-міністра Австралії Б. Хоупа щодо створення міжурядового форуму Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), до складу якого увійшли 12 держав. З часом склад форуму зріс до 21 країни-учасниці, включаючи Китай, який приєднався до форуму в 1991 р. Діяльність форуму втілюється у реалізації наступних першочергових напрямів співробітництва: підтримка економічного зростання країн регіону; зміцнення багатосторонньої системи торгівлі з урахуванням посилення економічної взаємозалежності економік-учасниць; ліквідація обмежень щодо пересування між країнами товарів, послуг, капіталів, технологій і робочої сили відповідно до міжнародних стандартів.

У виступі перед нью-йоркським Азійським товариством 12 листопада 1991 р. президент Дж. Буш-старший зазначав, що майбутнє американської нації

пов'язане з Азією як регіоном, який стрімко зростає [4, С. 59]. Проте у той період АТР не був головним пріоритетом зовнішньої політики США, хоча на початку 1990-х років Китай вже був лідером економічного розвитку, демонструючи найвищі в світі показники економічного зростання (на той час США не вбачали загрози своєму лідерству в регіоні АТР з боку Китаю). Дж. Буш-старший позитивно ставився до Китаю і в основі його політики щодо цієї держави була стратегія широкого залучення Китаю. Основна увага зовнішньої політики США в АТР зосереджувалася на стримуванні зростаючої ролі Японії в регіоні та запровадження запобіжних цьому заходів. США також були прихильниками розвитку торгівлі та інвестицій в АТР задля посилення своєї присутності в регіоні.

З приходом до влади в США адміністрації Б. Клінтона зовнішня політика щодо АТР докорінно змінилась. США визнали АТР провідною сферою своєї зовнішньополітичної діяльності. Президенту Б. Клінтону належала ідея створення Нової тихоокеанської спільноти на основі відновленого партнерства між США та Японією, прогресу у напрямку більш відкритих економік, збільшення торгівлі та підтримки демократії. Концепція Нової тихоокеанської спільноти базувалася на трьох засадах - двосторонні альянси, активне сприяння демократії та підтримка відкритих ринків, що розвиваються. Відповідно до цієї концепції в США було визначено 3 основні напрями зовнішньополітичної діяльності США в АТР - активізація регіональних економічних відносин, забезпечення миру та стабільності, розширення демократії. США вважали, що посилення ролі АТЕС в регіоні має сприяти досягненню зовнішньополітичних цілей США в АТР. Країни-члени АТЕС підтримали концепцію створення Нової тихоокеанської спільноти та відстоювали ідею регіональної та глобальної торговельної лібералізації. Для просування визначених цілей та зміцнення консенсусу в рамках АТЕС США забезпечували фінансування різних заходів - досліджень, семінарів, симпозіумів та освітніх програм. Активна позиція США щодо розбудови АТЕС сприяла консолідації зусиль країн- членів та формуванню спільного бачення щодо майбутнього АТР. Із 1993 р. було

започатковано проведення щорічних міністерських зустрічей для консультацій з широкого кола питань, в першу чергу економічного характеру. Активізація економічного напрямку розвитку АТЕС шляхом лібералізації торгівлі, збільшення інвестицій, створення Бізнес-форуму АТЕС призвели до формування бачення щодо перетворення міжнародного форуму АТЕС на економічну спільноту в АТР .

Важливою подією для розвитку АТЕС стала нарада лідерів країн- членів, що відбулася у листопаді 1994 р. в Богорі (Індонезія). Лідери від імені своїх держав взяли зобов'язання встановити вільний торговельно-інвестиційний режим не пізніше 2020 р., тобто скасувати будь-які обмеження в цій сфері. На відміну від попередніх рішень, які приймалися на основі консенсусу, рішення у Богорі мали зобов'язуючий характер. На саміті лідерів АТЕС, який відбувся у м. Осака (Японія) в листопаді 1995 р., учасники схвалили План дій Осака, який мав забезпечити виконання рішень, прийнятих у Богорі. Варто зазначити, що хоча розвиток АТЕС у період до Азійської фінансової кризи 1998 р. був достатньо динамічним та змістовним, проте не всі учасники форуму однозначно сприймали стратегію його розвитку. Зокрема деякі країни-члени висловлювали занепокоєння з приводу відкриття ринків для інших країн та погіршення умов торгівлі для місцевого бізнесу через запровадження режиму вільної торгівлі. Оскільки згідно регламенту роботи форуму його рішення приймалися на основі консенсусу, то через позицію деяких країн ці рішення не мали зобов'язуючого характеру, що призводило до уповільнення формування економічної спільноти.

В контексті нової політики США щодо майбутнього АТР змінилось і ставлення адміністрації Б. Клінтона до відносин США з Китаєм. На відміну від політики президента Дж. Буша-старшого, який проводив політику економічного залучення Китаю, президент Б. Клінтон виступив за запровадження політики стримування щодо Китаю. Така різка зміна американської сторони щодо відносин з Китаєм пояснюється тим, що США вважали, що КНР порушує міжнародні правила торгівлі, поширює ракетні

технології, не дотримується міжнародних стандартів щодо захисту прав людини та національних меншин.

У свою чергу, Китай критикував США за їх політику щодо Тайваню, зокрема, за продаж зброї та військової техніки. Однак, відкрите протистояння між США та Китаєм могло призвести до погіршення ситуації в АТР та, зрештою, й до втрати напрацьованих здобутків в рамках нових об'єднань, насамперед в АТЕС. В США також вважали, що Китай має вплив на Північну Корею і його можна буде долучити до проблеми ліквідації ядерної зброї у цій країні. Тож задля уникнення протистояння між двома країнами, США вирішили запровадити по відношенню до Китаю стратегію подвійного курсу. Суть цієї стратегії полягала в тому, що, з одного боку, США продовжували політику економічного залучення, а з іншого, - жорстко вимагали від Китаю дотримуватись позиції захисту прав людини та національних меншин.

Азійська фінансова криза 1997-1998 рр. значно вплинула на ситуацію в АТР. Задля утримання експорту уряди азійських країн вимушені були вдатись до значної девальвації національних валют, що, в свою чергу, призвело до зростання зовнішнього боргу. Відтік іноземного капіталу з азійських країн призвів до зростання вартості кредитних ресурсів, а місцеві фінансові ринки виявились неспроможними забезпечити фінансування боргових зобов'язань. Як результат, після багатьох років швидкого зростання економіки азійських країн в 1997 р. раптово увійшли в глибоку рецесію. Існуючі об'єднання, зокрема АСЕАН та АТЕС, виявились не спроможними убезпечити країни-члени від кризи та надати їм дієву допомогу. Відповідно, об'єднавчі процеси в АТР загальмувались.

На розклад сил в АТР також вплинула політика США та Китаю у період азійської фінансової кризи 1997-1998 рр. В той час як США фактично зайняли доволі пасивну позицію, уникаючи надання суттєвої підтримки азійським країнам, Китай проявив активність. Він утримався від девальвації національної валюти (юаню), а також від зменшення імпорту з азійських країн. У деяких випадках обсяг імпорту Китаю з сусідніх країн навіть зріс. Активна позиція

Китаю під час азійської фінансової кризи значно підвищила довіру країн регіону до китайської політики в АТР, для багатьох країн Китай став основним торговим партнером та найбільшим зовнішнім інвестором.

Відповідальну позицію щодо приборкання фінансової кризи також зайняла Японія. У серпні 1997 р. японський уряд ініціював створення Азійського валютного фонду. Він мав забезпечити захист азійських валют від негативних коливань на зовнішніх ринках, а також надати фінансування країнам, економіки яких зазнали втрат. Проте ця ініціатива не отримала належної підтримки з боку МВФ, США та ЄС. На думку західних лідерів та керівництва МВФ, це могло призвести до ускладнення в проведенні структурних реформ всередині країн регіону. В умовах, що склались, вони вимушені були прислухатись до порад МВФ та втілювати запропоновані ним програми.

Політика МВФ та західних держав викликала невдоволення азійських країн, що спонукало їх до пошуку альтернативних форм співробітництва. Тому ініціатива Китаю, Японії та Республіки Корея щодо створення нового формату АСЕАН+3 отримала підтримку з їхнього боку. Перший неофіційний саміт АСЕАН+3 відбувся в грудні 1997 р. в м. Куала-Лумпур (Малайзія). В рамках нового формату було розпочато проведення щорічних зустрічей міністрів фінансів, а з 2000 р. - і міністрів закордонних справ. Хоча утворення АСЕАН+3 пов'язувалось із розширенням фінансового співробітництва, проте з часом цей формат став платформою для обговорення широкого кола питань, включно з питаннями безпеки.

Під час азійської фінансової кризи Китай зайняв відповідальну позицію щодо її приборкання. Керівництво Китаю покладалось на власні ініціативи та спонукало азійські країни до спільних зусиль у цьому напрямі. Водночас керівництво Китаю практично не висувало зобов'язуючих умов азійським країнам задля отримання допомоги. Це значно посилило авторитет Китаю в регіоні, а також довіру до його ініціатив. В той самий час США основний акцент своєї діяльності щодо приборкання кризи зробили на застосуванні

багатостороннього формату із залученням МВФ*, МБРР** та ЄС. При цьому надання такої допомоги пов'язувалось з виконанням азійськими країнами певних умов, які останніми вважалися несправедливими. Тому допомога Китаю під час кризи видалася більш дієвою. Як наслідок, невдоволення політикою США в АТР зросло, азійські країни почали частіше виявляти негативне ставлення до ініціатив американського керівництва.

Вплив азійської кризи 1997-1998 рр. також позначився й на економіці Сполучених Штатів, які почали втрачати азійські ринки, і ця ситуація призвела до зростання американського торгового дефіциту. Як наслідок, США вдалися до пошуку альтернативних ринків збуту своєї продукції в інших регіонах та країнах світу, а тому їхній інтерес до АТЕС помітно знизився.

Азійська фінансова криза виявила неготовність багатосторонніх систем в АТР протистояти зовнішнім викликам. Під час кризи учасники АСЕАН та АТЕС посилили механізми взаємодії через активізацію консультацій та обговорення складних питань. Це свідчило про їхнє бажання продовжувати співпрацювати в рамках існуючих об'єднань, а також знаходити нові шляхи для більш ефективної взаємодії. Виступаючи на саміті АТЕС в Брунеї, президент США Б. Клінтон висунув пропозицію посилювати процес зближення учасників АТЕС і запропонував кілька напрямів, зокрема: запровадження зони вільної торгівлі, зміцнення мережі соціального захисту, підвищення якості освіти, створення трудових та екологічних стандартів, посилення боротьби з бідністю. Він також заявив про необхідність здійснення реструктуризації АТЕС задля покращення ефективності його роботи, а також підвищення відповідальності його інституцій.

Доцільність проведення реструктуризації після азійської фінансової кризи також визнали і в АСЕАН. Фінансова криза виявила недоліки існуючої практики торгівлі всередині об'єднання, зокрема, нерівні умови ведення торгівлі, відмінності в правилах торгівлі, наявність регіональних обмежень та протекціоністських заходів. В якості вирішення ситуації, що склалась, було прийнято рішення запровадити режим вільної торгівлі. Відповідно було

розпочато процес обговорення щодо укладання угоди про вільну торгівлю. Активним прихильником такої угоди про вільну торгівлю був Китай. Керівництво Китаю вважало, що угода про вільну торгівлю посилить взаємодію між країнами, сприятиме вільному руху товарів, що створить умови для збільшення інвестицій та ділової активності в цілому.

З ініціативою щодо досягнення двосторонніх угод про вільну торгівлю між США та країнами АСЕАН в жовтні 2002 р. також виступила і адміністрація Дж. Буша-молодшого. Втілення цієї ініціативи мало сприяти реалізації домовленостей, досягнутих під час Богорської наради керівників АТЕС в 1994 р. США вважали, що запровадження вільної торгівлі з країнами АСЕАН сприятимуть зміцненню їхньої позиції в регіоні, а також уникненню дискримінації американських товарів у випадку підписання угоди про вільну торгівлю між Китаєм та АСЕАН.

Що стосується Китаю, то він теж посилив свою діяльність в АТР і підписав низку важливих угод з АСЕАН: у листопаді 2002 р. на шостому саміті Китай-АСЕАН було підписано рамкову угоду про всебічне економічне співробітництво; у листопаді 2004 р. прем'єр-міністр Китаю Вень Цзябао підписав угоду про торгівлю товарами, яка набула чинності в липні 2005 р.; у січні 2007 р. сторони підписали угоду про вільну торгівлю послугами, яка набула чинності в липні того ж року; у серпні 2009 р. було підписано угоду про інвестиції. А запровадження зони вільної торгівлі Китай-АСЕАН створило умови для посилення економічних і торгових відносин між двома сторонами, а також для економічного розвитку Азії та світу в цілому.

США співпрацюють з АСЕАН на 20 років довше ніж Китай - з 1997 р., коли було започатковано діалог АСЕАН - США. Діалог став платформою для обміну думками спочатку щодо питань політики та безпеки. З розвитком діалогу обидві сторони також надали перевагу практичній співпраці у сфері торгівлі, доступу до ринку капіталу, передачі технологій, розвитку енергоресурсів, доставки та продовольчої безпеки. На початку 1990-х рр. співробітництво між АСЕАН та США було переорієнтовано на торгівлю та

інвестиції, трансфер технологій та розвиток людських ресурсів.

У 2005 р. США розпочали нову хвилю розбудови відносин з АСЕАН. Після зустрічі між міністрами закордонних справ АСЕАН та американським держсекретарем К. Райс у вересні 2005 р. в Нью-Йорку було опубліковано спільну заяву Про бачення АСЕАН-США, у якій сторони визнали необхідність щодо поглиблення партнерства, що почало діяти з 17 листопада 2005 р. Наступного 2006 р. було затверджено План дій АСЕАН-США щодо реалізації поглибленого партнерства; у цьому ж році США і АСЕАН підписали Рамкову угоду (вересень 2006 р.) у сфері торгівлі й інвестицій. Угодою було передбачено зниження торгових бар'єрів та створення прогнозованого середовища для залучення інвестицій. Поглиблення співпраці між сторонами в сфері торгівлі та інвестицій мало сприяти створенню робочих місць, розширенню торгівлі, залученню високих технологій та підвищенню рівня життя людей. Поглиблене партнерство, в свою чергу, мало забезпечити економічне зростання та розвиток.

У 2009 р. сторони прийняли заяву Про пріоритети поглибленого партнерства заради стійкого миру та процвітання, якою було передбачено розширення партнерства між сторонами з широкого кола питань, включаючи політичну безпеку, економічний, соціокультурний та коопераційний розвиток. На третій зустрічі лідерів АСЕАН-США, що відбулась у листопаді 2011 р. на о. Балі (Індонезія), було прийнято план дій щодо реалізації поглибленого партнерства на період 2011-2015 рр.

На третьому саміті АСЕАН-США, який відбувся в м. Куала-Лумпур (Малайзія) 21 листопада 2015 р., було зроблено спільну заяву про піднесення діалогу АСЕАН-США до рівня стратегічного партнерства. На саміті також було затверджено План дій здійснення стратегічного партнерства АСЕАН-США (2016-2020 рр.), спрямований на реалізацію цілей та завдань низки важливих міжнародних документів - спільної заяви «Про бачення АСЕАН-США», спільної заяви Про пріоритети поглибленого партнерства заради стійкого миру та процвітання та спільної заяви Про стратегічне партнерство [5].

На знак визнання важливості стратегічного партнерства між АСЕАН та США, 15-16 лютого 2016 р. у м. Санніленд (США, штат Каліфорнія) відбувся спеціальний саміт лідерів США та АСЕАН.

Крім того, 4 травня 2017 р. з нагоди 40-ї річниці започаткування діалогу АСЕАН-США в урочистій атмосфері було проведено спеціальну зустріч відповідних міністрів закордонних справ у Вашингтоні, присвячену обговоренню майбутнього відносин представлених сторін. Фактично, на цій зустрічі адміністрація президента США Д. Трампа презентувала свою стратегію щодо АСЕАН, а також учасниками було наголошено на значенні саме формату стратегічного партнерства.

Міністр закордонних справ Філіппін Е. Манало (ця країна на той час головує в АСЕАН) підтвердив важливість стратегічного партнерства АСЕАН-США, особливо у контексті розбудови асеанівської спільноти. Він також зазначив, що існує високий ступінь зближення інтересів між АСЕАН та США в галузі морської безпеки, нерозповсюдженні ядерної зброї, кібербезпеки та боротьби з транснаціональною злочинністю, включаючи тероризм, насильницький екстремізм та торгівлю людьми. Сторони також узгодили питання щодо активної співпраці у справі втілення Плану дій здійснення стратегічного партнерства АСЕАН-США (2016-2020 рр.). Впроваджуючи цей план дій, обидві сторони працюватимуть над подальшою підтримкою процесів побудови та інтеграції асеанівської спільноти, включно із реалізацією Бачення спільноти АСЕАН 2025: разом рухатись вперед для політично згуртованого, економічно інтегрованого, соціально відповідального, орієнтованого на людей об'єднання АСЕАН. Сторони також висловили наміри зміцнити співпрацю та координацію у вирішенні регіональних та глобальних проблем, що становлять спільний інтерес, та підтримати подальший розвиток Азійсько-Тихоокеанського регіону протягом наступних п'яти років.

АСЕАН та США працюватимуть для подальшого зміцнення стратегічного партнерства, особливо в рамках п'яти пріоритетних напрямів, а саме: економічної інтеграції, морської співпраці, транснаціональних викликів,

включаючи зміни клімату, а також підтримки нових лідерів та розширення можливостей для жінок. Сторони сподіваються, що всебічна спрямованість на науку та технології, а також верховенство закону та належне врядування забезпечить співпрацю в цих пріоритетних сферах, сприятиме поглибленню централізованості, інтеграції та єдності АСЕАН. Обидві сторони підтвердили, що продовжуватимуть співпрацю у відповідності з взятими зобов'язаннями, нормами міжнародного права та внутрішніми законами і принципами.

У 2005 р. за участі Брунею, Нової Зеландії, Сінгапуру та Чилі було підписано угоду Про Транс-Тихоокеанське економічне співробітництво. Ця всеохоплююча торгова угода стосувалась питань врегулювання торгівлі, санітарних та фітосанітарних заходів, технічних бар'єрів, а також торгівлі послугами, інтелектуальної власності, державних закупівель та політики конкуренції. Угода передбачала зниження до 90 % усіх тарифів між країнами-членами до 1 січня 2006 р. та зниження всіх торгових тарифів (мінімізація) до 2015 р.

Фактично реалізація угоди передбачала запровадження зони вільної торгівлі між її учасниками. Можливість формування зони вільної торгівлі зацікавила американське керівництво, тому починаючи з 2005 р. США активно підтримували ідею створення Транс-Тихоокеанського партнерства (ТТП). У 2008 р. США разом з Австралією, В'єтнамом, Канадою, Малайзією, Мексикою, Перу та Японією приєдналися до зазначеної угоди, збільшивши кількість її учасників до 12.

З приходом в Білий дім адміністрації Б. Обами в січні 2009 р. США посилили зовнішньополітичну діяльність в АТР. На саміті АТЕС у Сінгапурі (2009 р.) президент США ініціював перетворення Транс-Тихоокеанського партнерства на платформу для подальшої економічної інтеграції АТР і, в першу чергу, для формування зони вільної торгівлі. Президент Б. Обама був прихильником інтеграційних процесів в АТР, які охоплюють обидва узбережжя Тихого океану. У Вашингтоні розраховували, що ця структура має стати альтернативою АСЕАН і АТЕС, і її створення сприятиме продовженню

американської політики зі збереження стратегічних інтересів США в АТР, а також стримуватиме вплив Китаю.

Восени 2010 р. держсекретар США Х. Клінтон здійснила подорож країнами АТР, відвідавши Гавайї, Гуам, В'єтнам, Камбоджу, Малайзію, Папуа-Нову Гвінею, Нову Зеландію, Австралію та Американське Самоа. Під час перебування на Гавайях Х. Клінтон в центрі Схід - Захід виступила з промовою Залучення США в Азійсько-Тихоокеанський регіон. В своїй доповіді вона спростувала чутки про начебто послаблення ролі США в АТР. Навпаки, вона заявила про те, що скрізь, куди б США не просувались, вони втілюватимуть один загальний набір цілей: підтримувати та зміцнювати лідерство Америки в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, а також покращувати безпеку, підвищувати процвітання та пропагувати свої цінності [6].

На її думку, цей регіон переживає найбільше трансформаційне економічне зростання на планеті. Більшість його міст стануть глобальними центрами торгівлі та культури. Відповідно, якщо більше людей по всьому регіону отримає доступ до освіти та можливостей, то ми побачимо зростання наступного покоління регіональних та глобальних лідерів у галузі бізнесу, науки, техніки, політики та мистецтва. Х. Клінтон також повідомила, що адміністрація президента має намір посилити лідерство та активність США в АТР та застосувати нові способи проектування ідей та впливу у цьому регіоні, що змінюється [7]. Задля цього США застосовуватимуть основні інструменти американської взаємодії в Азії: альянси, нових партнерів та взаємодію з регіональними установами. Ці інструменти використовуватимуться для просування дипломатії «передового розгортання» за трьома ключовими напрямками: по-перше, формування майбутньої азійсько-тихоокеанської економіки; по-друге, участь в регіональній безпеці; по-третє, підтримка потужних демократичних інститутів та поширення загальнолюдських цінностей.

Виступаючи на Східноазійському саміті (САС) в Ханой 30 жовтня 2010 р., Х. Клінтон визначила наступні пріоритети: дотримання відповідальності перед

САС; визнання провідної ролі АСЕАН; визнання активної ролі САС у врегулюванні найбільш важливих проблем сучасності - розповсюдження ядерної зброї, збільшення звичайних озброєнь, морська безпека, зміна клімату; поширення спільних цінностей та громадянського суспільства; визнання функціонування САС як такого, що доповнює діяльність інших установ регіону, серед яких: АТЕС, АСЕАН, зустрічі міністрів оборони країн-членів АСЕАН.

За час свого президентства Б. Обама відвідав країни АСЕАН сім разів, провів шість зустрічей з лідерами цих країн, а в грудні 2015 р. відносини між США та АСЕАН були розширені до рівня стратегічного партнерства [8].

У жовтні 2015 р. в Атланті було оголошено про наміри щодо підписання угоди Про Транс-Тихоокеанське партнерство. Офіційне створення ТТП відбулося в Окленді (Нова Зеландія). Угода була спрямована на створення преференційних умов торгівлі між 12 державами АТР, метою яких є зниження тарифних бар'єрів, а також регулювання внутрішніх правил в країнах-учасниках у таких галузях, як трудове право, екологія, інтелектуальна власність і низці інших. Запрошення щодо приєднання до ТТП також було надіслано і Китаю. Більшість учасників мали надію на те, що Китай відгукнеться на ідею приєднання, проте Китай відмовився від участі в ТТП. Китайська сторона так пояснила свою позицію з цього питання: Китай підтримує принцип відкритості у формуванні інституційного режиму торгівлі, що відповідає правилам СОТ та сприяє економічній інтеграції в АТР. Проте, будучи представниками країни, що розвивається, китайські лідери висловили занепокоєння занадто високими стандартами в ТПП, що були розроблені з позиції розвинутих країн ТПП. Крім того, Китай останнім часом перебував в процесі реструктуризації економіки. Необдумані рішення щодо приєднання Китаю, без врахування сучасних реалій (на думку представників китайської сторони) можуть завдати шкоди процесу реформування економіки КНР.

Як відомо, з приходом до влади президента Д. Трампа, США вийшли з угоди Про Транс-Тихоокеанське партнерство. Однак інші 11 країн домовились

у травні 2017 р. про відновлення Транс-Тихоокеанського партнерства й запланували у 2018 р. затвердити оновлену угоду. У березні 2018 р. вони підписали переглянуту версію угоди, так звану комплексну та прогресивну угоду для ТТП. Після її ратифікації шістьма з 11 країн (Австралія, Канада, Японія, Мексика, Нова Зеландія та Сінгапур) угода набула чинності 30 грудня 2018 р.

Це не означало, що США втратили інтерес до АТР. В адміністрації президента США часів президентства Д. Трампа вважали, що існуючий формат залучення США до АТР не відповідає інтересам американської держави, оскільки зі зростанням інших регіональних сил також зростають виклики лідерству США у цьому регіоні. В адміністрації також наголошували на тому, що Китай демонструє менш відповідальну позицію, підриваючи таким чином міжнародний порядок, заснований на правилах США. Протистояти цьому можна через посилення співпраці з Індією, яка також демонструє високі показники економічного розвитку протягом останніх років. На думку колишнього держсекретаря Р. Тілерсона, США мають розбудовувати партнерство з Індією саме в АТР, оскільки такий формат партнерства зможе протистояти зростанню Китаю та сприяти збалансуванню інтересів в регіоні [9, Р. 21].

Під час свого азійського візиту у листопаді 2017 р. президент США оприлюднив свою позицію щодо політики США в Азії яка мала назву Вільний та відкритий Індійсько-Тихоокеанський регіон (ІТР). США завжди відстоювали принципи відкритості та свободи в побудові будь-яких регіональних структур. Ці принципи також є базовими принципами АТЕС, членом якого є США.

Бачення президента США щодо створення ІТР знайшло своє продовження в стратегії США щодо Індійсько-Тихоокеанського регіону, яка була представлена державним секретарем США М. Помпео на Індійсько-Тихоокеанському бізнес-форумі Торгово-промислової палати США у Вашингтоні 30 липня 2018 р. Він оголосив, що 113 мільйонів доларів США будуть виділені як початковий внесок для фінансування нових ініціатив зі

зміцнення цифрової економіки, енергетики та інфраструктури регіону. Він також пообіцяв посилити американську підтримку ключовим регіональним інституціям, таким як Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС), Ініціатива Нижнього Меконгу та Асоціація кіл Індійського океану для просування стратегії США в ІТР. Ця стратегія також була представлена віце-президентом США М. Пенсом на саміті керівників урядів країн-членів АТЕС у листопаді 2018 р. в Папуа- Нова Гвінея [10]. Адміністрація американського президента вперше представила стратегію держави в ІТР у такому надзвичайно важливому для США документі, як Стратегія національної безпеки Сполучених Штатів 2017 року. У документі зазначено, що в Індійсько-Тихоокеанському регіоні відбувається геополітична конкуренція між вільними та репресивними уявленнями про світовий порядок; а також представлено основні ризики та загрози для інтересів США в ІТР; проаналізовано пріоритетні заходи в політичній, економічній та безпековій сферах. Серед інших ризиків підкреслені заходи економічного впливу Китаю задля залучення інших країн до китайської політичної орбіти, програма модернізації збройних сил Китаю, поширення ядерних програм у Північній Кореї та постійні провокації, що надходять з цієї країни [11].

У стратегії також визначені пріоритетні заходи в контексті запобігання існуючим загрозам та ризиками. Вирішальне значення для США мають союзники, до яких вони відносять Австралію, Південну Корею, Філіппіни та Японію. Нова Зеландія, яка вносить важливий внесок у справу миру та безпеки в регіоні, є ключовим партнером для США,.

США визнають появу Індії як провідної світової держави, сильного стратегічного та безпекового партнера. Згідно зі стратегією Білий дім прагнутиме до збільшення чотиристороннього співробітництва між США, Японією, Австралією та Індією. Важливими партнерами в сфері безпеки та економіки в ІТР США вважають В'єтнам, Індонезію, Малайзію та Сінгапур. АСЕАН та АТЕК залишаються головними центрами регіональної архітектури

ІТР та платформами для просування демократичного порядку.

Пріоритетним напрямом стратегії США в ІТР у політичній сфері визначено подвоєння зусиль щодо встановлених альянсів та партнерств, які поділяють повагу до суверенітету, справедливої та взаємної торгівлі і верховенства права.

Головним напрямом стратегії США в ІТР в економічній сфері передбачено заохочення регіонального співробітництва для підтримки вільних і відкритих морських шляхів, прозорості практики фінансування інфраструктури, безперешкодної торгівлі та мирного вирішення суперечок. Крім того, США будуть виконувати двосторонні торгові угоди на справедливій та взаємній основі, шукати рівний та надійний доступ на ринки ІТР для американського експорту, а також працювати з партнерами над створенням мережі держав, які віддані ідеї вільного ринку та захищені від сил, які б підривали їхній суверенітет.

У сфері безпеки США підтримуватимуть військову присутність в ІТР, яка може стримувати і, якщо необхідно, перемогти будь-якого супротивника. Сполучені Штати також будуть зміцнювати їхні давні військові відносини та заохочувати розвиток міцної оборонної мережі з їхніми союзниками та партнерами. Зокрема США розширюватимуть співробітництво у галузі оборони та безпеки з Індією, головним партнером США із оборони, а також посилюватимуть альянси з Філіппінами та Таїландом. Планується також зміцнення партнерських відносини з Сінгапуром, В'єтнамом, Індонезією, Малайзією та іншими країнами, щоб допомогти їм стати повноправними морськими партнерами.

Що стосується формату АТР, то на перший план у зовнішній політиці США вийшло питання нерозповсюдження ядерної зброї, зокрема через позбавлення Північної Кореї ядерної зброї. Між лідерами країн Північної Кореї та США відбулось кілька зустрічей, було заявлено про поступки з боку північнокорейського лідера в цьому питанні. Однак про остаточне вирішення цієї проблеми говорити ще завчасно.

Впродовж останніх років триває торгове протистояння між Китаєм та США. Причина протистояння полягає в наявності значного від'ємного торгового сальдо США з Китаєм (майже 500 млрд дол. США). Сполучені Штати вважають, що умови торгівлі між країнами є більш сприятливими для Китаю. У зв'язку з цим в січні 2018 р. США оголосили про введення митних зборів на сонячні батареї та пральні машини. У травні 2018 р. США ввели мито на імпорту алюмінію з усіх країн, в тому числі з Китаю, а з травня 2019 р. США підвищили імпорту мито з 10 % до 25 % на китайські товари загальним обсягом 200 млрд дол. США. В свою чергу, Китай ввів аналогічне мито на американські товари, включаючи газ, обсягом 60 млрд дол. США.

У серпні 2018 р. Китай подав позов до Світової організації торгівлі (СОТ), заявивши, що тарифи США на іноземні сонячні батареї суперечать правилам СОТ і дестабілізували міжнародний ринок продукції сонячних батарей. Китай також заявив, що введення імпорту тарифів завдало прямої шкоди законним торговим інтересам Китаю. Проте торгове протистояння на цьому не зупинилось, сторони продовжували розширювати список товарів, на які вводились додаткові мита. Загальна сума позовів Китаю до США щодо відшкодування втрат від запровадження імпорту мит становила 7 млрд дол. В листопаді 2019 р. СОТ зобов'язав США частково компенсувати китайські втрати за збільшення митних тарифів й щорічно сплачувати 3,6 млрд дол. США в якості компенсацій [9, С. 14].

Китайсько-американська «торгова війна» тривала до 15 січня 2020 р., коли Китай та США нарешті підписали в Вашингтоні Економічну та торгову угоду між Сполученими Штатами Америки та Китайською Народною Республікою, яка набрала чинності в лютому 2020 р. За ходом переговорів спостерігав увесь світ, оскільки співіснування Китаю та США сьогодні - це відносини, які визначатимуть правила гри в світовій економіці. Угода охоплює питання торгово-економічних зв'язків між двома країнами в наступних сферах: права інтелектуальної власності, передача технологій, торгівля продовольчою та сільськогосподарською продукцією, фінансові послуги, питання обмінного

курсу та прозорості, розширення торгівлі, а також встановлення порядку двостороннього оцінювання та вирішення суперечок. Сам факт підписання угоди свідчить про бажання сторін підтримувати та розвивати контакти в правовому полі. Це також є сигналом для всього світу щодо цивілізованих способів з'ясування правил ведення торгівлі та розв'язання суперечностей шляхом правового врегулювання.

Таким чином, сьогодні АТР став ареною протистояння між двома могутніми азійсько-тихоокеанськими країнами світу - США та Китаєм. Кожна з держав прагне зберегти лідерство в регіоні та забезпечити якомога вигідніші умови торгівлі одна з одною. Позиції цих країн на світовій політичній арені значною мірою визначатимуться саме їхнім впливом в АТР. Врегулювання двосторонніх суперечностей між США та Китаєм, безперечно, гратиме велику роль у подальшому розвитку інтеграції в АТР [12, С. 98].

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити наступні висновки:

- протягом останніх кількох десятиліть АТР динамічно розвивався, що супроводжувалося високими показниками економічного зростання. Однією з причин цього процесу було посилення регіональної співпраці та інтеграції, що відбувалося у рамках різних інтеграційних об'єднань, найбільш ефективними серед яких є АСЕАН та АТЕС;

- хоча інтеграційні процеси стосуються практично всіх сфер взаємодії країн-членів інтеграційних об'єднань - політичної, економічної, безпекової та культурної, - стрижнем залишається інтеграція в економічній сфері. Учасники інтеграційних об'єднань достатньо обережно ставляться до політичних ініціатив, які можуть обмежити їхній суверенітет та національні інтереси. Особливу насторогу викликають ініціативи щодо створення наднаціональних органів управління. Тому більшість рішень, які приймаються в рамках інтеграційних об'єднань, не є обов'язковими, і практично мають консультативно-дорадчий характер. Це характерно для традиційних історичних форм управління, зокрема у Південно-Східній Азії;

- одним із досягнень в інтеграційній площині є створення зони вільної торгівлі в рамках АСЕАН та спрощення регуляторних процедур щодо ведення бізнесу, в першу чергу малого та середнього, що допомагало створенню сприятливого бізнесового та інвестиційного клімату в регіоні. Як результат, помітно зріс інтерес з боку інших країн до посилення економічної присутності в регіоні, в першу чергу США та Китаю;

- як в США, так і в Китаї визнають зростаючу роль АТР у світі. Обидві країни розглядають АТР як регіон їхньої традиційної присутності, а тому кожна з них намагається забезпечити провідну позицію та мати домінуючий вплив на формування вигідної їх інтересам архітектури регіону;

- обидві країни, і США, і Китай, позитивно ставляться до інтеграційних процесів в АТР і приймають в них активну участь. США та Китай є країнами-членами АТЕС та активно співпрацюють з АСЕАН. Китай в рамках формату АСЕАН+3, а США в рамках формату стратегічного партнерства АСЕАН - США. Обидві країни надають першочергового значення економічній інтеграції регіону та високо оцінюють перспективи формування єдиного ринку АТР; попри спільність інтересів щодо інтеграційних процесів в АТР, США та Китай мають різне бачення щодо формату та змісту інтеграційних об'єднань. Китай є прихильником регіональної інтеграції, що має охоплювати азійські країни. Керівництво Китаю вважає, що АТР є самодостатнім регіоном і об'єднання азійських країн створюватиме гарні перспективи для спільного співіснування та розвитку [13, С. 122]. КНР висунула ідею Азійсько-Тихоокеанської мрії, що спрямована на розвиток економічної спільності та об'єднання Азії з акцентом на гармонію, взаємну вигоду та процвітання, а також ініціювала відомий проект «Один пояс, один шлях», який, в першу чергу, спрямований на об'єднання азійських країн в рамках великих інфраструктурних та енергетичних проектів. Результати дослідження свідчать про прагнення Китаю грати провідну роль в економічному розвитку АТР та стати центром цього процесу;

- у свою чергу, США є прихильниками більш широкого формату інтеграційних процесів в АТР і вважають, що регіональний формат інтеграції

не сприяє формуванню відкритості та свободі пересування на морі, оскільки географічне розташування регіону і його межування з Індійським океаном зумовлюють створення простору взаємодії, що включає Індію. Залучення Індії до участі в ІТР сприятиме збалансуванню сил та її впливу в регіоні. Розширення інтеграційних процесів в рамках ІТР є (на їхню думку) справедливим та перспективним, оскільки такий формат дозволяє більш ефективно застосовувати міжнародні правила та стандарти щодо поведінки та співпраці між країнами. Тому починаючи з 2017 р. США активно просувають ідею формування нового формату взаємодії в рамках ІТР, яка стала частиною Стратегії національної безпеки США. Відповідно до цієї стратегії США мають посилити своє лідерство в регіоні через розвиток двосторонніх відносин та посилення взаємодії зі своїми традиційними союзниками США;

- результати аналізу стратегії і тактики США та Китаю в АТР свідчать про намагання кожної зі сторін закріпити за собою провідне місце в регіоні. Як результат кожна з них є ініціатором нових ідей щодо формату інтеграційних об'єднань. Крім того, сторони виступають ініціаторами нових проектів, які сприятимуть реалізації їхніх інтересів та стратегій в регіоні. Однак суперництво між країнами не обмежується лише інтересами АТР. Зростання економічної потужності Китаю змусило США переглянути формат двосторонніх відносин між країнами і, в першу чергу, в економічній сфері;

- врегулювання торгового протистояння між Китаєм та США шляхом звернення до СОТ свідчить про бажання сторін вирішувати суперечливі питання у законний спосіб відповідно до міжнародних стандартів, норм та правил. Це засвідчило визнання важливості діяльності СОТ у справах вирішення спірних міжнародних торгових суперечностей, а також продемонструвало важливість цієї організації для нормалізації світової торгівлі. Сполучені Штати і КНР намагаються дійти згоди щодо формату торгово-економічних відносин і водночас максимально захистити власні національні інтереси;

- досягнення взаємоприйнятних умов взаємодії між США та Китаєм на

основі світової практики вирішення конфліктів, в першу чергу через уникнення конфронтації та дотримання міжнародних стандартів торгівлі, матимуть позитивний вплив на економічне зростання обох країн, стабільність світової економіки й посилення інтеграційних процесів в АТР.

Примітки:

*МВФ - Міжнародний валютний фонд (англ.: IMF (International Monetary Fund) - спеціальне агентство ООН, засноване у 1945 році 29 державами з метою регулювання валютно-кредитних відносин країн-членів і надання їм допомоги при дефіциті платіжного балансу шляхом коротко- і середньострокових кредитів в іноземній валюті. МВФ має статус спеціалізованої установи ООН, членами фонду є 190 країн.

**МБРР - Міжнародний банк реконструкції та розвитку (англ.: IBRD (International Bank for Reconstruction and Development) - одна з п'яти інституцій Групи Світового банку, заснована у 1945 році. Штаб-квартира - у Вашингтоні. В число учасників банку входить 188 країн, Україна - учасник з 1992 р.

1.3. Регіональна система Південної Азії: Індія та особливості інтеграційного розвитку

У сучасній системі міжнародних відносин (сучасного світоустрою) особливого розвитку і поширення набувають два взаємозалежних процеси - глобалізація та регіоналізація. В їх становленні та модифікації все більш вагомим стає значення окремих регіонів, що обумовлюється не тільки певними географічними межами між державами, а й, перш за все, відмінностями економічного, соціально-політичного та цивілізаційного розвитку, а також особливостями внутрішньорегіональних взаємодій, тобто рівнем регіональної інтеграції.

Регіоналізація як динамічний процес сучасного світового розвитку, що може з певною часткою ймовірності привести до формування багатопольярного світу в майбутньому, заслуговує на увагу з погляду ретельного дослідження особливостей її розвитку та стану в Південноазійському регіоні. Суттєвим є те, що регіоналізація включає в себе два найважливіших процеси: 1) формування регіональної держави з властивою їй регіональною політикою - *регіоналізм* і 2) розвиток регіональної *інтеграції*. Ряд зарубіжних дослідників справедливо зазначали, що ці два процеси регіоналізації, як правило, суперечать один одному. Однак, останнім часом ситуація поступово змінюється, і в певній мірі ці зміни можна спостерігати у Південній Азії.*

Тут доцільно надати короткий історіографічний огляд представленої проблеми. Що стосується української історіографії, то необхідно відзначити наступне. Особливості еволюції інтеграційних процесів та їх вплив на трансформацію регіоналізму у Південній Азії розглянуті у дисертаціях, монографіях та статтях таких українських науковців, як О. А. Борділовська, П. М. Ігнат'єв, А. М. Кобзаренко, О. І. Лукаш, І. В. Тихоненко та інших. (див.: Борділовська О.А. Еволюція зовнішньополітичної стратегії республіки Індія у постбіполярний період. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. К., 2011. 433с.; Борділовська О. А. Інтеграційні інститути в Південній Азії і регіональна політика Індії. Актуальні проблеми

міжнародних відносин. К.: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2012. Вип. 111(1). С. 24-31; Кобзаренко А.М. Особливості регіоналізму в Південній Азії. Стратегічні пріоритети. Національний інститут стратегічних досліджень. К. 2012. №1. С. 190-195; Ігнат'єв П.М. Політика Республіки Індії в Південній Азії [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.04. Київ, 2010. 412 с. ; Ігнат'єв П.М. Індія на шляху до лідерства в південній Азії. Чернівці, 2006. 503 с.; Лукаш О.І. Индия и особенности процесса регионализации в Южной Азии. ICANAS XXXVII: International Congress of Asian and North African Studies. Abstracts. Vol. 3. Moscow: Organizing Committee of ICANAS XXXVII, 2004. P. 804-806; Лукаш О.І. «Єдність у різноманітності» як головна особливість розвитку індійської цивілізації. Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки): ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К., 2015. – С. 51-60.

Науковці з Індії та держав Південної Азії також займають чільне місце у дослідженні діяльності SAARC** та розвитку інтеграційних процесів у Південній Азії, серед них можна виокремити таких, як Р. Басрур, А. К. Бехурія, Дж. Бхаттачарджи, М. Музаффар, Н. Найяк, С.П. Чохон (див. докл.: Basrnr R. India's Policy Toward Pakistan. The Oxford Handbook of Indian Foreign Policy. Oxford: Oxford University Press. 2016. С. 459-475; South Asia: The Quest for Regional Cooperation / Ashok K Behuria (Ed.) New Delhi: Institute for Defense Studies and Analyses, 2009. 187 p.; Bhattacharjee J. SAARC vs BIMSTEC: The Search for the Ideal Platform for Regional Cooperation. orf issue brief. 2018. No. 226. P. 1-12; Muzaffar M., Jathol I., Yaseen Z. SAARC: An Evaluation of its Achievements, Failures, and Compulsion for Cooperati on. *Global Political Review*. 2017. Vol. 2. No. 1. P. 37-45; Nayak N. Cooperative Security Framework for South Asia. New Delhi: pentagon press, 2013. 256 p.; Cohen S. P. India and the Region. The Oxford Handbook of Indian Foreign Policy. Oxford: Oxford University Press, 2016. С. 401-442.). Блок питань, пов'язаних із розвитком інтеграції в Південноазійському регіоні, видається досить складним і неоднозначним у силу

низки особливостей та специфіки історичного розвитку регіону. Одна із головних особливостей регіональної інтеграції - величезна асиметрія. Відомо, що Індія відіграє головну роль у регіональному розвитку Південної Азії, зважаючи на її географічне розташування (у центрі Південноазійського субконтиненту), значно превалюючі масштаби економічного та соціального розвитку, геополітичну та міжнародну роль у сучасному світі та у регіоні Південної Азії.

Необхідно відзначити, що в останні десятиліття в роботах багатьох американських, англійських, японських, індійських, російських та інших авторів з'явилися різні трактування поняття Південна Азія (або зі значним геополітичним розширенням, включаючи до регіону Китай, Афганістан та інші країни, або з істотним звуженням його кордонів). До кінця XX ст. термінологічні розбіжності більш-менш зменшились, і під Південною Азією більшість дослідників стали розглядати геополітичний регіон, до якого входять сім держав - Індія, Пакистан, Бангладеш, Непал, Шрі-Ланка, Бутан і Мальдівські острови. Тобто, в географічному відношенні регіон складається з південної півострівної частини азійського континенту з прилеглими до нього материком і островами Індійського океану (інколи сюди відносять Афганістан).

Підкреслимо, що регіоналізація (у тому числі інтеграція як її складова) виступає в сучасному світі як комплексне (багатогранне) явище і складається з цілого ряду чинників: політичних, економічних, військово-політичних, соціальних і культурно-цивілізаційних. Головною особливістю регіоналізації у Південній Азії є те, що переважна більшість цих чинників була дуже несприятливою в минулому, і тільки наприкінці XX - початку XXI ст. спостерігалися певні тенденції поліпшення ситуації.

Аналізуючи економічний вимір інтеграційних тенденцій у регіоні Південної Азії, доцільно основну увагу приділити питанням створення й діяльності провідної регіональної організації - SAARC.

З врахуванням економічних та соціально-політичних проблем регіону, найважливішими видаються питання розвитку сільського господарства,

лісового й водного сектору, перспективи розвитку передових галузей: інформаційних і біотехнологій, ефективного використання енергетичних ресурсів регіону, а також проблеми жінок і молоді, демографії та охорони здоров'я.

Уперше на офіційному рівні ідею формування структури, яка б координувала функції в питаннях регіональної співпраці в Південній Азії, було висловлено президентом Бангладеш (Ziaur Rahman) наприкінці 70-х років минулого століття. Надалі 1980 року ініціатива формування Асоціації регіонального співробітництва Південної Азії як структури, що мала б сприяти взаємній довірі й порозумінню між державами регіону, була сформульована урядом Бангладеш у формі робочого документа, розповсюдженого серед урядів інших держав регіону. У документі було викладено концепцію регіональної співпраці й запропоновано механізми та галузі можливого співробітництва [1]. Після великої й тривалої підготовчої роботи ідею регіонального об'єднання було реалізовано у вигляді відкриття першого саміту SAARC у м. Дакка (Бангладеш) 1985 року. До складу SAARC увійшли: Бангладеш, Бутан, Індія, Мальдіви, Непал, Пакистан і Шрі-Ланка.

Статутом організації(1985 р.) завданнями її діяльності було визначено сприяння добробуту народів регіону, прискорення економічного, соціального й культурного розвитку, зміцнення довіри й розуміння серед південно-азійських держав і сприяння співпраці в економічній, соціальній, культурній і науково-освітній галузях [2]. Серед головних принципів роботи Асоціації є повага до суверенітету й територіальної цілісності, а також невтручання до внутрішніх справ, що на практиці, з огляду на чисельні конфлікти між державами-членами, означало своєрідне усунення SAARC від будь- яких двосторонніх політичних і безпекових питань (саме на цьому наполягала Індія).

Спочатку SAARC виникла як регіональна організація формального характеру, що не мала конкретних завдань й достатніх механізмів для ефективного функціонування. Причиною цього були суттєві суперечності в підходах сторін до принципів регіональної співпраці. Стриману позицію Індії

визначало побоювання об'єднання в організації зусиль решти держав для спільної протидії її регіональному домінуванню. Обережність решти ж держав була викликана перспективою посилення залежності від Індії. Окрім того, держави Південної Азії були мало зацікавлені в економічній співпраці, оскільки підстав для неї бракувало: рівень внутрішньорегіональної торгівлі був незначним, на зовнішніх ринках вони виступали як конкуренти, а рівень розвитку економіки регіону в цілому залишався низьким.

Все це до 1995 р. визначило обмеження сфери діяльності SAARC неекономічними галузями (транспорт, зв'язок, освіта, наука тощо). Упродовж першого десятиліття своєї діяльності SAARC розвивалась інституційно (за рахунок розширення форматів зустрічей на різних рівнях) з певним уповільненням у 1989-1992 рр., пов'язаним із загостренням індійсько-пакистанських відносин через кризу в Кашмірі.

Від середини 90-х років розвиток процесів регіональної інтеграції в Південній Азії отримав новий поштовх через зміни в зовнішній політиці Індії, відомими як доктрина Гуджрала. Головними пріоритетами було визначено поліпшення відносин із сусідніми державами й розвиток економічної співпраці в межах регіональних структур, передусім SAARC. Основним безпековим виміром цієї доктрини став принцип позитивної асиметрії, згідно з яким Індія зобов'язувалась не користуватися своєю перевагою в потенціалі для тиску на сусідні держави, які теж зобов'язувались утримуватися від дій, що загрожували безпеці Індії (передусім йшлося про заборону надання території для діяльності сепаратистських і терористичних угруповань, що діяли проти Делі, а також про утримання від контактів у безпековій сфері з позарегіональними державами, передусім КНР і США). Своєю чергою, Індія відмовлялася від принципу взаємності та взаємної вигоди у відносинах з іншими державами регіону (принцип невзаємності на користь інших південно-азійських країн) [3, Р. 643].

У 1995 році SAARC зробила крок до реалізації моделі економічного регіоналізму, увівши в дію Угоду про преференційну торгівлю (South Asian Preferential Trading Arrangement, SAPTA) [4]. Ухвалюючи рішення про

формування зони преференційної торгівлі, держави-учасниці розраховували на те, що розширення торговельних зв'язків у межах SAPTA може стати стимулом для розвитку інших галузей співпраці, давши поштовх для поглиблення економічної інтеграції, як це мало місце у випадку ЄС та АСЕАН. Упродовж 90-х років межі угоди поступово розширювалися за рахунок збільшення переліку товарів, на які знижувалися митні тарифи. Із 1995 р. до 1998 р. відбулося три етапи зниження тарифів, у межах кожного з яких збільшувалася кількість товарних груп, тарифи на імпорту яких знижувались. SAPTA підвищила на новий, більш якісний, рівень діяльність SAARC, що значно наблизило цю організацію до формату інтеграційного об'єднання.

Застосування Індією принципу невзаємності полегшило процеси узгодження торговельної політики в межах SAARC. Індія в односторонньому порядку знижувала митні тарифи на окремі групи товарів, не очікуючи аналогічного зниження тарифів рештою держав регіону. Це одночасно надавало можливість Індії посилити довіру до неї в регіоні, і, відповідно, до власних економічних інтересів відкрити ринок для імпорту товарних груп, що не створювали конкуренції індійським виробникам (проте перебували під дією високих імпортних мит, запроваджених за принципом симетричної відповіді на дії інших держав). Можна стверджувати, що скромні успіхи SAPTA здебільшого були пов'язані саме з одностороннім зниженням торгових тарифів Індією. Так, вже станом на 2003 р. на частку Індії припадало понад половини знижених тарифів на імпорту товарів у регіональній торгівлі [5].

Водночас SAPTA не створила реальної зони преференційної торгівлі, оскільки сама угода була лише рамковою, а частка охоплених нею товарів варіювалася від 6 % у 1995 р. до 7 % у 2000 р. Зниження тарифів у Південній Азії було незначним, враховуючи їх рівень, вищий за світовий. Великий вплив на ефективність SAPTA мав і воєнний конфлікт 1999 р. між Індією та Пакистаном, який призвів до уповільнення контактів та блокування перемовин у межах SAARC на досить довгий період.

Провал процесу реалізації SAPTA та криза SAARC зумовили докорінний

перегляд стратегії розвитку асоціації. Із 2004 р. вона почала освоювати нові галузі співпраці, розвивати інші методи та напрями й поступово піднімати рівень інтеграції економік держав-учасниць. Від концепції розвитку зони преференційної торгівлі SAARC перейшла до концепції формування регіональної зони вільної торгівлі. У межах саміту SAARC в Ісламабаді 2004 р. держави-члени підписали угоду про вільну торгівлю (South Asian Free Trade Agreement, SAFTA [6]), що набула чинності у 2006 р. Угода стала значним кроком у напрямі поглиблення регіональної інтеграції.

SAFTA передбачала скасування державами SAARC у порядку взаємності тарифних і нетарифних бар'єрів і запровадження режиму особливого сприяння для найменш розвинутих держав (Бангладеш, Непал, Бутан, Мальдіви). Окрім того, передбачалося поступове зменшення тарифних бар'єрів до 20 % упродовж 2-х років із подальшим скороченням до 0 % ще впродовж п'яти років. Для найменш розвинутих держав тарифи було передбачено знизити до 0-5 % вже впродовж 2-х років, при збереженні їх права на значно повільніше скорочення мит. За експертним оцінюванням, значення SAFTA знижувалося застереженням про право держав на використання списків чутливих товарів, що найбільше проявилось в індійсько-пакистанській торгівлі, яка була однією з найбільш зарегульованих у регіоні в силу намагань Пакистану захистити свою економіку від впливу конкуренції з індійської сторони.

Реалізація SAFTA розглядалася SAARC як один із кроків до наступного етапу економічної інтеграції - формування Економічного Союзу. Цікавою особливістю SAFTA є те, що, у супереч загальній тенденції до збільшення обсягів регіональної торгівлі в останні роки, її відносна частка не збільшується у зв'язку з випереджальним розширенням торгівлі південно-азійських держав із рештою світу.

Важливою передумовою активізації процесів економічної інтеграції в межах SAARC і формування регіональної зони вільної торгівлі стала зміна підходів Індії до економічної співпраці з державами регіону. Динамічний розвиток індійської економіки впродовж 1990-2000-х рр. посилив

зацікавленість Індії у розширенні своєї економічної присутності в регіоні, збільшенні експорту до країн-сусідів та інвестицій у їх економіку. Співпраця в рамках SAARC в економічній сфері включала наступні напрями:

1. Торгівля. Вище зазначалося, що в рамках організації було зроблено спроби до здійснення Договору про пільгову торгівлю в Південній Азії (SAPTA), досягнуто домовленостей про значне зниження імпорتنих тарифів за багатьма товарними позиціями. Крім багатосторонніх договорів, що діють в рамках SAARC, країни-члени асоціації надавали один одному певний преференційний режим. Характерні в цьому плані угоди, підписані між Індією та Непалом: Договір про торгівлю і Договір з контролю за нелегальною торгівлею. На зустрічі країн-членів SAPTA на вищому рівні в липні 1998 р. індійська сторона запропонувала укласти двосторонні договори про вільну торгівлю між країнами-членами SAPTA (ця ініціатива була підтримана тільки Шрі-Ланкою). У грудні 1998 р. прем'єр-міністр Індії та президент Шрі-Ланки підписали договір про вільну торгівлю між двома країнами.

Торговельні відносини Індії з Бангладеш здійснювалися в рамках торгового договору з наданням одне одному режиму найбільшого сприяння. У межах південно-азійського співробітництва країни постійно розширювали коло торгових концесій (у першу чергу Індія), проте найбільша їх кількість припадала на Бангладеш як країну, що відносилася до групи найбільш слаборозвинених держав.

2. Спільні проекти. Цьому напрямку співпраці традиційно приділялася велика увага. Розроблялися транскордонні проекти з будівництва газопроводів, ЛЕП і автошляхів. Зокрема, у 2007 р. Індія запропонувала створити південно-азійське енергетичне кільце, яке було покликане налагодити постачання нафти, газу, електрики по всьому регіону. Велике значення надавалося в 2009 р. будівництву газопроводу Іран-Пакистан-Індія, який мав сприяти загальному поліпшенню відносин і допомогти країнам забезпечити свою енергетичну безпеку. Проект цього газопроводу, оцінюваний в 7 млрд дол., передбачав прокачування 60 млн куб. м. природного палива на добу трасою загальною

протяжністю понад 2,5 км.

3. Співробітництво в сфері бізнесу та податків. На зустрічі керівників держав-членів SAARC наприкінці минулого століття було підписано угоду про взаємодію у сфері малого і великого бізнесу. Передбачалася консультативна допомога щодо реальної взаємодії фірм. Країни SAARC у 2005 р. досягли угоди, що сприяла обміну податковою інформацією в разі підозри на ухилення від сплати податків. Крім обміну податковою інформацією між державами-членами, угода включала положення про уникнення подвійного оподаткування, які надавали можливість звільнення від податків для деяких груп, а саме студентів, вчителів, дослідників, консультантів, технічних фахівців і вчених на період у два роки на певну частину їх доходів.

4. Взаємодія у позарегіональній сфері та перехід до відкритого регіоналізму, співробітництво з ASEAN, BIMSTEC та іншими позарегіональними об'єднаннями.

5. Програми співробітництва в галузі навколишнього середовища. Цим програмам держави регіону приділяють значну увагу як в силу складної демографічної ситуації в регіоні, так й внаслідок необхідності значних іригаційних робіт і розвитку сільськогосподарського виробництва, а також залучення іноземних інвестицій, в тому числі у вигляді основного капіталу. Іригаційні та інші сільськогосподарські роботи, на думку країн-членів SAARC, мають відповідати високим вимогам екологічної безпеки і не завдавати шкоди унікальному природному комплексу держав Південної Азії.

Разом з тим, основною проблемою регіонального співробітництва є наявність однотипної і недиверсифікованої економіки країн-членів. Текстильна промисловість переважає в Індії, Пакистані та Бангладеш. Виходячи на світові ринки, вони змушені конкурувати один з одним. SAARC не є монолітним економічним або політичним союзом. Обмеженість кола однакових експортних товарів не стимулює збільшення обсягів зовнішньої торгівлі всередині асоціації. Взаємна конкуренція на зовнішніх ринках і обмежені фінансові можливості не дозволяють виступати єдиним блоком для вирішення спільних

завдань. Ці фактори посилюють як інтеграційні, так і дезінтеграційні тенденції в регіоні. Однак політична воля керівництва країн-учасниць, з одного боку, і глобалізація в умовах світової економічної кризи, з іншого боку, підштовхували країни регіону до пошуку компромісів для взаємодії, розвитку і посилення наявних доцентрових тенденцій.

Головним чинником поглиблення інтеграційних процесів після 2004 р. стала регіональна політика Індії. Її регіональна стратегія перебуває в тісному зв'язку з глобальною стратегією як великої держави, тому активізація зовнішньополітичних зусиль Індії у світі сприяла змінам у регіоні. Передусім, Індія для перетворення на один із головних центрів впливу в світі прагнула до підвищення рівня відносин із сусідами й розв'язання конфліктів, що обмежують її здатність діяти на глобальному рівні. Окрім того, для підтвердження статусу великої держави світу, Індія прагнула набуття статусу головного представника інтегрованого регіону - Південної Азії, де вона є провідною силою. У цьому контексті стимулювання Індією регіональної економічної інтеграції є засобом зміцнення південно-азійської регіональної спільноти. Нарешті, за умов глобальної конкуренції Індія зацікавлена в окресленні сфери свого економічного впливу, у межах якого вона забезпечить собі можливість доступу до ресурсів і ринків.

У 2005-2007 рр. SAARC зробила крок до реалізації моделі відкритого регіоналізму, запросивши до членства Афганістан і надавши статус спостерігачів КНР, ЄС, Японії, США та Кореї. До 2009 р. статус спостерігачів було надано Ірану, Маврикію, Австралії та М'янмі. Одночасно з прийняттям Принципів співпраці зі спостерігачами у 2008 р. члени SAARC ухвалили рішення про запровадження тимчасового мораторію на надання статусу спостерігача для збереження контрольованості цього процесу, упорядкування відносин із чинними спостерігачами й розвитку співпраці з ними. Розширення SAARC та оформлення відносин із провідними центрами сили підтвердили підвищення авторитету цієї організації як в Азії, так і в світі в цілому, й посилення інтересу до регіону найбільших торговельних партнерів та

інвесторів.

У контексті зовнішньої політики Індії розширення SAARC стало показником зростання ролі Індії як регіонального лідера та великої держави. Вступ до асоціації Афганістану у 2007 р. відповідав індійським інтересам: зміцнення двосторонніх зв'язків з цією країною для розширення індійського впливу в регіоні та послаблення впливу Пакистану на Афганістан. Індія послідовно обстоювала необхідність включення Афганістану до SAARC ще з кінця 80-х років, проте нестабільна ситуація в цій країні перешкоджала реалізації її намірів. Надання статусу спостерігача М'янмі та Маврикію також було виявленням намагань Індії залучити до регіональних процесів у Південній Азії держави, що мають особливі відносини з Індією, або є важливими елементами індійської безпекової стратегії в регіоні.

Можливим новим членом організації, який висловив відповідне бажання, розглядалася КНР, кандидатура якої підтримувалася Пакистаном і Бангладеш, але Індія, Іран і М'янма були проти її членства. Початок відкриття SAARC було суттєвим аргументом на користь перспективи реалізації асоціацією моделі відкритого регіоналізму. Це пов'язувалось як з переходом до більш широкої участі у діяльності організації позарегіональних країн, так і з можливим початком конвергенції з сусідніми регіонами, де має місце більш глибока економічна інтеграція. Вважалося що, по-перше, поглибленню економічної інтеграції в межах SAARC може сприяти вступ КНР, яка потенційно поширить на Південну Азію динаміку інтеграційних процесів у Східній та Південно-Східній Азії (КНР є головним торговельним партнером практично для всіх країн SAARC), а, по-друге, - може також змінити співвідношення сил усередині самої асоціації.

Розвиток SAARC у 2008-2009 рр. засвідчив, що організація зберігає можливість політичних суперечностей між державами-членами. У 2009 році не відбувся щорічний саміт SAARC, що стало наслідком браку підтримки саміту Індією, яка уникала зустрічей на високому рівні з представниками Пакистану (після терактів у Мумбаї), а інші держави регіону або не мали коштів на

організаційні питання (Бутан, Мальдіви) або мали ускладнені відносини з Індією (Непал).

Водночас статистика 2009 р. стала показником суттєвого розширення регіональної торгівлі, що було пов'язано зі стабільністю індійської економіки під час кризи у той період [7]. Більше того, у 2009 р. під час кризи Індія зробила спробу використати переваги своєї економічної стабільності й виступила з ініціативою втілення державою завдань SAFTA на основі принципу невзаємності. Подібна ініціатива цілковито відповідала регіональним інтересам Індії. Більше того, відкриваючи ринок для південно-азійських держав, Індія сприяла їх більш тісній інтеграції зі своєю економікою.

У 2004 році керівниками держав-членів SAARC було затверджено Цілі розвитку SAARC, що стали адаптацією до регіональних потреб глобальних Цілей розвитку тисячоліття ООН. Цілі розвитку SAARC містили перелік завдань у галузі людського розвитку, які уряди південно-азійських держав планували виконати в майбутньому. В той час популярною в межах SAARC стала концепція поглиблення контактів між суспільствами держав-членів. У межах її реалізації SAARC створила кілька галузевих форумів для експертів з різних питань, ініціювала програми з обміну і анонсувала намір створення Південноазійського університету.

Характеризуючи безпековий вимір регіональних, у тому числі інтеграційних, тенденцій у регіоні, необхідно зауважити, що при створенні SAARC та в процесі її діяльності в наступні роки не ставилося безпосереднє завдання побудови системи безпеки в регіоні в межах цієї організації, через те, що вона не є безпековою регіональною організацією. Хоча нині існує багато досліджень, у яких наявні спроби довести хиби й прорахунки SAARC у напрямі безпеки, особливо у питаннях індійсько-пакистанських протиріч.***

Безпекова інтеграція має ґрунтуватися на спільних діях усіх учасників регіональної спільноти, розумінні спільних загроз, швидкій реакції на такі загрози - все це має бути комплексною узгодженою політикою та практикою дій країн-членів. У Південноазійському регіоні каталізатором розвитку

інтеграційних тенденцій у сфері безпеки та функціонуванні механізмів інституційного співробітництва виявилася значна внутрішньорегіональна та зовнішньорегіональна *конфліктогенність*.

SAARC з початку свого виникнення в середині 80-х років минулого сторіччя не ставила перед собою завдання вирішення безпекових питань, хоча тоді у Південній Азії вже існувало основне джерело нестабільності - індійсько-пакистанські суперечності щодо Кашміру.

Довготривалий індійсько-пакистанський конфлікт залишається найбільшою проблемою на субконтиненті, оскільки Індія та Пакистан мали вже три досить масштабні війни - у 1948, 1965 та 1999 роках, причинами яких були серйозні територіальні, політичні, релігійні та інші протиріччя.

Так, Індія стверджувала, що Кашмір є частиною її території, а Пакистан наполягав на тому, що приєднання цієї території до Індії та подальша ратифікація цих дій Асамблеєю штату Джамму і Кашмір (існував до 2019 р.) не мали легітимного законодавчого поля і ніколи не були прийнятими ООН. Більше того, багато великих держав, зокрема Великобританія, Сполучені Штати та Китай, погоджувалися, що проблема штату Джамму і Кашмір є спірною.

На думку пакистанських чиновників, Кашмір залишався незавершеною справою розділу Британської Індії у 1947 р., а контроль Індії над районами штату Джамму і Кашмір, у яких проживала більшість мусульман, суперечив загальній логіці розділення (тут можна говорити про використання теорії двох націй М.А. Джинни, яка базується на тому, що індійці та пакистанці є двома різними націями, мусульмани та індуси мають жити в окремих державних утвореннях). Пакистан вважав, що мирне вирішення зазначеної проблеми можливе лише у тому випадку, якщо Індія поступиться в цих питаннях [8, Р. 41].

Постійна ескалація кашмірської проблеми з часом набула нової риси - нуклеризації питання у зв'язку із проголошенням Індії та Пакистану де-факто ядерними державами. Між ними почалося масштабне розгортання

субконтинентальної ракетно-ядерної гонки озброєнь, яка набувала все нових обертів із кожною наступною ескалацією ситуації у Кашмірі. Чи не найчастішим фактором дестабілізації ситуації у колишньому штаті Джамму та Кашмір була діяльність терористичних угруповань, які на думку офіційного Нью-Делі підтримувалися пакистанською стороною.

Ще однією складовою конфліктогенності кашмірського питання є так звана нетрадиційна загроза - водні протиріччя, які на момент створення SAARC вважалися повністю врегульованими. Вони мали статус прецеденту у міжнародному праві завдяки укладеному Договору про розподіл вод річки Інд у 1960 році. Проте розвиток держав у ХХІ ст. та перманентне загострення пакистансько-індійських відносин призвели до перегляду між державами умов користування водними ресурсами, що спричинило новий стрибок конфліктогенності у регіоні. Зокрема, в Індії періодично лунали заклики до одностороннього виходу з Договору про води Інду, а після теракту в 2016 р. прем'єр-міністр Індії Н. Моді пообіцяв перекрити Пакистану доступ до води, заявивши, що «кров і вода не можуть текти разом» [9]. Далі відносини між державами ще більш ускладнилися. Вже у 2020 р. прем'єр-міністр Пакистану І. Хан в одній із своїх заяв зазначив про те, що Пакистан не відмовиться від гідроенергетики, незважаючи на позицію Індії щодо водного питання [10].

Індійсько-пакистанські відносини є досить турбулентними та займають центральне місце у безпековому середовищі Південної Азії. Варто зазначити, що двосторонні конфлікти, певні суперечки щодо водних ресурсів мають також інші держави регіону. Такий рівень нестабільності впливає на налагодження взаємодії між державами у процесі розвитку інтеграції.

Можна з впевненістю стверджувати, що функціонування механізмів SAARC, а саме їх практична реалізація у форматі самітів організації, знаходиться у повній залежності від стану індійсько-пакистанських відносин і, насамперед, від остаточного вирішення кашмірського питання. За умови загострення відносин між двома регіональними антагоністами - Індією та Пакистаном - саміти SAARC автоматично не відбуваються, а уся діяльність

асоціації майже призупиняється.

У 2019 р. кашмірське питання набуло нових рис і знову призвело до загострення індійсько-пакистанських відносин. Індійський уряд реорганізував штат Джамму і Кашмір, скасувавши його особливий статус у складі Індії. По-перше, було утворено дві союзні території - Джамму і Кашмір на заході і Ладакх на сході держави. По-друге, уряд Індії призупинив дію деяких положень Конституції, а саме статей 370 та 35 (а), які надавали штату Джамму та Кашмір особливий статус та дозволяли його мешканцям користуватися деякими особливими привілеями. Правляча партія «Бхаратія джаната парті» (БДП) десятиліттями виступала за скасування особливого статусу Джамму і Кашмір. Це також було частиною виборчої програми партії у 2019 р. Варто наголосити, що на території Джамму і Кашмір проживають переважно мусульмани, які сповідують ідею так званої кашмірської ідентичності, яка підтримується пакистанською стороною і час від часу саме на території колишнього штату відбуваються терористичні акти та зростає чисельність мілітаристських груп [11].

До переліку деструктивних факторів, що негативно впливають на діяльність SAARC останнім часом, можна віднести не тільки перманентні загострення індійсько-пакистанських відносин, а й події в Афганістані: прихід 15 серпня 2021 р. до влади Талібану - радикального ісламістського руху сунітського напрямку, що зародився ще у 1994 р. серед пуштунів, а в наш час зарахований до переліку терористичних організацій багатьма країнами. Ці події безпосередньо торкнулися діяльності SAARC, а саме: засідання міністрів закордонних справ асоціації, яке було заплановано на 25 вересня 2021 р. в Нью-Йорку, було скасовано. Причиною послугував намір Пакистану зробити Талібан представником Афганістану на цьому саміті SAARC. Індія разом з деякими іншими членами SAARC виступила проти цієї пропозиції Пакистану і через відсутність консенсусу зустріч було скасовано.

Тут доцільно додати, що Талібан досі не визнаний Індією та багатьма іншими державами. Прем'єр-міністр Індії Н. Моді під час засідання Ради

керівників держав-членів Шанхайської організації співробітництва (ШОС) 17 вересня 2021 р. у Душанбе (Таджикистан) зазначив, що Талібан є неінклюзивним урядом і «світ повинен подумати, перш ніж прийняти або визнати режим в Афганістані» [12].

Наведений приклад афганського впливу на розвиток інтеграції у сфері безпеки в Південній Азії є не випадковим. Афганістан - держава-член SAARC, а його входження до організації у 2007 р. стало моментом трансформації безпекового регіоналізму в регіоні. Відповідно до теорії регіональних комплексів безпеки Б. Бузана, яка пояснює передумови формування безпекової взаємодії між державами у регіоні як стан взаємозалежності безпеки однієї держави від іншої, Південна Азія є окремим регіональним комплексом безпеки (РКБ). У ньому Індія виступає центральною державою, а її відносини з Пакистаном та сусідніми державами - детермінантами конфліктогенності. У свою чергу, автор цієї теорії називає Афганістан державою-інсулятором, тобто такою, що відокремлює Південноазійський РКБ від Центральноазійського РКБ [13]. Проте, вступ Афганістану до SAARC, який відбувся не без впливу та участі індійської сторони, розширив межі Південноазійського РКБ. Тому розширення інтеграційного об'єднання у Південній Азії в свій час сприяло модернізації системи безпеки як у Південноазійському регіоні, так і за його межами.

Наразі перед SAARC гостро постало питання комплексної безпекової взаємозалежності, яку визначає низка факторів: ситуація в Афганістані, напруженість відносин між Пакистаном та Індією, проблеми модернізації механізмів інституційної діяльності асоціації. Мається на увазі створення такого механізму реагування на безпекові питання, який би не ставив у залежність від міждержавних суперечок та конфліктів увесь спектр інтеграційної взаємодії в Південній Азії. На думку Ш. Менона (радника з національної безпеки Індії), державам Південної Азії варто розбудувати такий механізм співробітництва, який би адекватно відповідав на різні формати загроз та брав на озброєння досвід інших сусідніх регіональних об'єднань, наприклад

діяльність ASEAN [14, Р. 10].

Також слушною у цьому аспекті видається перевірена часом точка зору відомого індійського науковця К. Баджаї про те, що позитивний вплив на діяльність SAARC можуть мати зміни у позиціях США та КНР, а саме їхня відмова від патронату над двома південно-азійськими антагоністами, що, у свою чергу, може спонукати Індію та Пакистан піти назустріч один одному [15, Р. 120].

Безперечно, безпекові питання були так званим складним навколишнім середовищем, у якому вибудовувалася структура й здійснювалися проекти SAARC. Однак остання ніколи не ставила за головну мету вирішення безпекових питань у регіоні Південної Азії, хоча безпековий фактор потенційно й перманентно увесь час був присутнім упродовж усіх етапів розвитку організації. І найбільшою складовою безпекового фактору була конфліктогенність індійсько-пакистанських та індійсько-китайських відносин.

Зазначимо, що нині величезний масив вітчизняних і зарубіжних досліджень присвячено вивченню проблем регіоналізації та інтеграції, але практично всі вони висвітлюють економічні (геоекономічні) й політичні (геополітичні) питання, водночас цивілізаційно-культурні аспекти та їх вплив на процеси регіоналізації розглядаються надзвичайно рідко. Саме в цьому аспекті регіон Південної Азії є досить перспективним. Виходячи з цього, доцільно зробити спробу частково виправити наявну ситуацію й на конкретних прикладах продемонструвати роль і значення цивілізаційних складових, насамперед пов'язаних з освітою, наукою, культурою.

У межах SAARC разом з розвитком економічної інтеграції ставилося завдання відтворення цивілізаційно-культурної ідентичності регіону, відродження традицій спільної долі південно-азійських країн. Такі завдання цілком узгоджувалися з принциповою стратегічною лінією Індії як провідної держави регіону.

Принципи роботи SAARC визначалися традиційними цивілізаційно-світоглядними поняттями, концепціями й поглядами, що прийшли з далекої

давнини: регіональна кооперація мала відбуватись на основі взаємоповаги, суверенітету (ненасильства), територіальної цілісності й незалежності країн-учасниць, невтручання у внутрішні справи одна одної, на основі принципів мирного співіснування; співпраця в будь-якому разі не мала протиставляти двота багатосторонні контакти, а здійснюватися паралельно. Центральне місце в структурі SAARC, безперечно, посіла Індія як ядро, як провідна держава. Логічним видається й те, що в прийнятій символіці SAARC відбилися всі ці традиційні моменти: символічні долоні тримають квітку-коло, яке складається з семи (за кількістю країн регіону) менших кружалець-країн (одна - у центрі, інші шість - її оточують).

Позаекономічний спектр діяльності SAARC досить широкий, можна назвати лише кілька найважливіших напрямів, які ініціювались: регіональна конвенція про боротьбу з тероризмом (1987 р.); створення асоціації спікерів і парламентарів країн-членів SAARC (1992 р.); заснування Фонду розвитку Південної Азії (1996 р.); ухвалення конвенції про запобігання й боротьбу з залученням жінок і дітей до проституції (2002 р.); розширений протокол про боротьбу з тероризмом (2004 р.). У наступні роки було також розроблено низку важливих проектів, присвячених гуманітарному напрямку діяльності: пропозиції з розвитку туризму, програма обміну між юнацькими організаціями, схема стипендій і грантів студентів, аспірантів і молодих фахівців у межах регіону [16].

Важливим об'єднуючим фактором, як це не парадоксально, в межах SAARC є цивілізаційно-культурні аспекти в площині надзвичайно складних спільних проблем й нагальної необхідності їх розв'язання. Це - ліквідація неписьменності, доступ до початкової школи, удосконалення системи середньої та особливо вищої освіти, підготовка, виходячи зі структури економіки країн регіону, висококваліфікованих фахівців, передусім для аграрного сектору. Всупереч усім труднощам асоціації вдалося дещо згуртувати країни навколо цієї групи проблем й досягти значних результатів.

Необхідно зазначити, що на початку діяльності SAARC робився наголос

на підвищенні рівня співпраці й в інших галузях. В основному це була співпраця в галузі сільського господарства, розвитку сільської місцевості, науки й технологій, культури, здоров'я, контролю народжуваності, контролю наркотиків та антитерористичної діяльності. Освіта була окремо включена до галузей співпраці лише у 1998 р.; після цього було зроблено кілька спроб, пов'язаних з освітою загалом та, насамперед, вищою освітою для розбудови регіональної співпраці.

Було розпочато низку заходів, таких, як спільне визнання освітніх закладів, вироблення спільного освітнього стандарту шляхом єдиних методів навчання й започаткування дисципліни з вивчення SAARC у навчальних програмах всіх країн регіону. Для цього було організовано Комітет голів університетських комісій (Committee of Heads of the University Grants Commission). Схема стипендій і грантів була започаткована ще у 1987 р. та пізніше переглянута, отримавши деякі доповнення. Також було створено Консорціум відкритого дистанційного навчання (SACODiL) для стандартизації навчальних програм, спільного визнання курсів та заохочення трансферу оцінок.

Під час XIII саміту SAARC у 2005 р. в м. Дака прем'єр-міністр Індії М. Сінгх запропонував заснувати принципово новий вид вищого освітнього закладу - Південноазійський університет (ПАУ). Ця пропозиція була ратифікована на XIV саміті SAARC у квітні 2007 р. Планом створення ПАУ передбачалось, що головне університетське містечко буде розташоване в Індії (Делі), а його філіали, - спеціалізовані дослідні та навчальні Центри майстерності, - засновані в усіх країнах-членах. Він представлятиме собою міжнародний університет, який фінансується вісьмома країнами-членами SAARC. Передбачалось, що ПАУ буде некомерційним, державно-приватним закладом, зі зваженим підходом до державного й приватного фінансування. В університеті проводитиметься умовний розподіл місць для студентів від кожної країни, вони матимуть право безвізового режиму по всьому регіону [17].

Мета цього великого регіонального проекту – створення спільними

зусиллями країн-членів SAARC освітньо-академічної установи, яку жодна з країн регіону не змогла б створити самостійно. Тобто заснування такого університету світового рівня, який би зміг конкурувати з найкращими університетами світу. Були сформульовані завдання університету - підвищення рівня навчання в південноазійській спільноті для просування розуміння широких перспектив майбутнього; зміцнення регіональної свідомості; надання широкої та кваліфікованої освіти здібним і видатним студентам для виховання якісно нового класу керівників; розширення компетентності південноазійських народів у галузі науки, технологій і різних галузях вищої освіти, які є життєво необхідними для покращення якості життя.

ПАУ відкрився в серпні 2010 р. для навчання студентів з різних країн за двома спеціальностями: магістр економіки розвитку й магістр комп'ютеризації. У 2011-2012 академічному році запровадили 5 нових спеціальностей: магістр біотехнології, магістр комп'ютерних наук, магістр соціології, магістр міжнародних відносин і магістр правознавства. Також планувалося запровадити докторську програму й збільшити набір студентів і навчальних програм. Наприкінці перших п'яти років (2015— 2016 рр.) ПАУ вже мав 11 факультетів, а також Інститут південноазійських досліджень. Очікується, що зазначений інститут стане у майбутньому мозковим центром та зосередиться на проблемах і викликах, що стоять перед Південною Азією. Згодом будуть створені факультети інженерії та медицини. Остаточна кількість студентів, що навчатимуться в університеті, становитиме 7 тис., викладачів - 700 осіб.

Необхідно прийняти до уваги, що саме сектор освіти в Південній Азії виявив великі схожості в країнах-членах SAARC. Насамперед усім їм бракує адекватних ресурсів для забезпечення свого населення якісною вищою освітою. Враховуючи, що пріоритетами регіону є зменшення бідності, охорона здоров'я та базова освіта, то у близькому майбутньому в країнах регіону може просто не вистачити ресурсів для того, щоб запропонувати якісну вищу освіту всім охочим. Зважаючи на це, об'єднання ресурсів регіону у формі проекту ПАУ може значно допомогти у розв'язанні цієї проблеми. Водночас Індія зі своєю

переважною присутністю в Південній Азії відіграватиме важливу роль в регіональній співпраці у царині вищої освіти через SAARC. Створення Південноазійського університету в Нью-Делі стало чи не найбільшим проектом, який успішно втілювався в життя країнами-членами SAARC у галузі розбудови й вдосконалення регіональної освіти.

На початку XXI століття країни регіону зробили наступний важливий крок, - домовилися також сприяти розвитку науки і техніки в межах SAARC, надавати особливу увагу заохоченню регіональної співпраці в цих галузях й гідно зустріти виклики століття, особливо в галузі довкілля, продовольчої проблеми, а також культурно-цивілізаційних надбань.

Особливого значення набуло регулярне проведення зустрічей на вищому рівні міністрів науки й техніки країн-учасниць. Перша така зустріч відбулася в Нью-Делі у вересні 2008 р. Вона окреслила план дій у зазначених галузях на п'ять років (2008-2013 рр.). Він включав такі напрями: співпраця в галузі науки й техніки, стандартизація лабораторних досліджень, розробка проектів.

Співпраця в галузі науки й техніки проводилась через відповідний технічний комітет науки й техніки SAARC. У повноваження цієї структури входять: розвиток і зміцнення наукових і технічних зв'язків у регіоні, обмін науковими й технічними знаннями, спільні науково-дослідні й промислові проекти.

Між країнами регіону відбувається постійний обмін науковими делегаціями, які беруть участь у розробці спільних проектів, обміні досвідом і співпраці з іншими країнами, проводяться спільні наукові семінари, конференції та симпозиуми. Друге засідання міністрів науки й техніки відбулося у 2009 р. в м. Коломбо. Представники країн зосередились на формулюванні науково-технічної стратегії, сприянні регіональній і багатосторонній співпраці, а також обміні інформацією між національними інститутами країн регіону.

Учасники засідання обговорили можливості лабораторних досліджень, формування єдиної системи стандартизації та сертифікації продуктів, взаємне визнання лабораторних акредитацій і гармонізацію стандартів відповідно до

південноазійської регіональної організації стандартів (SARSO) [18].

У серпні 2011 р. було започатковано унікальний науковий проект під назвою SAARC - Австралія: розвиток потужностей у моделюванні систем для раціонального використання водних ресурсів та сприяння харчовій безпеці Південної Азії [19]. Науковці країн регіону працювали й над іншими проектами: у галузі сонячної енергії, глобального потепління, протистояння землетрусам.

У Декларації Адду, ухваленій на XVII саміті SAARC (Мальдіви, м. Адду, листопад 2011 р.), сторони зокрема домовились працювати у напрямі прискорення роботи щодо взаємного визнання академічних і професійних ступенів та узгодити академічні стандарти; створити довгострокові зв'язки між університетами, науково-дослідними установами й «мозковими центрами» регіону [20]. У своїй промові під час саміту прем'єр-міністр Індії М. Сінгх зазначив, що Індія надаватиме країнам-членам SAARC по десять стипендій щороку для аспірантів і докторантів, які навчаються в галузі лісництва в індійському науково-дослідному інституті в м. Деградун [21].

Важливі практичні кроки на шляху прискорення інтеграції були зроблені й в галузі культури. Так, у 2007 році була проведена зустріч міністрів культури для обговорення культурної програми в межах SAARC. На основі рішень цієї зустрічі Шрі-Ланкою було підготовлено спеціальний проект, затверджений на сесії постійної комісії з питань культури SAARC (Нью-Делі, березень 2007 р.). Основні напрями співпраці в межах проекту: просування культури країн-членів у системі «он-лайн», створення й запуск веб-сайту асоціації, присвяченого культурним подіям, публікація матеріалів, які стосуються культури, співпраця з іншими організаціями, створення культурного зв'язку між країнами й художніми колективами, співпраця в галузі створення культурного продукту та його просування, програма культурних обмінів SAARC.

У 2009 році було проведено першу зустріч керівної наради культурного центру SAARC. Під час зустрічі підготовлено програму заходів на 2010 р., яка включала симпозіум на тему спільної спадщини в Південній Азії та семінар,

присвячений ритуалам, етиці й соціальній стабільності у регіоні.

Друга зустріч керівної наради культурного центру SAARC відбулася в м. Коломбо в жовтні 2010 р., де під час її проведення було розроблено програму заходів на 2011 р., яка включала низку культурних заходів асоціації: проведення культурного форуму, фестивалю фільмів, підготовку публікацій у часописах, присвячених розвитку культури в Південній Азії [22].

У 2011 р. був закладений перший камінь у будівництво культурного центру SAARC у м. Матара, Шрі-Ланка. Новий комплекс планувався як виставковий зал та приміщення для зберігання відомостей, пов'язаних з ритуалами Південної Азії. Комплекс складається з відкритого театру, кінозалу, музею, виставкових залів, галерей, залів для проведення семінарів і лекцій, аудіо та відео студій, комп'ютерної кімнати, бібліотеки, архіву, адміністративної частини тощо. На базі розробленого центром культури проекту в липні 2011 р. було проведено першу конференцію, присвячену культурам Південної Азії, що зникають.

Позитивна роль у справі розбудови цивілізаційно-культурної інтеграції, безперечно належить фестивальному напрямку культурної взаємодії південноазійських країн. У 2007-2009 рр. під егідою SAARC відбулася серія фестивалів, що стало показником консолідації в цьому напрямі. Так, у листопаді 2007 р. Індія приймала гостей регіонального фестивалю SAARC Bands Festival, що тривав три дні й продемонстрував різні музикальні напрями (від етнічних до стилю модерн), які наявні в країнах-членах асоціації. Провідні колективи з 8 країн об'єдналися в єдине ціле в унікальному культурному проекті. Фестиваль істотно вплинув на розвиток творчих контактів між артистами країн цього регіону, а індійська спільнота, особливо молодь, мала можливість ознайомитися з новими талантами, які є у регіоні.

Іншим важливим фестивалем став фестиваль SAARQ, присвячений фольклорному напрямку в музичному й вокальному мистецтві цих країн - Festival of SAARC Folklore. Майже півсотні фахівців у галузі фольклору з країн-учасниць зібралися разом для дослідження, аналізу й демонстрації

різноманітних фольклорних аспектів у Південній Азії. У творчих дискусіях наголошувалось на спільності культур народів регіону.

Наступний фестиваль SAARC відбувся під девізом «Threads of Unity» («Нитки єднання») і являв собою показ виробів - досягнень багатой культурної спадщини країн регіону, їх текстильних традицій, унікальних ремесел, вишиванок і національних прикрас. Продемонстровані під час фестивалю стилі були яскравими, оригінальними, відрізнялись один від одного, але нитки, із яких вони були виготовлені моделі, були схожими. Тож на фестивалі йшлося про те, що ці нитки не лише з'єднують, а й перетинають кордони.

Серед найбільш важливих фестивалів потрібно назвати й фестиваль літератури, організований Фондом письменників і літератури SAARC (Foundation of SAARC Writers and Literature - FOSWAL) у березні 2009 р. в індійському м. Агра. Це була важлива позитивна ініціатива, що мала широке коло тем включно з такими, як вплив тероризму на культуру, типові умови хаосу й безладу, експлуатація історії й пам'яті, проблема етнічних протиріч й пошуки можливостей примирення. Цей фестиваль продемонстрував, що літературні й культурні взаємодії, залучені в творче братство регіону SAARC, відтворили унікальний калейдоскоп цивілізаційних взаємозв'язків, розшифровуючи й усвідомлюючи емоційні зв'язки, що тісно з'єднують регіони всупереч усім конфліктам.

Під час відкриття XVI саміту SAARC на Мальдівах у листопаді 2011 р. президент цієї країни в своїй промові закликав лідерів SAARC до поглиблення інтеграції та побудови мостів співпраці як між країнами, так і між людьми. Він особливо підкреслив: «Південна Азія... стає більш сильною та визначною, ніж будь-коли в нашій історії. Занадто довго вона вважалася другорядною в театрі глобальної політики, проте сьогодні ми посідаємо центральне місце; погляди всього світу спрямовані на нас, ми зможемо досягти нашої мети, якщо працюватимемо разом, тому що наш успіх залежить від успіху наших сусідів; економічна стагнація в одній частині нашого регіону гальмує процвітання в іншій; нестабільність в одній країні-члені створює небезпеку для нас усіх. Ми

зможемо стрімко рухатись вперед, якщо інтегруємо нашу економіку, забезпечимо стабільність своєї фінансової системи та сприятимемо такому політичному клімату, який створює впевненість у майбутньому, оскільки ми живемо в регіоні жвавої демократії, у регіоні з глибоким цивілізаційним корінням й сильним громадянським суспільством» [23].

Однак з часу підготовки та організації XVIII саміту SAARC (відбувся 26 листопада 2014 р. у м. Катманду, Непал), розпочалися складні міжнародно-організаційні проблеми, пов'язані з глибокими протиріччями між Індією та Пакистаном. У жовтні 2016 р. прем'єр-міністр Індії Н. Моді відмовився взяти участь у наступному саміті SAARC, приймаючою стороною якого мав стати Ісламабад. Основною причиною відмови було звинувачення індійською стороною Пакистану в приналежності до теракту у районі індійського сектору Лінії спостереження (на індійсько-пакистанському кордоні) 18 вересня 2016 р. У цьому питанні Індію підтримали деякі інші держави-члени SAARC.

Більш того, ще через місяць Індія пішла далі й сповістила Пакистан про можливість реформування співпраці в межах організації та розширення співробітництва у Ініціативі країн Бенгальської затоки з багатосторонньої технічної та економічної співпраці (без участі Пакистану). Далі - більше: у лютому 2017 р. Індія спробувала блокувати на процедурних умовах призначення пакистанського дипломата Генеральним секретарем SAARC. У відповідь МЗС Пакистану провело велику роботу, щоб врятувати ситуацію, багаторазово зустрічаючись на постійній основі з країнами-членами організації та наполягаючи на призначенні пакистанського представника на керівну посаду. У результаті довгих перемовин і завдяки тонкій дипломатії 1 березня 2017 р. пакистанський дипломат А. Х. Сіал очолив SAARC, ставши її наступним Генеральним секретарем. Необхідно зауважити, що Генеральним секретарем призначаються особи з числа країн-членів на підставі ротації в алфавітному порядку й терміном на три роки. Виходячи з цього, можна було очікувати, що індійська сторона буде блокувати форуми й діяльність SAARC до закінчення терміну повноважень пакистанського керівника організації (тобто

до 1 березня 2020 р.), що і відбулося, призвівши до відсутності самітів організації та стагнації її діяльності протягом 2015-2020 років.

У результаті для держав Південної Азії стало характерним відчуття політики виняткової двосторонньої симетрії (*exclusive bilateralism*) - тобто стримування усіх багатосторонніх контактів малих регіональних держав зі сторони Індії, - провідної центральної держави субконтиненту. Ряд іноземних аналітиків вважають, що SAARC схожа на шлюб за розрахунком, а не по любові. Асоціація народилася як колективна відповідь на прагнення до співпраці у регіональній організації, яка могла б сприяти довгоочікуваній інтеграції, але, безперечно, вона здійснюється під величезним впливом індійських зовнішньополітичних ініціатив, що в певні періоди суттєво затримують її розвиток (конфлікти з Пакистаном). Ситуація в останні роки яскраво продемонструвала, що діяльність SAARC перманентно знаходиться у залежності від стану двосторонніх індійсько-пакистанських відносин.

Разом з тим, пандемія COVID-19 та події 2020 р., що ознаменували початок так званої посткоронавірусної епохи у міжнародних відносинах, вплинули на індійську регіональну політику та стан регіоналізації у Південній Азії. За ініціативи Індії 15 березня 2020 р. було проведено пряму трансляцію відео-конференції прем'єр-міністра Індії Н. Моді та лідерів країн-членів SAARC, присвяченої питанням боротьби з COVID-19. В ній взяли участь керівники Афганістану, Бангладеш, Бутану, Непалу, Мальдівів, Шрі-Ланки. Замість прем'єр-міністра Пакистану І. Хана в зустрічі взяв участь його спеціальний помічник з питань охорони здоров'я.

На саміті Н. Моді запропонував створити надзвичайний фонд для боротьби з COVID-19, групи швидкого реагування, платформу з дослідження захворювання, обмінюватися кращими методиками і розробками, оцінити їх вплив на здоров'я та економіку. Саме в цьому контексті Індія звернулася до своїх сусідів з тим, щоб зробити гуманітарні потреби пріоритетом, знову підтвердити важливість колективних дій у подоланні пандемії, яка є загрозою для всіх, а також наголосити на необхідності спільних зусиль усіх країн регіону

у вирішенні цієї складної транснаціональної проблеми.

Індія запропонувала країнам-учасникам SAARC організувати такі заходи для боротьби з пандемією у рамках регіону:

- створити надзвичайний фонд для боротьби з COVID-19 на основі добровільних внесків. Для цього Індія виділяє 10 млн дол. для допомоги будь-якій регіональній державі у покритті витрат на екстрені заходи боротьби з пандемією;

- мобілізувати індійські групи швидкого реагування для тестування в країнах регіону, які складаються з лікарів, фахівців та обладнання і перебувають у режимі цілковитої готовності;

- організувати он-лайн навчання для співробітників з надзвичайних ситуацій всіх країн SAARC з використанням застосовуваної в Індії моделі підвищення кваліфікації таких фахівців;

- провести відео-конференцію лікарів і медичних працівників для розгляду конкретних заходів та визначення кращих медичних методик;

- активізувати спільне використання програмного забезпечення власної інтегрованої інформаційної платформи для епіднагляду за хворобами; використовувати Центр боротьби зі стихійними лихами в рамках SAARC для визначення і популяризації передового досвіду боротьби з COVID-19;

- створити дослідницьку платформу для всіх держав SAARC для обміну ідеями та пропозиціями щодо діагностичних і терапевтичних проблем при захворюваннях та епідеміях; Індійській раді медичних досліджень доручити координацію перерахованих заходів.

Ключові ініціативи прем'єр-міністра Моді були спрямовані на те, щоб спонукати країни регіону вийти за рамки двосторонніх розбіжностей і спільно боротися з пандемією. У ситуації, що склалася, Індія проявила готовність застосовувати будь-які механізми для розвитку взаємовигідного співробітництва в рамках регіону, використовуючи для цього можливості SAARC. Індія готова допомагати сусідам, враховуючи, що перемогти пандемію в регіоні Південної Азії можливо тільки спільними зусиллями на регіональному

рівні.

24 вересня 2020 р. міністри закордонних справ SAARC взяли участь у неформальній он-лайн-зустрічі [24]. Зазначимо, що у цій зустрічі взяв участь і міністр закордонних справ Пакистану - М. Кереші. Хоча, як вже неодноразово відбувалося на зустрічах представників SAARC, незважаючи на формат та завдання зібрання, стався традиційний для учасників обмін звинуваченнями між Пакистаном та Індією [25].

Разом з тим, 25 листопада 2020 р. пакистанський уряд у віртуальному режимі провів Перше засідання міністрів країн-членів асоціації з питань планування діяльності SAARC. Зустріч була присвячена темі Досягнення цілей сталого розвитку у Південній Азії: формування бачення SAARC-2030. Відзначимо, що питання боротьби з пандемією теж піднімалися на цій зустрічі, а на завершення було згадано про XVIII саміт SAARC у Катманду, на якому й було поставлено за мету досягнення сталого розвитку у регіоні [26].

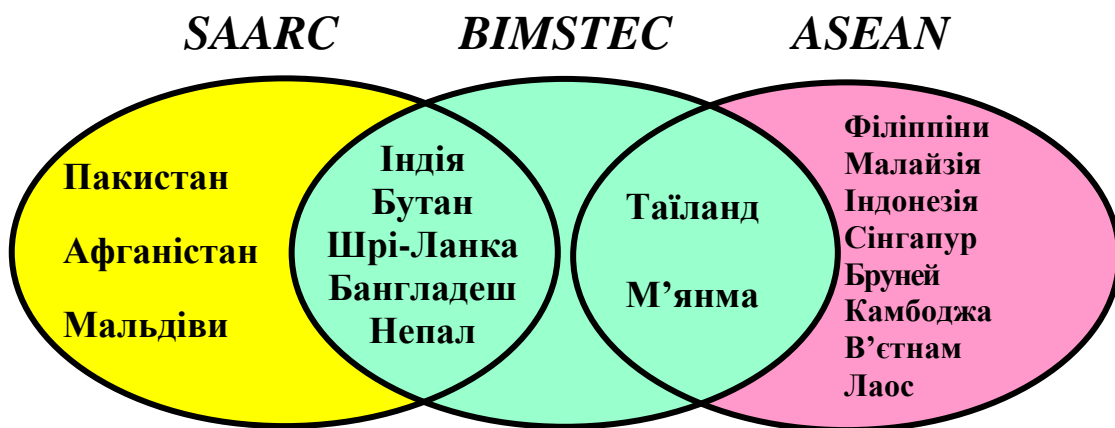
Співробітництво південноазійських країн у межах регіону доповнюється міжрегіональними контактами. Одним із нових аспектів розвитку регіоналізації є міжрегіональна інтеграційна взаємодія. Зокрема, у форматі нового регіоналізму спостерігається залучення до співробітництва окремих суб'єктів або угруповань із сусідніх географічних регіонів або інших регіональних об'єднань. Цікавим у цьому напрямку є вивчення регіонів Південної Азії, Південно-Східної Азії, держав, що межують із Бенгальською затокою і залучені до розвитку міжрегіональної інтеграції.

По-перше констатуємо, що існує взаємодія між SAARC та BIMSTEC (Ініціатива країн Бенгальської затоки з багатогалузевого технічного і економічного співробітництва). Останнє об'єднання включає країни регіону Бенгальської затоки: п'ять країн Південної Азії та дві країни, що є членами Асоціації країн Південно-Східної Азії (ASEAN). BIMSTEC, створена ще у 1997 році, відіграє роль своєрідного мосту між Південною та Південно-Східною Азією. До неї входять усі основні країни Південної Азії, крім Мальдівських островів, Афганістану та Пакистану. Поширення інтеграційних процесів у

міжрегіональному аспекті варто розглядати як міжрегіональний формат у контексті взаємодії між Південною та Південно-Східною Азією: SAARC - BIMSTEC - ASEAN.

Схема :

*Міжрегіональна інтеграційна взаємодія на прикладі регіонів
Південної та Південно-Східної Азії*

Дві організації, - SAARC та BIMSTEC, зосереджені на географічно близьких регіонах. SAARC є суто регіональною організацією у Південній Азії. Тоді як BIMSTEC - міжрегіональна організація, яка об'єднує країни як Південної Азії у форматі SAARC (5 країн), так і Південно-Східної Азії у форматі ASEAN (2 країни). Оскільки регіони та інтереси країн-членів перетинаються, SAARC і BIMSTEC доповнюють одна одну з точки зору функцій і цілей. BIMSTEC також надає державам SAARC унікальну можливість взаємодіяти з іншими країнами ASEAN. Діяльність BIMSTEC не зменшує досягнутого рівня інтеграційної взаємодії у межах SAARC, а навпаки розширює можливості кооперації між країнами Південної та Південно-Східної Азії, імплементуючи модель міжрегіональної взаємодії та взаємопроникнення між регіонами.

Основне значення BIMSTEC полягає в тому, що до неї входять дві

впливові регіональні держави - Індія (регіональний центр Південної Азії) та Таїланд (впливова країна Південно-Східної Азії). Як визнаний регіональний лідер Індія сприяє та прискорює процес взаємопроникнення між інтеграційними утвореннями SAARC та BIMSTEC. Керівництво Індії було мотивовано приєднатися до BIMSTEC, оскільки прагнуло покращити зв'язок із країнами ASEAN, поклавши в основу нової політики принцип Погляд на схід та завдання зміцнити зусилля щодо співпраці по вісі Південь-Південь.

Щодо ситуації з Таїландом - тут BIMSTEC сприяє реалізації цікавої для нього зовнішньополітичної ініціативи Look West. Крім того, відносини Індії з М'янмою можуть бути певним інструментом протидії зростаючому впливу Китаю у регіонах Південної та Південно-Східної Азії. Для Непалу, Бутану, Бангладеш і Шрі-Ланки - це форум, на якому потужний вплив Індії у регіоні Південної Азії може бути певним чином скорегований за рахунок присутності Таїланду, що надає їм більш широкі можливості у розвитку зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних відносин [27, Р. 4-5].

На офіційному сайті організації BIMSTEC зазначається: «Індія є провідною країною у секторі безпеки». Безпековий вимір діяльності BIMSTEC включає три основні сфери - боротьба з тероризмом та транснаціональною злочинністю, протидія надзвичайним ситуаціям та енергетика. У 1997 р (тобто у рік створення BIMSTEC) країни-члени виступали за мирний і поступальний розвиток регіону. Згодом було визначено боротьбу з тероризмом та організованою злочинністю однією з важливих передумов сталого зростання та підтримки миру в регіоні. Зокрема, це було закріплено на 17-й нараді міністрів BIMSTEC, яка відбулася в Коломбо (Шрі-Ланка) 1 квітня 2021 року [28].

Далі видається доцільним розглянути взаємодію між SAARC та ASEAN, для яких притаманні певні механізми співробітництва на рівні інтеграційних об'єднань. Перша зустріч міністрів закордонних справ країн-членів зазначених об'єднань відбулась у Нью-Йорку 25 вересня 1998 р. На ній обидві сторони домовилися проводити щорічну зустріч ASEAN-SAARC у Нью-Йорку під егідою Генеральної Асамблеї ООН. Наступним кроком до співробітництва

стала зустріч представників ASEAN-SAARC у вересні 2002 р., під час якої двом секретаріатам було доручено активізувати консультації. Важливим результатом зустрічі стало визначення чотирьох ключових сфер, в яких обидві сторони могли б обмінюватися інформацією та передовим досвідом. У ці сфери увійшли: формування зон вільної торгівлі; питання протидії ВІЛ/СНІД; подолання бідності; розвиток туризму. Відповідно до цього плану дій у серпні 2003 р. відбулася зустріч Генеральних секретарів ASEAN і SAARC з метою з'ясування можливостей і визначення напрямів спільних заходів на майбутнє.

У 2004 та 2005 рр. відбулися семінари між секретаріатами SAARC та ASEAN щодо створення робочих планів співробітництва та керівних принципів партнерства між ASEAN та SAARC. До робочого плану партнерства секретаріатів ASEAN та SAARC на 2008-2009 рр. були включені торгівля та інвестиції, енергетика, охорона здоров'я, сільське господарство, розвиток туризму, боротьба з наркотиками та транснаціональною злочинністю, подолання бідності. Зазначимо, що з огляду на залежність діяльності SAARC від конфліктогенності індійсько-пакистанських відносин, наступна зустріч на інституційному рівні між SAARC та ASEAN, під час якої було розглянуте питання відносно поновлення робочого плану партнерства між секретаріатами ASEAN-SAARC за 2008-2009 роки, відбулася тільки у 2013 р [29]. Підкреслимо, що з 2014 р. безпекові питання стали на заваді проведенню самітів SAARC, що ускладнювало й розвиток міжрегіонального інтеграційного співробітництва Південної та Південно-Східної Азії, у тому числі у форматі ASEAN-SAARC.

Проте, аналізуючи розвиток міжрегіонального співробітництва та поширення інтеграційних тенденцій у форматі SAARC-BIMSTEC, можна визначити Індію як силу, яка спонукає до взаємопроникнення регіонів, тоді як у форматі SAARC-ASEAN увагу привертає Китай в якості важелю впливу на діяльність цих регіональних об'єднань та їх взаємодію.

Китай зацікавлений в активізації відносин з країнами Південної Азії як механізму стримування Індії, а також розширення свого впливу у регіоні.

Зокрема, вже багато південноазійських країн (Афганістан, Бангладеш, Мальдіви, Непал, Пакистан і Шрі-Ланка) приєдналися до китайського проекту Belt and Road Initiative (Ініціатива Пояс і шлях), сподіваючись, що це дасть значний поштовх їхньому економічному розвитку [30].

Китай використовує всі інструменти та механізми для впливу на сусідні регіони, зокрема, це підтверджується проведенням 15 вересня 2021 р. у м. Сичуань (Китай) 11-го саміту бізнес-лідерів Китаю, Південної та Південно-Східної Азії, організованого Радою Китаю зі сприяння міжнародній торгівлі, Народним урядом провінції Сичуань, Центром ASEAN-Китай і Торгово-промисловою палатою SAARC [31].

Китайська сторона під час саміту акцентувала увагу на питанні можливого підписання між державами Південної та Південно-Східної Азії документа щодо утворення Регіонального всеосяжного економічного партнерства. На завершення саміту відбулося відкриття офісу Бізнес ради Південна Азія - Китай (м. Сичуань), головна мета якого - поєднання провінції Сичуань з Китайсько-пакистанським економічним коридором [32].

Проаналізовані тенденції міжрегіональної інтеграції розвиваються у досить неоднозначних, а часом й несприятливих умовах. В першу чергу варто зауважити, що SAARC та ASEAN є достатньо різними за системою взаємодії. У ASEAN вже створена спільнота, яка уособлює формат держава-суспільство, а в SAARC поки що переважно функціонує система міждержавних відносин в окремих сферах. Необхідно також підкреслити, що обидва об'єднання мають проблеми із врегулюванням безпекових питань - індійсько-пакистанські суперечності у Південній Азії та питання Південно-Китайського моря у Південно-Східній Азії, що значно гальмує розвиток інтеграційних процесів на міжрегіональному рівні.

Підводячи підсумки, необхідно зазначити наступне:

- Інтеграційний процес як провідна складова сучасної світової регіоналізації значно активізувався й поширився протягом двох останніх десятиліть в регіоні Південної Азії. Він безпосередньо пов'язаний із таким

головним регіональним об'єднанням південноазійських держав, як SAARC, діяльність якого набула значних позитивних результатів завдяки стратегічним і тактичним зусиллям Індії, яка упевнено стверджувалася у статусі регіонального лідера.

- Порівняно з іншими регіонами й регіональними державами світу ця трансформація має свої особливості стосовно Індії й Південної Азії: вона відбувається досить повільно, поступово (що обумовлено специфікою регіону) й ускладнена низкою негативних чинників, наявних в процесі сучасної регіоналізації.

- Суть регіональної стратегії Індії в Південній Азії полягала в прагненні зберегти й закріпити домінантні позиції в двосторонніх відносинах з країнами регіону, а також посилити доцентрові рухи в регіоні й певну залежність малих держав Південної Азії від Індії шляхом інтенсифікації процесів регіональної інтеграції, передусім, активізації діяльності SAARC.

- Специфіка цієї стратегії характеризувалася тим, що постійною залишалася прихильність Індії до двостороннього підходу в проведенні регіональної політики, незалежно від партійної приналежності урядів, що її здійснюють. Такий підхід давав можливість Індії запобігати розвитку горизонтальних зв'язків у межах регіону й протидіяти формуванню регіональних коаліцій, які могли б заважати посиленню індійського впливу в регіоні й поступовому просуванню в доцентровому напрямі.

- Наступною характерною ознакою індійської регіональної стратегії є перехід до використання багатобічної співпраці, у якій Індія намагається бути центральною ланкою. Саме з цим напрямом пов'язані зміни в поглядах Індії відносно SAARC і проблем розвитку інтеграційних процесів у Південній Азії.

- SAARC перейшла до відкритого регіоналізму, розпочала процес розширення та взаємодії з іншими регіональними й світовими центрами. Рухомою силою такої взаємодії виступає Індія, про що свідчать приклади співробітництва в межах SAARC-BIMSTEC, SAARC-ASEAN та тенденція до взаємодії між Південною та Південно-Східною Азією у форматі SAARC-

BIMSTEC-ASEAN.

- Повільний розвиток SAARC, зумовлений суперечностями між її членами й передусім конфліктними відносинами між Індією та Пакистаном, змінюється у напрямі активізації під впливом таких факторів, як сучасна надзвичайна епідеміологічна ситуація та невідкладне завдання для всіх країн регіону активно залучатися у процеси реальної кооперації.

- Важливу роль у всіх розглянутих зрушеннях зіграли зміни на глобальному рівні й усвідомлення Індією наступних геостратегічних положень: 1) стати державою світового рівня можна лише за умови перетворення на впливову регіональну державу з широкими зовнішньоекономічними зв'язками, насамперед у межах регіону й SAARC; 2) завоювати імідж впливової регіональної держави можна лише за умови стимулювання доцентрових процесів, подальшого поглиблення регіоналізації, насамперед розвитку інтеграційних процесів у Південній Азії, та вирішення складного комплексу індійсько-пакистанських протиріч.

- Примітки:

-

*Див. докл.: О.І. Лукаш. Регіональна політика Індії в умовах глобалізації на рубежі XX–XXI ст. Індологія в Україні (Всеукраїнські конференції індологів: тези, доповіді, промови, статті): збір. наук. праць / відп. наук. ред. О.І. Лукаш. Київ: НАН України, Всеукр. асоц. індологів; Пос-во Респ. Індія в Україні. 2018. С. 270–284.

**Див. також: О.І. Лукаш. Індія у системі міжнародних відносин: регіональний аспект (SAARC). Індологія в Україні (Всеукраїнські конференції індологів: тези, доповіді, промови, статті): збір. наук. праць / відп. наук. ред. О.І. Лукаш. Київ: НАН України, Всеукр. асоц. індологів; Пос-во Респ. Індія в Україні. 2018. С. 334–347.

***Про безпековий вимір діяльності SAARC див. докл.: Тихоненко І.В. Механізми південноазійської асоціації регіонального співробітництва як чинник формування регіональної системи безпеки. Вісник Донецького національного університету ім. Василя Стуса. Сер.: Політичні науки. 2017. С. 46–49.

Розділ II. Проблеми, стан і перспективи інтеграційних процесів на Близькому та Середньому Сході

2.1. Проблеми та тенденції розвитку інтеграційних процесів у регіоні Перської затоки в умовах сучасних геополітичних змін

Арабські країни Перської затоки протягом останніх двох десятиліть впевнено посіли місце локомотиву розвитку та трансформаційних змін серед арабських держав. Відтак їхні нові стратегічні орієнтири значною мірою визначають поступ усіх арабських країн, той новий арабський порядок, який інтенсивно формується останнім часом під впливом низки внутрішніх та зовнішніх чинників.*

Слід зазначити, що у порівнянні з достатньо вагомим масивом вітчизняної наукової літератури з близькосхідної тематики, доводиться констатувати недостатню увагу вітчизняної історичної та сходознавчої науки до питань дослідження інтеграційних процесів у регіоні арабської частини Перської затоки, передусім у форматі Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ). Серед розробок вітчизняних дослідників слід зазначити наукові праці М.А. Субха, який у 2015 р. захистив кандидатську дисертацію з питань трансформаційних процесів в країнах РСАДПЗ (Див. Субх М.А. Трансформаційні процеси в країнах Ради співробітництва арабських держав Перської затоки в умовах глобалізації (2001 - 2010 рр.): автореф. дис....канд. істор. наук: 07.00.02. Київ, 2015), а також його розділ у навчальному посібнику Дипломатичної академії України (Див. Субх М.А. Рада співробітництва арабських держав Перської затоки: інтеграція на тлі суперечностей. *Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем* / М.А. Кулінич, Н.О. Татаренко, В. Г. Ціватий, Л.Д. Чекаленко та ін. / За концепцією та наук. ред. Л.Д. Чекаленко. Київ: Дипломатична академія України, 2013. С. 439 - 450). У цих двох роботах зроблена спроба виокремлення головних особливостей арабської інтеграційної моделі, проаналізовані об'єктивні та

суб'єктивні чинники, які протягом тривалого часу гальмують розвиток інтеграційних процесів у рамках РСАДПЗ.

В статтях В.О. Шведа розглядаються історичні передумови створення РСАДПЗ, виокремлюються основні етапи розвитку, визначається роль катарської кризи як найбільшої небезпеки для майбутнього цього об'єднання (Швед В.О. Рада співробітництва арабських держав Перської затоки: історичний розвиток у контексті сучасної катарської кризи. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2018. № 1 (5). С. 167 - 182), а також досліджується вплив геополітичних змін у Близькосхідному регіоні на початку ХХІ ст. на перебіг інтеграційних процесів у РСАДПЗ (Див. Швед В.О. Арабські країни Перської затоки у системі геополітичних змін початку ХХІ ст. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2019. № 1 (7). С. 73 - 86).

Серед російських сходовознавців варто зазначити наукові праці таких провідних арабістів як Г.Г. Косач та О.С. Мелкумян. У своїх дослідженнях вони охарактеризували інтеграційні процеси у форматі РСАДПЗ як воєнно-політичної організації (Див. Косач Г.Г., Мелкумян Е.С. Совет сотрудничества арабских государств Залива как региональная военно-политическая организация. *Вестник московского университета. Сер. 25. Международные отношения и мировая политика*. 2012. № 4. С. 39 - 69), а також проаналізували перспективи подальшого поглиблення інтеграційних процесів у цьому форматі (Див. Мелкумян Е.С. Совет сотрудничества арабских государств Залива: история, ключевые достижения и перспективы развития. *Вестник московского университета. Сер. 25. Международные отношения и мировая политика*. 2019. № 1. С. 108 - 137).

Зазначені процеси активно досліджуються у провідних наукових та науково-аналітичних інституціях США, зокрема у Фонді Карнегі за міжнародний мир (Carnegie Endowment for International Peace), Вашингтонському інституті близькосхідної політики (Washington Institute for Near East Policy), Інституті Брукінгса (Brookings Institution), наукові та аналітичні розробки яких визначають спрямованість та концептуальний підхід сучасної американської історіографії. У

Фонді Карнегі за міжнародний мир цю тему розробляють такі дослідники, як М. Лінч, Р. Соколскі, А.Д. Міллер, М. Муашер та ін. Вашингтонський інститут близькосхідної політики представлений науковою продукцією відділу з вивчення регіону Перської затоки та енергетичних проблем. В Інституті Брукінгса діє центр Близькосхідної політики (Center for Middle East Policy), у якому провідну роль відіграють такі колишні досвідчені дипломати, як М. Індик, Н. Сакс, Т. Гофман та ін. Активну роботу здійснює Вашингтонський інститут вивчення країн Перської затоки, більшість колективу якого складають науковці арабського походження.

Із західних дослідників також необхідно зазначити наукову розвідку К. Коутса-Ульріхсена, провідного фахівця Інституту Бейкера при університеті Райса, у якій він досліджує роль глобальних програм трансформації аравійських монархій протягом останнього часу, які стали фундаментом інтеграційних процесів в рамках РСАДПЗ на сучасному етапі (Див. К. Coates Ulrichsen. Economic Diversification Plan: Challenges and Prospects for Gulf Policymakers. *The Arab Gulf States Institute in Washington*. September 26, 2016. URL: https://agsiw.org/wp-content/uploads/2016/09/Ulrichsen_ONLINE-3.pdf). У праці президента Інституту Близького Сходу (Вашингтон, США) П. Салема аналізуються геополітичні зміни на Близькому Сході, які значно вплинули на характер інтеграційних процесів у країнах-членах РСАДПЗ (Див. Salem P. Thinking Arab Futures. *The Cairo Review of Global Affairs*. Spring 2019. 21 p.).

Наукова доповідь Нова геополітика Близького Сходу: американська роль у регіоні, що змінюється, Інституту Брукінгса, до підготовки якої було залучено низку провідних американських фахівців, аналізує зовнішні та внутрішні чинники, які дозволили РСАДПЗ перетворитися на локомотив арабського поступу (Див. The new geopolitics of the Middle East: America's role in a changing region. A Brookings interview. Washington. Brookings edu. 2019. 35 p. URL: <https://economic-diversification-plans-challenges-and-prospects-for-gulf-policymakers/>).

Історіографічний огляд представленої наукової проблеми дозволяє зробити

висновок, що важливі аспекти розвитку інтеграційних процесів у форматі РСАДПЗ на сьогодні недостатньо вивчені, серед них: особливості останнього етапу інтеграції, що пов'язані з початком здійснення широкомасштабних реформ, політика зближення між провідними країнами об'єднання та Ізраїлем, уроки катарської кризи тощо.

Аналіз української історіографії засвідчує, що останнім часом її здобутки значно відстають від потреб у науково-аналітичному супроводженні зовнішньополітичного курсу України на Близькому Сході, зокрема у регіоні Перської затоки. Водночас у посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2018 році» підкреслювалося, що формування нового наповнення зовнішньої політики України передбачає поєднання євроатлантичного вектору з послідовною реалізацією власних національних інтересів щодо розбудови широкомасштабної співпраці з країнами Близького Сходу [5, С. 399]. Про актуальність цього питання свідчать й наукові статті українських вчених-арабістів, у тому числі В. Шведа та С. Гуцала, в яких аналізуються окремі проблеми сучасного історичного поступу арабських країн Перської затоки [6, 7].

Мета даного дослідження - осмислити та узагальнити основні результати інтеграційних процесів в арабських країнах Перської затоки на початку ХХІ ст. у контексті тих змін, що відбулися у геополітичному балансі сил на глобальному та регіональному рівнях, та сформулювати на основі такого аналізу рекомендації, які можуть бути використані у зовнішньополітичній діяльності нашої держави у цьому регіоні.

Більшість арабських країн становлять аравійські монархії, які об'єднались у 1981 р. в інтеграційну структуру - Раду співробітництва арабських держав Перської затоки, яка впродовж майже чотирьох десятиліть є найуспішнішою структурою на теренах арабського світу.** Виникнення РСАДПЗ стало результатом внутрішніх регіональних та міжнародних процесів 70-80-х рр. ХХ ст., що не лише створили необхідні об'єктивні умови для появи такого інтеграційного об'єднання на просторі Аравійського півострова, але й визначили

його головні особливості та ступінь міцності. Створення структури обумовлювалося не лише потребами економічного, соціального та гуманітарного розвитку, а й серйозними безпековими, військово-політичними та геостратегічними викликами, які постали перед арабськими монархіями наприкінці 1970-х рр.

У лютому 1979 р. в Ірані перемогла антишахська революція, після якої в країні було встановлено необмежений теократичний режим, який під гаслами ісламської революції розпочав активну експансіоністську політику в регіоні [8]. Буквально через декілька місяців після перемоги революції 1979 р. в Ірані розпочалася ірансько-іракська війна. Ці дві події відіграли надзвичайно важливу роль у якнайшвидшому створенні інтеграційного об'єднання арабських монархій, яке одразу ж почало набувати ознак військово-політичного об'єднання [9].

На трансформаційні процеси у Близькосхідному регіоні на початку XXI ст. найбільш суттєво вплинули дві події - інтервенція США до Іраку 2003 р. та революції арабської весни 2010-2011 рр. Вони визначили спрямованість змін у геополітичному та геостратегічному балансі сил у регіоні. Американська інтервенція до Іраку одним із своїх найбільш негативних та деструктивних наслідків для подальшого розвитку Близькосхідного регіону мала різку зміну геополітичного балансу сил на користь шіїтського чинника і посилила Іран. Він почав розбудовувати достатньо сильну коаліцію, так звану вісь супротиву, до якої приєднувалися один за одним шіїтське військово-політичне угруповання в Лівані - Хезболла, під його контроль згодом перейшов ХАМАС, який встановив, починаючи з 2005 р., свою диктатуру у секторі Газа, а в подальшому до цієї вісі приєднався режим Б. Асада в Сирії, хусити в Ємені тощо.

У жовтні 2018 р. американський президент Д. Трамп охарактеризував інтервенцією США в Ірак як одну з найстрашніших помилок в американській історії, яка коштувала більше 7 трлн дол. збиткових витрат, мільйони жертв з числа місцевого населення близькосхідних країн та громадян США [10].

Одним із найважливіших наслідків арабської весни в історичному

розвитку арабського світу стало достатньо серйозне зниження ваги таких традиційних регіональних центрів сили, як Багдад, Каїр та Дамаск. Вакуум, що утворився, був заповнений аравійськими монархіями Перської затоки, які виявили енергійність та рішучість. Спираючись на свої колосальні фінансові резерви, відносно внутрішню стабільність та нову динамічну генерацію політиків, вони достатньо швидко здобули безпрецедентний вплив в арабському світі. Лідерами цієї групи арабських країн Перської затоки стали Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати, які згодом сформували та запропонували бачення свого власного майбутнього та регіону в цілому [11].

Як зазначається в аналітичному комплексному інтерв'ю «Нова геополітика Близького Сходу: роль Америки у змінах, що відбуваються в регіоні», підготованому провідними аналітиками Інституту Брукінгса у січні 2019 р., Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати є єдиними арабськими країнами, що після подій 2011 р. знаходяться на найвищому рівні регіональної геополітичної структури [3].

Рада співробітництва арабських держав Перської затоки, у якій домінуюча роль належить Саудівській Аравії та Об'єднаним Арабським Еміратам, пройшла у своєму історичному розвитку 4 етапи. Протягом першого етапу (травень 1981 р. - вересень 2001 р.) у Раді була опрацьована та сформована в комплексному вигляді структура регіональної організації, визначені головні принципи діяльності об'єднання у безпековій, політичній, економічній, фінансовій та гуманітарній сферах.

Другий етап (вересень 2001 р. - початок 2011 р.) став одним із найуспішніших періодів розвитку РСАДЗ, під час якого країни-члени досягли серйозних успіхів у розвитку інтеграційних процесів: укладання економічної угоди у 2001 р., створення спільного ринку РСАДЗ у 2007 р., проголошення створення Монетарного союзу у 2008 р., ухвалення єдиної оборонної стратегії у 2009 р. тощо, а також у сфері здійснення політичних та соціальних реформ кожної з країн-членів Ради на національному рівні [12, С. 2].

Третій етап (початок 2011 р. - травень 2017 р.) розвитку цього

інтеграційного об'єднання характеризується організацією протидії арабській весні та переходу у контрнаступ проти загрози її нової хвилі. Цей період позначений комплексом різноманітних заходів, починаючи від прямого введення військ до Бахрейну (щоб загасити масові виступи населення цієї країни проти правлячої династії) до термінового спрямування колосальних грошових дотацій для вирішення існуючих соціальних проблем. Саудівській Аравії та Об'єднаним Арабським Еміратам вдалося не допустити революційного наступу арабської весни на власну територію. У липні 2013 р. ними було успішно здійснено військовий переворот у Єгипті та відсторонено від влади М. Мурсі - ставленика Братів-мусульман. Крім того, у цей період почала формуватись Об'єднана арабська коаліція, яка ініціювала військові дії проти проіранських угруповань хуситів у Ємені [13, С. 192].

Важливою ознакою третього етапу стала реалізація білої революції, тобто революції зверху, яка розпочалася передусім у Саудівській Аравії, коли за правління нового короля Салмана її головним натхненником та організатором став принц Мохаммед бін Салман. Розгортання масштабних програм глибоких трансформаційних реформ стало, по-перше, відповіддю правлячих режимів країн-членів РСАДПЗ на арабську весну, з тим, щоб упередити вірогідні повторні хвилі масових потрясінь. По-друге, розгортання цих глибоких реформ стало відповіддю Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів та інших аравійських монархій на іранську загрозу, задля чого була напрацьована власна арабська мобілізаційна модель, яку можна було б ефективно протиставити іранській, яка базується на сильній армії, елітному Корпусі вартівних ісламської революції та чисельних збройних формуваннях шиїтів, не кажучи вже про Хезболлу, ХАМАС та хуситів.

Четвертий етап історичного поступу арабських країн Перської затоки розпочався у 2017 р. Логіку трансформаційних зрушень у цьому регіоні Близького Сходу протягом останніх років неможливо зрозуміти без врахування того, що головні протиріччя тут виникають між арабськими країнами Перської затоки та Іраном. А на це пряме зіткнення ще накладається не менш глибока

конфронтація між Іраном та Ізраїлем. Ці дві головні регіональні лінії розлому поєднувалися із курсом адміністрації президента США Д. Трампа, який визначав Іран як головного супротивника США на Близькому Сході та центр регіонального тероризму. Через рік після перемоги Д. Трампа на президентських виборах у США, у грудні 2017 р. була оприлюднена нова Стратегія національної безпеки Сполучених Штатів Америки. 2017 [14]. Вона проголошувала головним джерелом існуючих проблем близькосхідного регіону Іран, точніше його політику на Близькому Сході. У стратегії дається така розгорнута характеристика ролі Ірану у близькосхідному регіоні: «Іран, найбільший у світі державний спонсор тероризму, використовує нестабільність для розширення свого впливу за допомогою своїх партнерів та клієнтів, розповсюдження зброї та фінансування. Він продовжує створювати більш вдосконалені балістичні ракети і розвідувальні можливості та здійснює небезпечну кіберактивність. Ці дії продовжуються і після укладення ядерної угоди 2015 р. Іран і надалі намагається створити постійний цикл ворожнечі у регіоні, що призводить до жахливих наслідків для цивільного населення. Недержавні ворожі структури заповнюють вакуум, який утворюється внаслідок колапсу держав і продовжують регіональні конфлікти» [14, Р. 49].

Такі провідні країни РСАДПЗ, як Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати, з великим ентузіазмом сприйняли відверто антиіранську стратегію США і стали їхніми союзниками разом з Ізраїлем у реалізації цього курсу на Близькому Сході. Вони підтримували всі кроки американської адміністрації у напряму жорсткішої позиції щодо Ірану, зокрема щодо виходу США із Спільного всеохоплюючого плану дій 2015 р., вітали без усіляких застережень введення нових економічних санкцій проти Ірану. Така їхня позиція стосовно Ірану неминуче призвела до відкритого зіткнення з Катаром, керівництво якого не бажало розривати відносини з Іраном і повністю втратити автономність свого зовнішньополітичного курсу [6, С. 175]. Катарська криза, без сумніву, стала найбільш складною проблемою для РСАДПЗ, яка найсерйознішим чином заважала реалізації низки життєво важливих безпекових та політичних проектів і

закріпила розкол між сунітськими країнами регіону.

Геополітичному ландшафту Близькосхідного регіону притаманний значний вплив глобальних центрів сили - США та Росії. Попри останні зміни у зовнішньополітичній стратегії США у Близькосхідному регіоні стосовно відмови від ролі близькосхідного поліцейського, вони залишаються ключовим актором. Більше того, протягом останніх п'яти років у регіон достатньо стрімко увійшла Росія, яка фактично претендує на роль колишнього Радянського Союзу. В аналітичному матеріалі Інституту Брукінгса щодо геополітичної ситуації на Близькому Сході зазначалося, що повернення Росії в регіон стало одним із найбільших зовнішньополітичних успіхів В. Путіна. Новими рисами зовнішньополітичного курсу Росії на Близькому Сході є її прагматичність і позаідеологічність, що дозволяє їй бути надзвичайно гнучкою. Росія має зв'язки з усіма головними регіональними гравцями, незалежно від їхньої внутрішньої політики. Росія є єдиним глобальним актором у регіоні, який може вести переговори з шиїтськими та сунітськими ісламськими країнами, а також з Ізраїлем. Вона може встановлювати відносини співробітництва з головними регіональними протагоністами й антагоністами: Ізраїлем і палестинцями, Ізраїлем та Іраном, Іраном і Саудівською Аравією, Туреччиною і курдами, різними угрупованнями, що протистоять один одному у Лівії, палестинському русі - ХАМАС та ФАТХ та іншими [3, С. 14].

Починаючи з 2015 р., коли відчуваючи слабкість Заходу В. Путін вирішив здійснити інтервенцію в Сирію, перед Росією постали такі ключові завдання: повернути Росії статус великої держави, примусити США та Європу рахуватися з Росією як із рівною, допомогти режиму Б. Асада встояти за допомогою штучно організованої хвилі біженців і відштовхнути Захід від України. Сирія також перетворилася на тренувальний полігон для російської армії, місце демонстрації російської зброї з тим, щоб забезпечити значне збільшення своєї ролі в регіоні і зменшити у ньому можливості США. Беручи участь у боротьбі проти так званої Ісламської держави, російська мілітаристична машина працювала, передусім, для підтримки Б. Асада і створення у Сирії умов для продовження затяжної кризи.

Водночас потрібно зважати на те, що В. Путін став успішним на Близькому Сході у тактичних питаннях, а щодо довгострокової стратегії - отримав серйозні проблеми, що пов'язано із внутрішньополітичною ситуацією всередині Росії: занепад економіки, посилення протестних настроїв тощо. У цьому контексті В. Путін намагається також максимально використати близькосхідний чинник як засіб нагнітання в Росії антизахідної істерії, щоб на цьому забезпечити лояльність російського електорату до своєї зовнішньої політики і збереження своєї влади [15].

США продовжують залишатися провідним глобальним актором у Близькосхідному регіоні. Наріжним каменем зовнішньополітичного курсу США на Близькому Сході є протиборство з нинішнім іранським режимом. У 2018 р. президент США Д. Трамп вийшов із Спільного всеохоплюючого плану дій стосовно іранської ядерної програми, а згодом знову ввів широкомасштабні санкції проти Ірану. Про незмінність близькосхідної стратегії США переконливо свідчить і проведена за їхньої ініціативи Варшавська Міністерська конференція для забезпечення мирного майбутнього і безпеки на Близькому Сході. Від самого початку було зрозуміло, що Вашингтон та його найближчі союзники своїм головним завданням визначили посилення міжнародної коаліції для протиборства з Іраном [16].

Промова на конференції віце-президента США М. Пенса, відомого своїм різким несприйняттям нинішнього іранського режиму, була присвячена звинуваченню європейських союзників США у тому, що вони намагаються зірвати впровадження у життя американських санкцій проти іранського революційного режиму-вбивці [17]. Проведення цієї конференції цілком вкладалося у реалізацію головної мети американського зовнішньополітичного курсу - досягти дипломатичної та економічної ізоляції іранського режиму, спонукати Тегеран до певної корекції зовнішньої політики і примусити його укласти нову ядерну угоду з набагато жорсткішими умовами, ніж домовленість 2015 р. [18].

Саме з такої позиції США розглядають в наш час свої головні завдання

щодо арабських країн Перської затоки, особливо тих, які є членами РСАДПЗ, в умовах, коли Вашингтон здійснює стратегічний розворот від політики, сфокусованої на глобальній боротьбі з тероризмом у напрямі уточнення її завдань у контексті загострення суперництва великих країн, в першу чергу, Сполучених Штатів і Китаю. Причому цей розворот здійснюється на основі перегрупування сил та ресурсів США у напрямку Азії та Європи не лише тому, що зросла важливість і значущість цих регіонів, а й тому, що протягом останніх двох десятиліть, незважаючи на велику причетність до близькосхідних справ та колосальні втрати, американська сторона отримала надто скромні успіхи [19].

Сучасну ситуацію на Близькому Сході американські аналітики розглядають як період подвійного колапсу, який триває з 2011 р. Це колапс держав та державних інституцій, а також колапс архітектури регіональної безпеки, у центрі якої знаходились США.

Цей подвійний колапс має свої наслідки: 1) центр гравітації арабського світу перемістився від Єгипту та Сирії до арабських країн Перської затоки, особливо Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів зі зміщенням фокусу арабських держав від палестинсько-ізраїльського конфлікту до Ірану та ісламізму; 2) зменшилася присутність США в регіоні, що відбувалося за умов, коли інші великі країни не були готові взяти на себе відповідальність (наприклад, як це зробили США у 1950-х рр., замінивши британське лідерство на своє, що призвело до регіонального суперництва). З'явилися три блоки держав, які змагаються у регіоні за гегемонію. Один із них представлений такими консервативними державами як Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Єгипет, Йорданія та Ізраїль. Другий блок представлений Іраном та режимом Б. Асада в Сирії, який підтримується такими глобальними центрами сили як Росія і Китай. Третій блок держав представлений країнами, що підтримують політичний ісламизм - Туреччина і Катар. Для США союзниками є держави першого блоку, з якими вони реалізують тісні військові, економічні та дипломатичні зв'язки [20, Р. 2].

США вважають створення військово-політичного блоку із арабських країн

одним із своїх провідних завдань на Близькому Сході. Ці країни виступають найближчими союзниками США в регіоні (за можливості з приєднанням до цього блоку Ізраїля). Водночас США взяли курс на максимальне перекладання відповідальності і витрат на створення міцної системи оборони, що має протистояти Ірану, на своїх регіональних союзників. Вашингтон намагається відійти від так званої лідируючої моделі своєї присутності у регіоні до допоміжної, підтримуючої моделі відносин зі своїми союзниками на Близькому Сході [3, Р. 16]. Останнім часом Білий дім значно активізував свою діяльність щодо прискорення створення такого військово-політичного блоку, який отримав назву Близькосхідний стратегічний альянс (Middle East Strategic Alliance (MESA)).

Одним із головних завдань довготривалого близькосхідного турне Державного секретаря США М. Помпео у січні 2019 р. було саме підштовхування регіональних союзників Вашингтону до ще глибшого усвідомлення необхідності створення такого альянсу, також відомого як арабське НАТО [21]. Вперше про MESA як американський проект нової архітектури Близького Сходу було оголошено Д. Трампом під час його візиту до Саудівської Аравії у травні 2017 р. Рядська Декларація охарактеризувала альянс як серйозний внесок у мир та безпеку регіону та всього світу. Цей альянс мав включити в себе країни, що входять до РСАДПЗ (Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Саудівську Аравію та Об'єднані Арабські Емірати), а також такі країни, як Єгипет, Йорданію та США. Ідея передусім стосувалась безпекової площини, але згодом до неї було підключено економічні і політичні аспекти.

США розглядали проект MESA як ефективний спосіб об'єднати потенціал союзних арабських держав у протистоянні Ірану без прямого американського втручання або російської чи китайської інтервенції. Безпекова складова альянсу передбачала, передусім, інтеграцію військових механізмів членів альянсу, їхнього озброєння, оснащення, операційних концепцій, комунікацій зі збройними силами США. Малося на увазі достатньо серйозне обмеження військових поставок з європейських країн, Росії та Китаю. Політична складова

альянсу передбачала формування механізмів вирішення існуючих конфліктів та регіональних проблем. США також сподівалися, що MESA допоможе здійснити підтримку угоди століття щодо ізраїльсько-палестинського конфлікту. Економічна та енергетична складові альянсу мають бути спрямовані на прискорення торгівлі та прямих закордонних інвестицій між членами альянсу [22].

Водночас існують достатньо серйозні перепони та труднощі на шляху до успішного завершення створення MESA. По-перше, відсутня єдина позиція потенційних членів альянсу щодо Ірану. Якщо Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати та Бахрейн переконані у тому, що MESA має протистояти Ірану, інші країни, як правило, уникають такої позиції, а Катар взагалі активно розвиває відносини з іранською стороною.

По-друге, серед арабських країн поширена думка, що MESA слугуватиме реалізації інтересів США і Саудівської Аравії. Особливо непокоїть домінування в альянсі Саудівської Аравії за аналогією з історією РСАДПЗ. Слабкою стороною зазначеного проекту є його невизначеність щодо того, як у єдиний союз увійдуть країни з такою різною політичною структурою, досвідом, геополітичними інтересами тощо. Надзвичайно проблемним для успішного альянсу є серйозний брак довіри між потенційними членами альянсу [22].

Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати намагаються консолідувати арабські країни Перської Затоки, передусім ті, які є членами РСАДПЗ. З цією метою у грудні 2018 р. з ініціативи короля Саудівської Аравії Салмана бін Абдул-азіза був проведений 39-й саміт РСАДПЗ. Ріядська Декларація, як головний документ саміту, підкреслила важливість самої Ради і спільних зусиль для подолання тих викликів, які постали перед РСАДПЗ останнім часом. Лідери країн, що входять у цей інтеграційний формат, погодились на розробку дорожньої карти, яка включатиме необхідні заходи відновлення єдності організації, особливо у сфері імплементації спільного ринку країн Перської затоки та митного союзу (повної економічної єдності країни регіону мають досягти до 2035 р.).

У сфері оборони учасники саміту погодились створити єдину командну структуру для Ради та відкрити Академію стратегічних і безпекових досліджень для країн Перської Затоки [23]. Генеральний секретар РСАДПЗ Абдулатіф Аль-Заяні повністю підтримав позицію США щодо ролі Ірану та Ради у формуванні нової архітектури регіональної безпеки з її головним центром - Близькосхідним стратегічним альянсом. У своїй промові на 27-й арабсько-американській конференції політиків він зазначив, що нинішні головні виклики, які постали перед Близьким Сходом, вимагають від країн регіону всеохоплюючої стратегії, яка базується на взаємозалежності союзних країн та їх об'єднанні у спільний альянс [24].

Після розгрому структур Ісламської держави на території Іраку склалися сприятливі умови для значного поглиблення взаємовідносин Ради співробітництва арабських держав Перської затоки з цією важливою арабською країною, яка має всі перспективи для поступової інтеграції з Радою та можливого офіційного приєднання до неї. На початку 2019 р. відбувся офіційний візит прем'єр-міністра Іраку до Саудівської Аравії, під час якого з керівництвом Ради був обговорений п'ятирічний план співробітництва у різних галузях. З іншого боку - велика саудівська делегація відвідала Ірак з метою обговорення інвестиційних та торговельних можливостей.

При цьому обидві сторони розраховували на великі можливості, які відкриває таке співробітництво: країни РСАДПЗ та Ірак разом мають понад 60 % усіх світових покладів нафти; їхні сектори, не пов'язані з нафтою, швидко зростають завдяки амбітним планам диверсифікації економік. Загальна кількість населення складає понад 90 млн осіб, більшість з яких молодь. Разом ці сім країн виробляють щорічно продукції та послуг на суму у 2 трлн дол. [22]. Рада співробітництва арабських держав Перської затоки та Ірак узгодили план імплементації спільної програми дій на 2019-2024 рр. План містить три головні складові: політика та безпека, торгівля та інвестиції, а також людські контакти.

Поглиблюючи співпрацю на торговельному та інвестиційному напрямках, Рада співробітництва арабських держав Перської затоки та Ірак погодились на

реалізацію широкого кола ініціатив у чотирьох аспектах: 1) вони розглянуть питання ліквідації існуючих перепон щодо розгортання торгівлі; 2) бізнесові структури з обох боків інтенсифікують співпрацю та організовуватимуть торгові виставки та інвестиційні конференції; Ірак презентував всеохоплюючу інвестиційну мапу, де позначені об'єкти багатообіцяючих можливостей; 3) вони погодились на створення спільного ринку продукції електрики, оскільки Рада співробітництва вже має широку систему електропостачання зі значним потенціалом для зростання, а Іраку потрібні електричні можливості за доступною ціною; 4) обидві сторони погодились працювати над гармонізацією своїх стандартів. РСАДПЗ протягом останніх трьох десятиліть розробила тисячі стандартів, які використовуються країнами-членами Ради співробітництва і можуть бути адаптовані Іраком і використані у сприянні двостороннім торговельним відносинам із сусідами.

У той же час відбувається приховане зближення Ізраїлю з арабськими країнами Перської затоки. Так, у жовтні 2018 р. прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньяху здійснив офіційний візит до Оману, який став першим візитом в арабську країну ізраїльського прем'єр-міністра з 1996 р. Саудівська Аравія відкрила свій повітряний простір для індійської національної авіакомпанії для здійснення авіарейсів з Ізраїлю до Індії. Керівництво Бахрейну також висловило готовність нормалізувати свої відносини з Ізраїлем. Прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньяху взяв активну участь у Варшавській конференції з питань Близького Сходу, під час якої він неодноразово підкреслював, що Ізраїль має добрі взаємини з декількома арабськими країнами, незважаючи на відсутність офіційних зв'язків. Він заявив, що у Ізраїлю добрі відносини з усіма країнами регіону за виключенням Сирії, максимально використовував фотосесії з арабськими учасниками конференції, щоб створити образ успішного політика, який нормалізує взаємини з арабами напередодні квітневих виборів до Кнесету [25].

Підкреслимо, що підтекстом Варшавської конференції з питань Близького Сходу (2019 р.) також було неприховане бажання США зробити максимально

можливим зближення Ізраїлю та арабських країн Перської затоки, з тим, щоб створити найбільш сприятливі умови для згуртування всіх антиіранських сил, а також для успішного просування плану врегулювання палестинсько-ізраїльського конфлікту [16].

Основними чинниками, які призвели до політичного покращення відносин Ізраїлю з арабськими країнами Перської затоки є: нагальна необхідність створення у регіоні нової системи колективної безпеки після того, як США намагаються максимально зменшити свою присутність на Близькому Сході; помітне зменшення уваги США до безпеки у регіоні є головним чинником зближення арабських країн Перської затоки з Ізраїлем. Така тенденція вкрай важлива для нинішньої ізраїльської влади, вона отримала можливість не лише використати цю тенденцію для того, щоб продемонструвати дипломатичні успіхи у прориві своєї ізоляції з арабським світом, а й довести, що саме її підхід до зближення з арабським світом за формулою мир через силу приносить успіх.

Зближення арабських держав Перської затоки з Ізраїлем відбувається, передусім, на антиіранській платформі. Країни Перської затоки дійшли висновку, що Ізраїль потенційно може стати їхнім могутнім союзником у протистоянні з Іраном [26]. Арабські країни сподіваються, що таке зближення з Ізраїлем дозволить врешті-решт отримати доступ до сучасних ізраїльських технологій, що надасть можливість значно підвищити їхню обороноспроможність.

Водночас існують серйозні перепони на шляху офіційного визнання таких відносин між арабськими країнами Перської затоки та Ізраїлем. Найголовнішою серед них залишається відсутність реальних перспектив розв'язання палестинсько-ізраїльського конфлікту. Араби продовжують наполягати на необхідності його вирішення на основі Арабської мирної ініціативи 2002 р. Проти такого зближення нині рішуче налаштована так звана арабська вулиця, тобто арабська громадська думка [16]. Можна говорити лише про існування певної тенденції, подальший розвиток якої буде залежати від багатьох, часом протилежних, чинників.

Сучасний геополітичний ландшафт у просторі Перської затоки виявляє декілька достатньо суперечливих тенденцій внутрішнього і зовнішнього порядку. Арабські країни, в яких нині відбувається зміна генерацій керівництва та ухвалені довгострокові амбітні плани глибоких реформ, виявляють певні успіхи на шляху до їхньої реалізації. Під час Ер-Ріядського форуму Інвестиційні ініціативи у майбутнє (2018 р.) наголошувалось на тому, як кардинально трансформується регіон і що Близький Схід стане новою Європою [27]. Водночас, у внутрішній політиці достатньо чітко виявились глибокі протиріччя між проголошеними широкомасштабними цілями та пануючими й донині фактично диктаторськими формами і засобами управління, що переконливо продемонструвало вбивство відомого саудівського журналіста Дж. Хашоггі. Такий відверто авторитарний стиль управління призвів до катарської кризи, яка вкрай негативно позначилася на єдності країн-членів Ради співробітництва арабських держав Перської затоки і заважає успішно завершити створення Близькосхідного стратегічного альянсу.

Регіон знаходиться у стані достатньо болісного та суперечливого становлення нової безпекової системи і переживає період великої розбалансованості. США намагаються відійти від моделі свого домінування в регіоні і перекласти відповідальність за його безпеку безпосередньо на арабські країни. Виникла небезпека вакууму, який намагаються заповнити такі глобальні актори, як Росія та Китай, а також регіональні сили - Туреччина та Іран, які формують власні альянси на кшталт Астанінської трійки та вісі супротиву.

На сучасних інтеграційних процесах у рамках проекту Ради співробітництва арабських держав Перської затоки вкрай негативно позначаються дві проблеми, які особливо чітко виявляються протягом останнього часу. Перш за все йдеться про значне збільшення розбіжностей між окремими країнами-членами РСАДПЗ щодо Ірану та політичного ісламу. Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати сприймають політичний іслам як велику загрозу для себе, крім того, між ними загострилась боротьба за лідерство на Близькому Сході. Що стосується Оману, то він ніколи не виявляв

зацікавленості у тих безпекових угодах та союзах, де б провідну роль відігравала Саудівська Аравія [28].

Наступною й не менш важливою проблемою є наростаючі протиріччя між двома найближчими союзниками у Раді співробітництва арабських держав Перської затоки - Саудівською Аравією та Еміратами щодо Ємену як найважливішої складової їхньої стратегії у зоні Червоного моря. Проблеми у відносинах між цими двома ключовими членами РСАДПЗ простежувались ще від самого початку єменської кампанії у 2015 р. Країни переслідували різні цілі. Якщо для саудитів головним було розгромити повстанців хуситів, відновити владу президента країни А. Хаді і встановити контроль над всім Єменом, то для Об'єднаних Арабських Еміратів - розширити свій вплив на Південний Ємен та встановити контроль над стратегічним портом Аден. Вони також докладають зусиль до посилення секулярних сил в Ємені на протигагу тим ісламістським угрупованням, які підтримуються Саудівською Аравією. Якщо саудити намагаються зберегти єдність півночі та півдня Ємену, то еміратці спонсорують ті сили, які мають на меті відновлення Південного Ємену [29].

У цьому контексті Об'єднані Арабські Емірати підтримують таке головне південноєменське військово-політичне угруповання, як Південна перехідна рада (Southern Transitional Council), що контролює Аден. Остання вимагає від Ради безпеки ООН визнання незалежності Південного Ємену. Керівництво Еміратів відкрито демонструє свої наміри встановити повний контроль над Південним Єменом і перетворити його на свою головну базу на перехресті Аденської протоки і Червоного моря. На додаток до цього Емірати намагаються вплинути на перебіг нинішніх відносин між США та Іраном, пропонуючи діалог з Іраном як чіткий вияв переходу від стратегії війна передусім до стратегії мир передусім [30].

Безпрецедентна атака на важливі об'єкти нафтопереробного комплексу Саудівської Аравії 14 вересня 2019 р. змусили країну розпочати певну корекцію свого зовнішньополітичного і безпекового курсу у напрямку, по-перше, пошуку шляхів нормалізації саудівсько-іранських відносин, а, по-друге, взаємодії з

низкою арабських країн, з якими виникли серйозні проблеми. Так, наслідний принц Саудівської Аравії заговорив про те, що політичне і мирне розв'язання набагато краще за військове вирішення питань, пов'язаних з Іраном, він навіть привітав ідею зустрічі президентів США та Ірану [31].

Необхідністю протистояти іранському впливу пояснюється й намагання Саудівської Аравії залагодити певні конфліктні питання зі своїми традиційними арабськими союзниками, такими як Кувейт, Єгипет, Марокко та Йорданія. Намаганням створити широку арабську коаліцію для протистояння іранському впливу пояснюється й активізація пошуку шляхів примирення з Катаром, непередумані дії проти якого 5 червня 2007 р. призвели до найбільш серйозної кризи у форматі Ради співробітництва арабських держав Перської затоки [32].

Таким чином, атаки на ключові нафтопереробні об'єкти Саудівської Аравії, в тому числі Saudi Aramco, 14 вересня 2019 р. змусили наслідного принца Саудівської Аравії замислитись над достатньо серйозними змінами у своїх стратегічних пріоритетах щодо безпекових питань і опрацювати новий підхід до безпеки у Перській затоці. При цьому враховується фактична відмова з боку президента США гарантувати захист Саудівської Аравії, як і всіх інших аравійських монархій, від іранської загрози. У результаті Саудівська Аравія все більше покладається на таких глобальних акторів як Росія та Китай, які стали важливою складовою системи міжнародних і військово-політичних відносин у Близькосхідному регіоні [33].

Державний візит президента Російської Федерації В. Путіна до Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів 14-15 жовтня 2019 р. продемонстрував, що Росія стає впливовим актором у регіоні Перської затоки. Аналітики відзначають, що вона не здатна замінити собою Сполучені Штати внаслідок обмежених ресурсів, однак почала свою активну гру у цьому стратегічно важливому регіоні Близького Сходу. У липні 2019 р. Росія запропонувала план створення системи колективної безпеки Перської затоки, який передбачає залучення до цієї системи таких глобальних центрів сили як США, Євросоюз, Росія, Китай та Індія. Саме цей план обговорювався під час державного візиту

російського президента у дві найважливіші країни Перської затоки [34].

Однак у березні 2020 р. зближення позицій між Саудівською Аравією та Росією було зірвано внаслідок відкритого небажання російського керівництва погодитись з вимогами картелю ОПЕК+ щодо певного зменшення обсягу видобутку нафти з метою утримання прийнятної для всіх виробників ціни на нафту. Результатом такої поведінки Росії стала розпочата нафтова війна Саудівської Аравії з Росією, яку Росія врешті-решт програла [35]. Наслідком такого програшу є не лише помітне охолодження стосунків Росії з Саудівською Аравією, а й серйозне зниження авторитету і впливу Росії як серед арабських країн Перської затоки, так й у масштабах усього Близькосхідного регіону. Аналітики стверджують, що Росія тим самим фактично перекреслила свої сподівання перетворитись на глобального гравця на Близькому Сході [36].

Потрібно також зазначити, що протягом 2019 р. - початку 2020 р. у форматі Ради співробітництва арабських держав Перської затоки відбувалась доволі інтенсивна робота у напрямі подолання катарської кризи та її наслідків. Підсумки цієї роботи були узагальнені на ювілейному 40-му саміті Ради співробітництва 10 грудня 2019 р. У своїй промові під час відкриття саміту король Саудівської Аравії висловив сподівання, що РСАДПЗ буде здатна подолати кризу і згуртуватися перед загрозою іранського експансіоністського курсу [37].

Американські, європейські та арабські аналітики зазначають, що саміт РСАДПЗ 2019 року продемонстрував певний прогрес у представленому питанні. Так, у роботі саміту взяв участь прем'єр-міністр Катару шейх Абдула бін Нассер аль-Тані. Представник Катару такого високого рангу вперше за останні два роки взяв участь у спільному заході Ради співробітництва. Саміт підтвердив, що аравійські монархії намагаються подолати катарську кризу. Відомий американський аналітичний центр Стратфор зробив висновок про те, що Рада співробітництва попри всі наявні проблеми має успіхи у створенні сильної, досконалої для вирішення складних безпекових проблем організації, але до повної інтеграції в цьому форматі ще далеко внаслідок низки чинників,

насамперед через різницю у рівнях розвитку, передусім на політичному рівні, коли кожна країна має свої власні перспективи.

До знаходження прийнятної форми нормалізації відносин з Катаром штовхають й такі регіональні обставини, як дестабілізація регіону внаслідок політики Ірану, експлуатація Туреччиною цієї кризи з метою встановлення своєї присутності у Катарі тощо. Напередодні грудневого 2019 р. саміту в Ер-Ріяді міністр закордонних справ Катару здійснив візит до Саудівської Аравії. У своїй заяві стосовно підсумків візиту міністр відзначив, що сподівається на те, що справа просуватиметься до позитивних результатів [38].

Наприкінці 2020 р. склалися сприятливі умови для розв'язання катарської кризи на основі взаємного компромісу, доброї волі та поваги до суверенітету держав-членів РСАДПЗ. По-перше, перемога на президентських виборах у США Дж. Байдена, який висловив наміри співпрацювати з країнами регіону для того, щоб між союзниками США існували відносини взаємної поваги й добросусідства, найсерйознішим чином позначилась на змінах у позиції країн, втягнутих у конфлікти. По-друге, Катар спромігся вистояти у нав'язаній йому блокаді. По-третє, громадська думка в арабському світі та безпрецедентні зусилля видатних діячів арабського світу у напрямі знаходження шляхів розв'язання конфлікту також відіграють свою помітну роль.

Почалася інтенсивна робота політиків країн, втягнутих у конфлікт, а також Туреччини, Ліги арабських держав, керівників Ради співробітництва арабських держав Перської затоки щодо його розв'язання. Все це сприяло виробленню рішень 41-го Саміту РСАДПЗ, який відбувся 5 січня 2021 р. Головним документом, який був ухвалений на саміті, стала Декларація, названа на честь міста Аль-Ула (Саудівська Аравія), де відбувся саміт. Саміт також отримав назву Саміт султана Кабуса і шейха Сабаха на честь тих видатних арабських діячів, які доклали максимум зусиль для подолання катарської кризи. Цей документ також отримав назву Угода солідарності і стабільності у зв'язку з тим, що у ньому визначені головні завдання у сфері спільної роботи над подальшим поглибленням інтеграції і подоланням тих перепон, які ще залишились на цьому

шляху.

Декларація Аль-Ула визначила головні стратегічні завдання, які стоять перед РСАДПЗ, а саме: досягти такої координації та інтеграції країн-членів Ради в усіх сферах, яка б призвела до утворення союзу держав; досягти безпеки, миру, стабільності та достатку у регіоні, працюючи над створенням єдиного уніфікованого економічного та політичного об'єднання; зміцнювати регіональну та міжнародну роль РСАДПЗ за допомогою уніфікованої політики і розвитку стратегічного партнерства між РСАДПЗ та іншими країнами, регіональними організаціями в інтересах досягнення спільних цілей [39].

Інший важливий документ саміту, Заключна заява, деталізує основні напрями і механізми досягнення якісно нового рівня інтеграції в рамках РСАДПЗ та проект спільної залізниці. Підкреслюється також необхідність працювати над розвитком інтеграційної системи для досягнення продовольчої, водної та енергетичної безпеки та використання досягнень Четвертої індустріальної революції у сфері інформаційних технологій, комунікацій та штучного інтелекту. Поставлене і завдання прискорення розробки планів та проектів у напрямі досягнення економічної єдності серед країн-членів РСАДПЗ до 2025 року [40].

Завершення, в основному, відкритого конфлікту у межах РСАДПЗ призвело до вагомих наслідків. По-перше, країни-члени Ради співробітництва продовжують опрацьовувати подальші кроки просування до якісного рівня інтеграції, запланованого на 2025 р., удосконалюють механізм свого спільного оборонного та безпекового формату. По-друге, відбуваються відчутні зміни у балансі між трьома найважливішими членами об'єднання - Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами та Катаром за умов, коли остання країна значно посилсила свій вплив як на регіональному, так і міжнародному рівні.

Таким чином, на перебіг розвитку інтеграційних процесів арабських країн Перської затоки значною мірою вплинули ті геополітичні зміни, які відбувались протягом останніх десятиліть як на глобальному, так і на регіональному рівнях. Саме створення у травні 1981 р. найбільш досконалої інтеграційної структури

цього регіону в форматі Ради співробітництва арабських держав Перської затоки відбулося внаслідок дії низки зовнішньополітичних та геополітичних чинників: ісламської революції 1979 р. в Ірані, підписання Кемп-Девідської угоди у 1978 р., початку ірансько-іракської війни та вторгнення СРСР до Афганістану у грудні 1979 р.

Подальший розвиток та поглиблення інтеграційних процесів у форматі РСАДПЗ відбувались на тлі таких глобальних геополітичних змін, як розпад соціалістичної системи і Радянського Союзу, перехід від біполярної до багатополюсної системи світоустрою, що кардинальним чином позначилося на змінах у співвідношенні сил у Близькосхідному регіоні в цілому й безпосередньо у районі Перської затоки.

На початку 2000-х років відбулась воєнна інтервенція США в Ірак, яка спричинила серйозну перебудову сил у Близькосхідному регіоні і, фактично, відкрила двері іранському режиму у напрямі його відкритої експансії в арабський світ. На перший план за своєю гостротою та напруженістю вийшло саудівсько-іранське протистояння за гегемонію на Близькому і Середньому Сході. Революції арабської весни, що прокотилися територіями Тунісу, Єгипту, Ємену, сколихнули Сирію і були зупинені на підходах до аравійських монархій, призвели до остаточної втрати лідируючих позицій в арабському світі таких країн, як Єгипет та Сирія, натомість дозволили аравійським монархіям перехопити ініціативу і постати у якості локомотивів розвитку всього арабського світу. Широкомасштабні реформи на основі стратегічних програм, розпочатих в цих країнах, передусім в Саудівській Аравії, стали могутнім стимулом подальшого поглиблення інтеграційних процесів як безпосередньо у форматі Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, так і через залучення до інтеграційної взаємодії сусідніх арабських країн - Єгипту, Іраку, Йорданії.

Однак протягом останнього часу у процесі розвитку інтеграційної взаємодії держав Перської затоки виникли достатньо серйозні проблеми. Найболючішою з них є так звана катарська криза, спровокована відкритою блокадою Катару з боку Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів,

Бахрейну та Єгипту з метою примусити його відмовитися від курсу розвитку співпраці з Іраном та підтримки політичного ісламу. Ця криза продовжується й донині і певною мірою заморозила процеси подальшого поглиблення інтеграційних процесів у форматі РСАДПЗ. Також останнім часом виявились достатньо серйозні розходження у стратегічних цілях таких найближчих союзників, як Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати стосовно їхніх завдань у Ємені, ставлення до відносин з Іраном та забезпечення своїх провідних позицій у регіоні Червоного моря і Аденської протоки.

Можна констатувати, що через вплив зовнішніх чинників у регіоні Перської затоки відбувається серйозне геополітичне переформатування арабської частини регіону. За таких умов успішна реалізація Україною своєї міжнародної діяльності у цьому напрямі вимагає ретельної розробки та обґрунтування концепції стратегії і тактики зовнішньополітичного курсу України у зазначеному регіоні. Доцільно якісно підвищити рівень науково-аналітичного супроводження зовнішньої політики України в цьому регіоні у контексті тих глобальних викликів, з якими зіткнулась наша держава на сучасному етапі. Водночас необхідно проаналізувати й належним чином відобразити у стратегічних документах зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного курсу України потенціал і можливості арабських країн Перської затоки у співробітництві з нашою державою, їхнє значення і місце у системі геополітичних, геоекономічних та геостратегічних координат Західної Азії та усього азійського простору, а також їхню об'єднуючу роль між декількома світовими цивілізаціями.

Примітки:

* Цей підрозділ є доповненим та доопрацьованим варіантом матеріалів, що містяться у статті: Швед В.О. Арабські країни Перської затоки у системі геополітичних змін початку ХХІ ст. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 1(7). С.73-86.

** До Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) входять: Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Кувейт, Катар та Оман.

2.2. Середній Схід в інтеграційних процесах: Іран, Пакистан, Афганістан

У світі триває трансформація міжнародної системи: ми спостерігаємо ерозію окремих ознак глобалізації та демонтаж монополярної структури, відбувається посилення нещодавно периферійних держав, які прискореними темпами наздоганяють лідерів світового розвитку, очевидною стає обмеженість можливостей окремих країн та чинних міжнародних структур вирішувати глобальні проблеми. Прикладами деформацій світової системи слугують вихід Великої Британії з ЄС, перемога на президентських виборах у США у 2016 р. Д. Трампа, який проголосив прагматичний в своїй основі курс на протекціонізм, на примат національних інтересів над глобальними, що уособлює гасло Америка передусім. Продовжується дрейф центру світового економічного розвитку в Азію, яка демонструє високі темпи зростання економіки (наприклад, у 2018 р. - 7% в Індії та 6,6 % в Китаї), акумулює 40 % світового ВВП та половину населення планети. Євразійський континент зазнає фундаментальних геополітичних та гео економічних змін.

На тлі цих тенденцій посилюється увага держав до регіональної системи координат, країни проявляють більший інтерес до участі у процесах регіональної інтеграції в рамках макрорегіону Євразії, яку розглядають або як альтернативу, або як складову частину глобалізації.

Усвідомлюючи, що у Євразії, на Близькому та Середньому Сході відбувається переформатування системи регіональних відносин, такі великі та вагомні держави регіону, як Іран, Пакистан, Афганістан прагнуть активно брати участь у розбудові нової конфігурації регіональних зв'язків.

Характеризуючи історіографію досліджуваної теми, слід зауважити, що комплексного аналізу потенціалу і ролі Ірану, Пакистану, Афганістану в інтеграційних процесах регіону Середнього Сходу в українській науковій літературі не представлено. Значну увагу українських дослідників привертає безпековий вимір регіональних процесів, а також аналіз зовнішньої політики України на східному напрямі, в контексті яких розглядаються і згадувані

держави. Представляється доцільним згадати праці Кочубея Ю.М., Пророченко Н.О. (див.: Кочубей Ю.М. Геополітичне значення регіону Близького і Середнього Сходу в контексті національних інтересів України. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Випуск 8: Зовнішня політика та дипломатія: витоки, традиції, новації / заг. ред. Б.І. Гуменюка, Л.С. Тупчієнка, В.Г. Ціватого. К. 2003. С. 270-278; Пророченко Н.О. Ідея «Один пояс - один шлях» як фактор стабілізації ситуації в регіоні Близького та Середнього Сходу. *Україна - Китай - 25 років співробітництва: результати та перспективи*. «Один пояс - один шлях»: монографія / наук. ред. О.М. Олійник. Київ: ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України», 2018. С. 172-181).

Аналізу зовнішньої політики Пакистану присвячені праці Борділовської О.А., Афганістану - Пархомчука О.С., Ірану - Пророченко Н.О. (див.: О.А. Борділовська. Китайсько-пакистанський економічний коридор: нові можливості чи нові виклики? *Китаєзнавчі дослідження*. 2017. № 1-2. URL: <https://chinese-studies.com.ua/uk/Archive/2017/1-2/6>; О.С. Пархомчук та ін. Регіональний вимір зовнішньої політики Афганістану. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць. Вип. 108. Ч. I (у двох частинах). К.: Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Ін-т міжнар. відн., 2012. С. 23-28; Н.О. Пророченко. Нова роль Ірану в Близькосхідному регіоні: можливості та обмеження на сучасному етапі. *Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки)*: зб. наук. праць. НАН України, ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України» / редкол.: В.О.Швед, О.І. Лукаш, Н.Д. Городня та ін. К., 2015. С. 122-128).

Серед робіт російських сходознавців варто звернути увагу на колективну працю Мусульманський світ на історичних рубіжах Росії, де висвітлюються питання економічних відносин Росії з Іраном, Афганістаном, Пакистаном, їхня участь в інтеграційних процесах Євразії (див.: докл.: Дунаєва Е.В. Іран и интеграционные процессы в Евразии. *Труды Института востоковедения РАН. Вып. 5: Мусульманский мир на исторических рубежах России* / отв. ред. В.Я. Белокреницкий, Н.Ю. Ульченко; сост. И.Г. Саєтов. М.: ИВ РАН, 2017. С. 188-

203; Прохоров Р.Е. Пакистано-китайский геополитический союз. Там само. С. 271-276).

Регіональним та географічним особливостям Ірану, його ролі та значенню присвячена колективна монографія Роль і місце Ірану в регіоні. Автори розглядають еволюцію регіональної політики Ірану, його участь в регіональних організаціях, двосторонні відносини країни (див.: Мамедова Н.М. Иран и ШОС (Шанхайская Организация Сотрудничества). *Роль и место Ирана в регионе*: кол. монография / отв. ред.: Н.М. Мамедова и др. Москва, 2007. С. 66-77; Дунаева Е.В. Иран и ОЭС: взаимодействие или воздействие. Там само. С. 77-89).

Бібліографія зарубіжних аналітичних досліджень вельми широка, варто виокремити публікації професора Оксфордського університету М. Мак Карнея, директора Південно-Азійського демократичного форуму З. Вольфа, присвячені проблемам китайсько-пакистанських відносин, їх економічним і суспільно-політичним наслідкам для Пакистану, а також геополітичному впливу Китайсько-пакистанського економічного коридору на регіон Середнього Сходу і Південної Азії (див.: McCartney M. The China-Pakistan Economic Corridor (CPEC): Infrastructure, Social Savings, Spillovers, and Economic Growth in Pakistan. *Eurasian Geography and Economics*. 2020. October. P. 1-32. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15387216.2020.1836986>; Wolf S. O. The China-Pakistan Economic Corridor of the Belt and Road Initiative. Kindle Edition, 2020. 327 p.). Відмінності у регіональній стратегії Ірану, Пакистану та Афганістану досліджує професор Денверського університету Ш.М. Габбай (див.: Gabbay S. M. Afghanistan, Iran, and Pakistan: Converging and Conflicting Interests. New York, London, Amsterdam LLC: Livingston Publishing House. 2013. 69 p.)

Регіональна політика Ірану, його потенціал та можливості участі в інтеграційних процесах розглядаються у роботах таких іранських дослідників, як М. Ахаван, А. Нурі (див.: Akhavan M. Iran's Position in the Asian Integration Process. *Quarterly Journal of Political Research*. Vol. 3. Is. 4. № 4. 2016. P. 81-99;

Noori A. Iran, Russia and Eurasian Integration; Benefits of Active Regionalism. *Central Eurasia Studies*. Vol.12. Is. 1. Winter and Spring 2019. P. 235-252).

Інтеграційні перспективи Пакистану, вплив геополітики та проблема безпеки вивчаються пакистанськими дослідниками Ш. Хетраном, М. Халідом. Фатіма Реза зазначає, що ініціатором економічних проектів щодо регіональної інтеграції виступає Китай, проте ці проекти цілком узгоджуються з економічними інтересами та зовнішньою політикою Пакистану та Ірану (див.: Khetran Sh. Economic Connectivity: Pakistan, China, West Asia and Central Asia. *Strategic Studies*. Vol. 36. No. 4 (Winter 2016). P. 61-76; Khetran M. S. B. and Khalid M. H. The China-Pakistan Economic Corridor: Gateway to Central Asia. *China Quarterly of International Strategic Studies*. 2019. Vol. 05. No. 03. P. 455-469; Raza F. Prospects for Pakistan-China-Iran Trilateral Cooperation: Opportunities and Challenges. *Strategic Studies*. Vol. 39. No. 3. Autumn 2019. P. 37-52).

Таким чином, дана наукова проблематика активно висвітлюється зарубіжними науковцями. Її актуальність забезпечується постійною динамікою економічних, політичних, безпекових процесів в регіоні Середнього Сходу та їхнім впливом на долю інтеграційних проектів. Проте питання розвитку інтеграційних структур, інфраструктурних проектів, факторів, які впливають на успішність їх реалізації вивчені в українській науковій літературі недостатньо.

Ми ставимо своїм завданням проаналізувати ступінь залученості, економічний потенціал, зовнішньополітичну стратегію, здобутки та проблеми Ірану, Пакистану, Афганістану в інтеграційних процесах регіону та континенту.

Щоб упередити зауваження щодо використання терміну регіон Середнього Сходу, одразу зауважимо, що поняття регіону Середнього Сходу у політології та публіцистиці трактується різним чином. Термін Середній Схід (Middle East) виник у середині XIX ст. у надрах британської Індійської адміністрації як умовне найменування території між Європою та Індією. Справжнім популяризатором терміну став американський контр-адмірал Альфред Мехен, який використав його у статті «Перська затока та міжнародні відносини» (1902 р.) для позначення території між Аравійським півостровом та

Індією. В англomовній літературі термін «Середній Схід» застосовується до сукупності країн Близького Сходу та Ірану, Афганістану і Пакистану (до Першої світової війни термін «Близький Схід» застосовувався до Балкан та Османської імперії, до складу якої входили і території Арабського Сходу). До цих країн в інших мовах застосовується об'єднаний термін Близький та Середній Схід. Звідси окрема назва Середній Схід часом застосовується тільки до Ірану, Афганістану та Пакистану.

Виходячи з завдань даної роботи, ми розглядатимемо сучасні інтеграційні процеси у регіоні Середнього Сходу крізь призму політики Ірану, Афганістану та Пакистану. Такі підстави нам дає важливе геостратегічне розташування, геополітична вага та економічний потенціал цих держав.

На теперішній час існує декілька великих ініціатив, які спрямовані на економічну інтеграцію євразійського простору. Найбільш грандіозним за масштабами, часовим та просторовим діапазоном інтеграційним проектом сьогодення стала стратегічна ініціатива Один пояс - один шлях, проголошена на XVIII з'їзді Комуністичної партії Китаю восени 2013 р., та оприлюднена Головою КНР Сі Цзіньпіном під час візиту в Астану у вересні 2013 р. Її складовими є проекти Економічний пояс Шовкового шляху, в рамках якого планується створення трьох трансєвразійських транспортних коридорів: північного (Китай - Центральна Азія – Росія - Європа), центрального (Китай - Центральна та Західна Азія - Перська затока та Середземне море) й південного (Китай - Південно- Східна Азія - Південна Азія - Індійський океан). А також Морський Шовковий шлях XXI ст., який передбачає створення двох морських маршрутів від узбережжя Китаю через Південно-Китайське море до Південно-Тихоокеанського регіону й від Китаю до Європи через Південно-Китайське море та Індійський океан. Ця ініціатива передбачає формування системи взаємозв'язків у напрямку зі Сходу на Захід, вдосконалення існуючих та створення нових торговельно- транспортних маршрутів, які покращать зв'язки між народами Центральної Азії, Європи, Африки для забезпечення розвитку та досягнення глобального процвітання. Підтримку проекту висловили 125 країн

та 29 міжнародних і регіональних організацій, підписано 173 угоди про співробітництво [1]. З 17 державами, які розташовані в зоні проекту, створено 46 зон співробітництва.

Проект каталізує також і конкуренцію між країнами за китайські інвестиції, кредити, маршрути транспортної інфраструктури, і водночас стимулює формування власних альтернативних ланцюгів сполучення між державами.

Так, у березні 2017 р. в Ісламабаді (Пакистан) відбулася зустріч високопосадовців з 23 азійських країн, метою якої було обговорення можливості створення альянсу Азійський Парламент на кшталт Європейського Союзу, але для формування власного, відмінного від капіталістичного Заходу, шляху розвитку [2].

Важливим і перспективним інститутом для співпраці з точки зору більшості держав-учасниць залишається Шанхайська організація співробітництва (ШОС), створена у 2001 р. на базі так званої шанхайської п'ятірки (КНР, Казахстан, Киргизія, РФ, Таджикистан), утвореної у 1996 р. після підписання Угоди про заходи довіри у військовій сфері в районі спільного кордону. З 2003 р. після підписання Програми багатостороннього торговельно-економічного співробітництва, яка розрахована на 20 років, до сфери діяльності даної організації увійшли питання співробітництва в області транспорту, енергетики, сільського господарства, телекомунікацій тощо. На теперішній час список учасників поповнили Узбекистан (2001 р.), Індія і Пакистан (2017 р.), статус спостерігача мають чотири країни (Білорусь, Іран, Афганістан, Монголія), партнерами по діалогу виступають ще шість держав (Вірменія, Азербайджан, Камбоджа, Непал, Туреччина, Шрі-Ланка).

Ряд експертів саме ШОС розглядають в якості найбільш перспективного майданчика для діалогу та взаємодії країн у питаннях безпеки, науково-технічного та культурного співробітництва, вирішення екологічних проблем. Водночас, існують побоювання, що строкатість інтересів держав-учасниць, а іноді й суперництво між ними (як між Індією та Пакистаном), може зменшити

ефективність роботи ШОС та ускладнити прийняття рішень, яке в ШОС носить консенсусний характер.

Здійснюються спроби активувати діяльність структур, які до останнього часу перебували у латентному стані. Серед таких для регіону Середнього Сходу важливою може бути Організація економічного співробітництва (ОЕС), створена у 1985 р. Іраком, Туреччиною та Пакистаном з метою забезпечення регіонального економічного розвитку через створення спільної транспортної інфраструктури, розвитку торгівлі і промисловості, енергетики, спільної банківської діяльності. У 1990-ті роки членами ОЕС стали Афганістан, Киргизія, Узбекистан, Казахстан, Туркменістан, Таджикистан, Азербайджан. Так під егідою ОЕС опинилася територія у 7 млн кв. км з 300 млн населення.

На уламках Радянського Союзу на початку 2000-х років починає формуватися інтеграційний проект, на який покладаються великі сподівання, - Євразійський економічний союз (ЄАЕС). Спочатку (2000-2014 рр.) співпрацю здійснювали РФ, Білорусь та Казахстан в рамках Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Згодом число учасників збільшилось: долучились Вірменія та Киргизія, а сама структура у 2014 р. була трансформована в ЄАЕС. Метою об'єднання проголошено координацію економічної політики з метою модернізації та підвищення конкурентоздатності держав- членів. Але на практиці очікування не виправдовуються. Об'єднанню властивий суттєвий дисбаланс - домінування Росії та високий ступінь залежності економік інших країн-членів від стану російської економіки, яка тривалий час знаходиться у кризі. На теперішній час у роботі ЄАЕС спостерігається стагнація.

У регіоні Середнього Сходу триває процес диверсифікації та оптимізації шляхів постачання енергоносіїв від виробників до споживачів. Серед провідних проектів, які знаходяться у стані активної розбудови та суттєво впливають на ситуацію в країнах регіону слід виділити наступні.

Газопровід ТАПІ (Туркменістан - Афганістан - Пакистан - Індія) називають газопроводом-миротворцем, оскільки він покликаний поєднати Афганістан з зовнішнім світом, а також зв'язати Індію і Пакистан спільним

енергетичним маршрутом. Для Афганістану проект ТАПІ відкриває перспективу отримання платежів за транзит, створення робочих місць для обслуговування газопроводу, доступ, хоча й у невеликих обсягах - 5 млрд куб. м газу на рік, до енергоносіїв, брак яких є гострою проблемою країни. За транзит газу Афганістан зможе заробляти 400 млн дол. щороку [3]. Прокладка афганської ділянки газопроводу ТАПІ розпочалася у лютому 2018 р. Афганську та пакистанську ділянки газопроводу планують завершити у 2019 р., а перший газ подати у 2020 р. Газопровід має велике значення і для Пакистану оскільки дозволить задовольнити постійно зростаючий попит на енергоносії, створить додаткові робочі місця і збільшить надходження валюти до бюджету завдяки транзиту.

Ще у 2015 р. США заявили про готовність гарантувати безпеку ТАПІ та його експлуатацію. Інтерес США пов'язаний з бажанням обмежити можливості диверсифікації постачання енергоносіїв Іраном та послабити позиції КНР як головного споживача енергоресурсів Центральної Азії. Дійсно, проти реалізації проекту ТАПІ виступають Китай (на даний час - основний споживач туркменського газу: в разі диверсифікації поставок, ціна для КНР зросте і можливе ускладнення газопостачання), Іран (вбачає у ТАПІ конкурента для трубопроводу Мир (Іран - Пакистан) та Росія (оскільки проект передбачає транспортування туркменських енергоносіїв повз російські території, а також через можливість розташування американської військової бази на території формально нейтрального Туркменістану під приводом захисту газопроводу).

Потенційно привабливим для інтеграційних процесів регіону є Іран. Ісламська республіка розглядалася як один з головних претендентів на підключення до проекту Нового Шовкового шляху. Магістраль з Китаю на Близький Схід через територію Ірану повністю відповідає національним проектам модернізації транспортної інфраструктури, охоплює маршрут від Мешхеду на кордоні з Афганістаном до іракського кордону. В Ірані цей проект розцінюють як основу для прискорення економічного розвитку, адже транспортна артерія збільшить товарообіг, транзит якого здійснюватиметься

через іранську територію, стимулюватиме фінансове та інвестиційне співробітництво країн регіону.

Близьким до завершення наразі є ірансько-пакистанський газопровід Мир, угода про будівництво якого була підписана ще у 1995 р., але довгий час гальмувалася через політичні причини. Проте у 2015 р. підряд на будівництво пакистанської ділянки газопроводу отримала і фінансує на 85 % КНР, яка виступила з ідеєю приєднання газопроводу Мир до Китайсько-пакистанського економічного коридору (у порту Гвадар, біля якого розпочато будівництво заводу з виробництва скрапленого газу). Іранська ділянка газопроводу (900 км) вже побудована. Мир відкриває нові перспективи для Ірану, оскільки надає йому вихід на азійські ринки, інвестиції у газовидобувну галузь, зміцнює стратегічний альянс з КНР. Реалізація проекту також допоможе Пакистану зменшити дефіцит в енергозабезпеченні та зменшити вартість електроенергії на 30 % через використання газу замість нафти [4]. На даний час, через поновлення санаційного тиску на Іран з боку Вашингтону, реалізація проекту знову опинилася під питанням.

В якості альтернативи газопроводу Мир було здійснено спробу домовитися про будівництво морського газопроводу Іран - Пакистан - Індія з залученням Росії. У 2017 р. Іран і РФ підписали меморандум про проектування газопроводу від іранських родовищ до Індії через пакистанський порт Гвадар. Відповідний меморандум про взаєморозуміння був підписаний між РФ та Пакистаном (2018 р.). Нові енергетичні проекти дозволили б Пакистану підвищити свій регіональний статус, задовольнити власний попит на енергоресурси, створити нові робочі місця та збільшити надходження валюти до бюджету. Але на реалізацію транспортних ініціатив суттєво впливає геополітика: кардинальні зміни вносять інтереси великих світових держав та регіональних акторів.

Водночас Іран проявив зацікавленість у проекті міжнародного транспортного коридору Північ-Південь (МТКПП), угода про який була підписана у 2000 р. за участі Росії та Індії. Проект передбачає формування

транспортного маршруту між Індійським океаном, Каспійським морем та Північною Європою. Маршрут почав функціонувати у 2001 р. і з того часу зазнав суттєвої оптимізації. В результаті до МТКПП підключилися Казахстан, Туркменістан, Азербайджан, інтерес у фінансуванні проявили Чехія та Угорщина, про вірогідність включення проекту Північ-Південь в інфраструктуру Нового Шовкового шляху заявила китайська сторона.

Як бачимо, євразійський ландшафт залишається складним, надає країнам регіону великі можливості, але й створює численні виклики та складнощі у пошуку свого місця в регіональній і світовій системі координат, що формується.

Пакистан завдяки вигідному стратегічному розташуванню: сусідство з Китаєм, Індією, Іраном, Афганістаном, близькість до Західної і Центральної Азії, до Перської Затоки, перетворюється на ключового актора в китайському глобальному проєкті Один пояс - один шлях. Пекін розглядає Ісламабад як золоті ворота, як головного партнера у розбудові своєї політики на Близькому та Середньому Сході і, вірогідно, в ісламському світі загалом. За визнанням британських експертів, Китай не просто пропонує Пакистану будівництво інфраструктури, а перетворює його на свого головного партнера [5]. На поточний момент провідним у розбудові проєкту Один пояс - один шлях є саме Китайсько-пакистанський економічний коридор (КПЕК, 2015 р.). Мета цього проєкту - поєднати мережею шосейних доріг та залізниць пакистанський порт Гвадар (провінція Белуджістан) з китайським містом Кашгар (Сіньцзян-Уйгурський автономний регіон). Загальна довжина мереж становить більше 3 тис. км. Китайські інвестиції у його реалізацію у 2018 р. досягли 62 млрд дол. [6].

Обидві сторони покладають на цей проєкт великі сподівання. Для Китаю - це важливий крок на шляху реалізації ініціативи Один пояс - один шлях; можливість прискорити розвиток континентального Північно-Західного району (де проживає 400 млн людей), поєднати природні та демографічні ресурси Пакистану з власними інвестиційними та технологічними можливостями для

подальшого промислового розвитку; отримати доступ до ринків Центральної Азії, які слугуватимуть джерелом імпорту енергоресурсів та споживачами китайської продукції. Дороги, які зараз будуються у пакистанському Белуджістані в рамках китайсько-пакистанського економічного коридору, з'єднують цей район з північними районами Пакистану, Афганістаном, Центральною Азією та Китаєм.

Важливе значення КПЕК і його головний порт Гвадар має, зокрема, для Саудівської Аравії, оскільки забезпечує транспортування до материкового Китаю саудівських енергоносіїв всього за сім днів. У вересні 2018 р. Ер-Ріяд заявив про приєднання до КПЕК та про участь у його фінансуванні [7].

Координацію дій сторін в реалізації КПЕК здійснює Спільний комітет співробітництва (СКС). На 7-й щорічній сесії СКС у листопаді 2017 р. було анонсовано Довгостроковий план (ДП) КПЕК на 2017-2030 рр., який спирається на плани соціально-економічного розвитку КНР, схвалені XIX з'їздом КПК (2017 р.) та Програму уряду Пакистану Бачення - 2015. Ключовими галузями співробітництва в рамках ДП визнані: транспорт, енергетика, інфраструктура, порт Гвадар та промислові особливі зони. Заплановано створення 33 економічних зон в усіх 4 провінціях, через які проходить КПЕК (столичний округ Ісламабад, Гілгіт в Балтистані, Територія племен федерального управління і Азад Кашмір, порти Касім і Гвадар) [8].

Водночас вагомим фактором успішної реалізації комплексу економічних проектів залишаються питання безпеки. На значній частині пакистанської території (передусім, у прикордонних з Афганістаном північно-західних районах, «поясі племен», великих містах - Карачі, Ісламабаді, ін.) спостерігається висока терористична активність. Жертвами нападів стають і китайські співробітники. Пакистан та Китай докладають зусиль для уникнення ускладнень у двосторонніх взаємовідносинах та запобігання інцидентам. Зниження цих ризиків китайське керівництво пов'язує з перспективами соціально-економічного розвитку країн-учасників проекту, що створюватиме взаємну зацікавленість у зміцненні безпеки, а також дозволить вирішувати

проблеми політичної нестабільності через розв'язання соціальних проблем.

Інтеграційні успіхи Пакистану супроводжуються й багатьма складнощами. Так, в Ісламабаді незадоволені дорогими китайськими кредитами, багатьох дратує ділова практика китайського бізнесу, існують побоювання надмірної залежності від Пекіна, торговельного дисбалансу на користь Китаю. Проте реалізація китайського проекту прискорить розвиток пакистанської економіки та якісно змінить двосторонні відносини. Серед інших викликів можна згадати загострення відносин з Афганістаном, Індією, повільний розвиток відносин з країнами Центральної Азії, дистанціювання від США. Після виводу у 2014 р. з Афганістану основного контингенту Міжнародних сил сприяння безпеці, Ісламабад втратив позиції стратегічного партнера у боротьбі з міжнародним тероризмом в регіоні і Вашингтон зменшив обсяги економічної та військової допомоги йому. Присутність інтересів Саудівської Аравії у Гвадарі ускладнює відносини з Іраном. З одного боку, іранський порт Чабахар (експлуатується разом з Індією) знаходиться за 80 км від Гвадара та розглядається як претендент на приєднання до КПЕК. З іншого боку, присутність тут Саудівської Аравії, яка є головним конкурентом Ірану на азійських нафтових ринках і суперником у конфліктах на Близькому Сході, робить подібні перспективи малоймовірними.

Ісламабад зберігає вагомі позиції у зовнішній торгівлі Афганістану як найбільш зручний коридор для експорту афганських товарів на зовнішні ринки та отримання імпорту у зв'язку з слабким розвитком транспортних магістралей у цій країні.

Пакистан активно бере участь у роботі ШОС, членом якої він є з 2017 р. Навіть черговий індійсько-пакистанський конфлікт, спричинений терактом у Джамму і Кашмір, який ледь не вилився у війну (лютий 2019 р.), не став перепорою для участі лідерів обох країн у черговому саміті організації у Бішкеку (Киргизія) в червні 2019 р. Зовнішньополітичним пріоритетом для Пакистану на даному етапі є відносини з Китаєм.

Іран є однією з найбільших економік регіону Близького і Середнього

Сходу. Територія Ірану має значний транзитний потенціал, оскільки поєднує Закавказзя, Центральну Азію, Близький Схід та Південну Азію, має вихід до морських комунікацій Каспійського моря, Перської та Оманської заток, Індійського океану (Аравійське море). Ісламська республіка володіє найдовшою береговою смугою у Перській та Оманській затоках, через її територію проходить найпростіший маршрут до відкритих морів для каспійських держав. У свою чергу, через Центральну Азію Іран має доступ до Далекого Сходу.

Таке розташування підкріплюється відповідною інфраструктурою. Ірану належать найкращі на Середньому Сході автомобільні магістралі, сім (з урахуванням тих, що будуються) високошвидкісних залізниць (залізничне сполучення зв'язує Іран з Вірменією, Азербайджаном, Пакистаном, Туреччиною, Туркменістаном, будується гілка Хорремшехр-Басра, що з'єднає Іран з Іраком), міжнародні транспортні коридори (Новий шовковий шлях, Північ - Південь).

Країна є одним з головних постачальників енергоресурсів у світі: займає друге місце у світі за запасами газу та третє за запасами нафти [9]. Основними ринками збуту іранської нафти є Китай (35 %), Індія (33 %), ЄС (20 %), Туреччина (7 %), решту 5 % - ділять Японія та Республіка Корея [10]. Ірану належить найбільша на Близькому та Середньому Сході нафто- та газопровідна мережа загальною довжиною 34 тис. км (станом на 2013 р.).

Іранський газ транспортується в Європу через Туреччину (газопровід Тебріз-Анкара). Тегеран висловлює бажання збільшити обсяги поставок газу до Європи, що знизить її залежність від російського газу (і українського транзиту!). Це можливо за умов збільшення потужності існуючого газопроводу та приєднання Ірану до Південного газового коридору (TANAP (Азербайджан - Грузія - Туреччина), готовий до експлуатації (2019 р.) плюс ТАР (Греція - Албанія - Італія), введений в експлуатацію у 2020 р.).

Тегеран намагається стати головним транзитером каспійських енергоносіїв у Південну Азію та на Середній Схід. Більше 90 % туркменської

нафти експортується через Іран, він має бажання переключити на себе і транзит туркменського газу. В Каспійському регіоні Іран побудував 3 газопроводи (Іран - Туркменістан, Іран - Вірменія, Іран - Нахічеванська Республіка).

Важливе значення в інтеграційних перспективах Ірану мають також морські комунікації. Основні енергетичні багатства Ірану розташовані на півдні, тому головні проекти їх транспортування пов'язані з Перською затокою. Єдиний океанічний порт Чабахар (складається з двох портів Шахід Бехешті (оперативне управління здійснює Індія) та Шахід Калантарі (керується Іраном)) забезпечує Іран стратегічно важливою морською інфраструктурою, яка може стати альтернативою пунктам у Перській затоці в разі ескалації тут конфронтації, як це було під час ірансько-іракської війни (1980-1988 рр.). Робота порту оздоровить економічну ситуацію у прилеглих провінціях Сістан та Белуджістан, а також сприятиме, як очікується, зменшенню радикалізації молоді та її підтримки повстанської діяльності сунітів-белуджів, що діють тут, у районі ірансько-пакистанського кордону. У 2015 р. Іран підписав з Індією договір про спільний розвиток порту Чабахар. У 2017 р. Індія інвестувала 150 з запланованих 500 млн дол. на розвиток порту і 24 лютого 2019 р. був офіційно відкритий торговельний коридор Афганістан - Іран - Індія. З метою розширення інфраструктури порту Іран оголосив про будівництво 290-кілометрового газопроводу Іраншахр - Чабахар та 500-кілометрової залізниці Чабахар - Захедан (біля афганського кордону) [11].

Іран претендує на позиції центру газорозподільної мережі регіону, проте участь країни у міжнародних транспортних проектах наштовхується на суттєві перепони, які створюються, головню, зовнішніми силами. Прикладом може бути згадуваний вище проект газопроводу Мир.

Так само поновлення у 2018 р. адміністрацією США політики санкцій впливає на стан економіки та внутрішньополітичну стабільність ІРІ. За прогнозами Світового банку у 2019 р. іранська економіка мала скоротитись на 3,8 %, а за прогнозами МВФ - на 6 %. Нафтогазова галузь потерпає від відсутності інвестицій, багатомільярдні угоди, укладені з іноземними

партнерами після зняття з ІРІ санкцій у 2015 р. були скасовані, вартість іранського ріалу зменшилась відносно долару на 60 % у 2018 р., а інфляція зросла на 40 %. Скоротилися й поставки іранської нафти на азійський ринок з 1,7 млн барелів на добу до 660 тис. [12].

Символічно, що Державним департаментом США (8 листопада 2018 р.) порт Чабахар звільнений від санкцій через його важливість для розвитку Афганістану. Дійсно, завдяки Чабахару забезпечується транзит товарів між Афганістаном та Індією повз пакистанську територію, що зменшує залежність Афганістану від Пакистану. Одночасно функціонування цього порту сприятиме зростанню транзиту через іранську територію з Індії до Центральної Азії.

З кінця ХХ ст., часів розпаду біполярної системи, іранське керівництво виступало прихильником регіоналізму як способу зміцнення безпеки та набуття конкурентних переваг через згуртування держав, об'єднаних спільними інтересами, загрозами та проблемами. Тому стабільно високою залишається зацікавленість Ісламської республіки у інтеграційних процесах, зокрема, в Євразії. Тегеран висував ідею культурної регіоналізації через створення Організації культурного співробітництва іраномовних держав (2013 р., Іран, Таджикистан, Афганістан), союзу прикаспійських держав, співтовариства держав Південно-Західної Азії (2008 р.). Але ініціативи не були реалізовані через економічні складнощі держав, політику санкцій та ізоляції щодо ІРІ, побоювання держав регіону щодо лідерських амбіцій Ірану.

Сучасна регіональна конфігурація за участі провідних держав Євразії викликає зацікавленість іранського керівництва, яке визнає важливість східного вектору зовнішньої політики (в Ірані оперують поняттям Центральна Євразія, до якого зараховують територію від Балтики до Китаю). Ідея регіоналізму в Ірані поєднувалась із зусиллями щодо досягнення і зміцнення статусу одного з лідерів макрорегіону через спроби перетворити Іран на діловий центр Сходу, транспортний та енергетичний вузол.

На думку іранських політологів, сучасна зовнішньополітична стратегія ІРІ полягає у тому, що «Іран як регіональна держава повинен відігравати

важливу роль в політичному житті регіону, в забезпеченні його безпеки, що потребує пошуку можливостей для взаємодії з усіма великими державами та центрами сили на глобальному рівні. При цьому Іран повинен зберегти традиційний регіональний підхід з акцентом на економіку та безпеку і використовувати інтеграцію не тільки у відносинах з сусідніми, але й більш віддаленими державами» [13].

На нашу думку, в Ірану поки що не сформувалася струнка стратегія зовнішньої політики відносно євразійського регіону. Професор Тегеранського університету Дж. Карамі виокремлює дві лінії формування цієї стратегії: перша робить наголос на вирішенні геополітичних завдань та питань безпеки, а друга спрямована на розвиток і зміцнення взаємодії.

Серед важливих з точки зору комунікаційних перспектив Ірану проєктів варто виділити ШОС та Новий шовковий шлях. Іран має статус спостерігача у ШОС з 2005 р. Основними напрямками його співробітництва з країнами-членами Шанхайської організації співробітництва є боротьба з наркотрафіком та тероризмом, забезпечення функціонування транспортних коридорів через свою територію завдяки існуючим комунікаціям та узгодження їх подальшого розширення. Проєкт Нового шовкового шляху для Ірану є надзвичайно важливим, оскільки дозволить йому відновити ключову геополітичну роль в Євразії. На 2-й конференції Один пояс - один шлях, що відбулася у Пекіні в квітні 2019 р., міністр економіки ІРІ Фархад Дейпасанд заявив про готовність країни віддати на аутсорсинг проєкти на загальну суму 50 млрд дол. в рамках ініціативи Один пояс - один шлях [14]. У зв'язку з тим, що очікуваного відновлення співробітництва з Заходом після підписання ядерної угоди 2015 р. не відбулося через вихід з неї США, які вдаються до нових більш жорстких санкцій, іранська влада шукає альтернативні варіанти співробітництва, які в інших умовах виглядали б менш привабливими. Так, актуальності для Ірану набуло співробітництво з ЄАЕС. У травні 2018 р. між Іраном та країнами-членами ЄАЕС було підписано угоду про зону вільної торгівлі. Останнім угоду ратифікував іранський парламент у червні 2019 р. Угоду укладено на три роки,

вона передбачає зниження або скасування митних зборів на широкий асортимент товарів, відкриває для Ірану можливості використання ринку ЄАЕС для збуту своєї продукції та доступу до технологій. Країни ЄАЕС зможуть скористатися транзитними можливостями Ірану для виходу на ринки Близького та Середнього Сходу.

Варто також звернути увагу на те, що іранські експерти з питань інтеграційних перспектив своєї держави демонструють властивий іранській політиці прагматичний і обережний підхід. Занепокоєння викликають вірогідне обмеження суверенітету країни при вступі в інтеграційні об'єднання, а також можливі ускладнення у взаємодії з державами, які належать до інших інтеграційних структур. Останнім часом ІРІ активно зміцнює відносини з КНР, Індією та Росією.

Безперечно, Іран володіє надзвичайно високим транзитним потенціалом, але сьогодні, за умов загострення ситуації навколо іранської ядерної програми в контексті посилення санкційного тиску, ми можемо говорити тільки про потенціал країни, реалізація якого за даних умов ускладнена.

Згадка про Афганістан у багатьох асоціюється з тривалим воєнним конфліктом, тероризмом, наркоторгівлею та злиднями. Проте, ця країна має велику геополітичну вагу. Територія Афганістану досить велика і дорівнює сукупній площі Франції, Бельгії, Нідерландів та Данії. Розташований Афганістан у серці Центральної Азії і є перспективною ланкою у ланцюгах трансрегіональних та трансконтинентальних маршрутів. Його територія пов'язує Центральну Азію та Північну частину Китаю з узбережжям Індійського океану. Економічний потенціал Афганістану визначається наявністю корисних копалин (в тому числі, 40 млн т нафти і 137 млрд куб. м газу), гідроенергетичних ресурсів, виробництвом у великих обсягах деяких видів сільськогосподарської продукції, зокрема винограду, бавовни, шафрану. При цьому Афганістан дійсно одна з найбідніших та політично найбільш нестабільних країн світу.

Проте високим залишається наразі інтерес до будівництва транспортних

мереж через територію Афганістану. Основними партнерами у розвитку транспортної системи Афганістану виступають Іран (прагне вийти таким чином на східні та північні напрями товаропотоків та отримати доступ до корисних копалин Західного Афганістану) та Таджикистан. Розглядаються проекти побудови залізничного шляху Таджикистан - Афганістан - Іран, Китай - Афганістан - Таджикистан - Киргизстан - Іран, будівництво водогону, лінії електропередачі TUTAP (Туркменістан - Узбекистан - Таджикистан - Афганістан - Пакистан).

Водночас афганський уряд намагається розширити географію транспортних мереж. У 2017 р. було підписано угоду про розбудову регіонального транзитного проекту Лазуритовий коридор між Афганістаном, Азербайджаном, Туркменістаном, Грузією та Туреччиною. Коридор пов'язав місто Торгунді (пров. Герат, Афганістан) з Ашгабатом та портом Туркменбаші й через Каспійське море з Баку, Тбілісі, Анкарою, Стамбулом і Європою. Відкриття коридору урочисто відбулося 13 грудня 2018 р. Афганістану цей маршрут надає можливість постачати сільськогосподарську продукцію на ринки розвинутих країн Європи й, відповідно, збільшити прибутки від її продажу. Лазуритовому коридору надається і важливе геополітичне значення. Оскільки його маршрут проходить повз території Росії, Китаю та Ірану, він зменшить залежність Афганістану від пакистанських, російських та іранських портів, що відповідає інтересам США. Водночас існують побоювання, що афганської продукції може не вистачити для забезпечення рентабельності маршруту, оскільки логістика, яка включає перевалку вантажу з автомобільного та залізничного транспорту на морський є більш дорогою та тривалою [15]. З такими самими складнощами зіткнулася й Україна, коли здійснила спробу обійти російську територію через Кавказ та Каспійське море. Це підтвердили тестові контейнерні перевезення, які були здійснені Україною у січні 2016 р. Рейс українського експериментального потягу Іллічівськ - Достик (на кордоні Казахстану та КНР) тривав 15,5 діб, а вартість перевезення виявилася вдвічі вищою, ніж російський транзит. Замовлень на доставку вантажів у зворотному

напрямі не було через високу вартість, тривалість та нерегулярність перевезень.

Спостерігається зростання інтересу до Афганістану, як економічного партнера та країни-транзитера, з боку таких азійських потуг як Індія, Китай та Пакистан, в яких зростають потреби в енергії. Найближчими джерелами енергоносіїв для них виступають саме країни Центральної Азії та північні райони Афганістану.

Водночас основним фактором успішної реалізації комплексу економічних проектів, які концентруються, в першу чергу, навколо Афганістану - однієї з найбільш нестабільних держав регіону та світу, залишається питання безпеки. У світлі перспектив залучення Афганістану до інтеграційних процесів та через територіальну близькість афганської території до стратегічних транспортних маршрутів актуалізується проблема присутності й вірогідного зміцнення на афганській території терористичного руху Ісламська держава (ІД). Останнім часом фіксують збільшення прибічників ІД в районах Джелалабаду, Пешавару (зона пуштунських племен вздовж афгано-пакистанського кордону), Кандагару, Кветти, Карачі (зона племен пуштунів та белуджів). Якщо тут будуть утворені терористичні анклави, це загрожуватиме північно-західному маршруту Шовкового шляху через країни Центральної Азії та південно-західному маршруту через Пакистан. Так, у червні 2017 р. іділівці захопили уїзд Дарзаб у провінції Джаузджан (Афганістан) біля афгансько-туркменського кордону, чим збільшили загрозу для газотранспортних мереж. Афганістан дійсно розглядається країнами регіону як територія, приваблива для різного роду ісламістських рухів та угруповань, адже тривалий військово-політичний конфлікт сформував тут унікальне середовище для їхнього виживання та можливості для самофінансування за рахунок наркоторгівлі.

Уряди країн-учасниць проектів докладають зусиль для забезпечення безпеки будівництва і функціонування інфраструктурних об'єктів. Так, президент Афганістану А. Гані пообіцяв створити спеціалізований військовий підрозділ для охорони газопроводу ТАПІ. Міністр оборони Пакистану К. Асіф заявив про готовність вплинути на позицію руху Талібан, щоб забезпечити

реалізацію цього проекту. Відносини між Афганістаном та Пакистаном мають ключове значення для створення клімату стабільності, необхідної для реалізації регіональних економічних проектів. Основними у двосторонніх відносинах є пуштунська проблема та питання кордону. З обох сторін афгансько-пакистанського кордону розташована зона проживання пуштунських племен. Афганські пуштуни, будучи більшістю у своїй країні, прагнуть до возз'єднання з одноплемінниками по інший бік кордону, проти чого, природно, виступає Пакистан.

З 2013 р. КНР через свого спеціального представника веде переговори з представниками Талібану з метою припинення рекрутування уйгурів у лави руху та отримання гарантій для реалізації своїх проектів на цих територіях. У грудні 2017 р. в Пекіні відбулася перша зустріч голів МЗС у форматі Афганістан - Пакистан - Китай, метою якої було проголошено зміцнення взаємної довіри та боротьба з тероризмом, посилення взаєморозуміння, стимулювання регіонального розвитку. Зустріч відбулася за ініціативою китайської сторони та започаткувала трьохсторонній механізм для активізації співробітництва.

Джерелом небезпеки для функціонування іранських інфраструктурних проектів виступають белуджські сепаратисти (угруповання Джундалла та інші), що діють в районі ірансько-пакистанського кордону. У грудні 2016 р. в Тегерані було проведено Першу конференцію з безпеки у Західній Азії, на якій іранська сторона виступила з пропозицією утворити альянс для боротьби з міжнародним тероризмом та гуманітарними кризами у регіоні. В січні 2019 р. у роботі чергової Міжнародної конференції з безпеки у Західній Азії взяли участь представники 40 держав.*

На нашу думку, за ресурсним забезпеченням, геополітичним положенням, людським потенціалом, науково-промисловою базою Середній Схід залишається перспективним для інтенсифікації економічного розвитку регіоном. І політиками, і експертами на регіональні інфраструктурні проекти покладаються великі сподівання щодо надання динаміки економічному

розвитку країн Середнього Сходу та оздоровлення ситуації на цьому просторі. Енергетичні проекти можуть перетворити Афганістан, Пакистан та Іран у ключові перехрестя співпраці між регіонами, яким пророкують динамічний розвиток у найближчій перспективі, тобто між Центральною та Південною Азією.

Практика доводить, що маршрути магістралей товаро- та енергопостачання в Євразії постійно змінюються і примножуються. Тому, за умов створення Україною привабливих інфраструктурних та адміністративних умов для здійснення транзиту, у нашої держави є шанс долучитися до інтеграційних проектів континенту. Слід також зауважити, що ринок країн Середнього Сходу залишається привабливим для сучасної української експортної продукції і варто скористатися якщо не участю у транзиті, то його можливостями для збільшення товарообігу України з країнами регіону Середнього Сходу.

Примітки:

* Після приходу до влади в Афганістані руху Талібан (серпень 2021р.), можливості для реалізації інтеграційних проектів за участі Афганістану відсутні. Ситуація в країні стрімко погіршується, а формат взаємодії міжнародного співтовариства з урядом талібів поки що відсутній. Інтерес у держав регіону до економічного, ресурсного та транзитного потенціалу Афганістану зберігається, проте основним завданням на найближчу перспективу стає упередження внутрішньополітичної дестабілізації та гуманітарної катастрофи в Афганістані та регіоні.

2.3. Турецька Республіка в інтеграційних процесах: роль концепції неоосманізму та інституційно-безпекових аспектів

2.3.1. Інтеграційні пріоритети Турецької Республіки у контексті реалізації концепції неоосманізму

В умовах постбіполярного світу зовнішньополітичний курс Турецької Республіки формується під відчутним впливом концепції неоосманізму. Інтеграційними пріоритетами Туреччини, сформованими під впливом підходів неоосманізму, передбачається укріплення й розвиток зв'язків насамперед з тюркськими державами і народами. Задля цього створюються тюркські об'єднання за етнокультурною і мовною ознаками з перспективою подальшої трансформації у політико-економічні і військово-політичні союзи.

Питання, пов'язані з історико-політичним феноменом Турецької Республіки розглядалися багатьма вітчизняними і закордонними науковцями. Проте в їх працях недостатньо враховувався такий важливий чинник впливу на формування турецьких пріоритетів у сфері регіональної інтеграції як ідеологія неоосманізму.

Серед досліджень українських науковців слід особливо виокремити роботи Мхитарян Н.І., в яких здійснений ґрунтовний аналіз багатьох важливих моментів, які беззаперечно торкаються проблеми інтеграційних пріоритетів Туреччини. Це, зокрема, знайшло віддзеркалення в дисертаційному дослідженні вченої, присвяченому співробітництву у Причорноморському регіоні (див. докл: Мхитарян Н.І. Чорноморське регіональне співробітництво як геополітичний чинник міжнародних інтеграційних процесів (1990 - 1998 рр.): автореф. дис...канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 1999). Не менш цікавим з точки зору трансформації інтеграційних пріоритетів Анкари є розділ, підготовлений Мхитарян Н.І. для колективної монографії щодо європерспектив Туреччини і України (див. докл: Україна та Туреччина: шлях до Євросоюзу. *Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього*: колективна монографія / за ред. А.І.

Кудряченка. Київ, 2009. С. 272-285). Також вагомими є результати наукових розвідок Мхитарян Н.І., які були оприлюднені у статтях, що розкривають роль Туреччини в розвитку геополітичних процесів на Великому Близькому Сході, в Чорноморському та Каспійсько-Центральноазійському регіонах (див. докл. Мхитарян Н.І. Роль Туреччини в сучасних геополітичних процесах на Близькому Сході. *Зб. наук. праць Українського центру ісламознавчих досліджень (УЦІД) Аль-Калям. Бібліотека ісламознавства*. Вінниця, 2015. № 5. С. 132-142; Мхитарян Н.І. Регіон Близького та Середнього Сходу у контексті інтеграційних устремлінь Турецької Республіки. *Дослідження світової політики: зб. наук. праць / за ред. В.К. Гури*. Київ, 2008. № 42. С. 158-169; Мхитарян Н.І. Процес регіональної інтеграції у зовнішній політиці Туреччини в постбіполярний період. *Антологія творчих досягнень*. Київ, 2007. № 3. С. 279-287; Мхитарян Н.І. Зовнішня політика Туреччини в контексті проблем та викликів глобальних і регіональних трансформацій на Близькому Сході. *Світ ХХІ ст.: мультицивілізаційна парадигма розвитку*. Матеріали міжвід. наук.-теорет. конф. (Київ, 5 червня 2012 р.). Київ: Ін-т світ. екон. і міжнар. відносин НАН України, 2012. С. 45-50; Мхитарян Н.І. Зовнішня політика Туреччини в глобальному і регіональному вимірі. *Глобальні пріоритети розвитку в регіональних і національних інтерпретаціях: перспективи та умови консенсусу*. Матеріали міжвід. наук.-теорет. конф. (Київ, 10-11 жовтня 2004 р.). Київ: ВПЦ Київський університет, 2004. С. 28-35; Мхитарян Н.І. Консолидація тюркського мира в идеологии и политической практике официальной Анкары (ретроспективний аналіз етапов). *Центральная Азия и Кавказ*. 2004. № 5 (35). С. 151-156 (англ. і рос мовами).; Мхитарян Н.І. К вопросу о геополитическом измерении влияния турецкого фактора в Черноморско-Каспийском регионе. *Турция в XX веке*. М.: Акад. гум. исслед., 2004. С. 222-233; Мхитарян Н.І. Перспективи українсько-турецьких відносин у регіональному вимірі. *Україна - Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: зб. наук. праць*. Київ, 2004. С. 552-556).

Крім того, доцільно звернути увагу на аналіз розвитку арабсько-турецьких відносин у багатьох працях Шведа В.О. і, у тому числі, на його спільне з

Мхитарян Н.І. дослідження щодо особливостей модернізаційних процесів у Туреччині (див. докл: Швед В.О., Мхитарян Н.І. Суспільно-політична модернізація Туреччини: досвід для України. *Зовнішні справи*. 2019. № 8-9. С. 25-30). Значний інтерес становлять роботи Д.В. Брильова щодо специфіки турецьких інтеграційних проектів (зокрема, див. докл: Брильов Д.В. Пантюркістський політичний проект. *Іслам і політика. Ідеологія, рухи, організації*: монографія / О. Аулін, Д. Брильов, Н. Пророченко, О. Ярош. Київ, 2019, С. 54-69).

Серед досліджень російських авторів найбільш цікавими для нашого дослідження є роботи В. Аваткова, присвячені аналізу сутнісних рис інтеграційних пріоритетів Туреччини (див: Аватков В., Бадранов А. «Мягкая сила» Турции во внутренней политике России. *Развитие международных отношений: свежий взгляд*. 2013. № 2 (27). С. 1-6. URL: <https://mgimo.ru/upload/iblock/45d/45d61725f46e8c7bdea76cea2a8fa241.pdf>).

Не менш важливими є результати наукових розвідок турецьких вчених, зокрема, Ганіоглу Ш.М., який визначає системоутворюючі моменти в інтеграційних підходах засновника Турецької Республіки (в подальшому її президента) Мустафи Кемалю Ататюрка (див. докл: Ганіоглу Ш.М. Ататюрк: Біографія мислителя. Львів, Київ, 2018. 240 с.).

Запропонований короткий історіографічний огляд проблеми, яка досліджується в підрозділі, свідчить про те, що в сучасній українській та іноземній науковій літературі недостатня увага приділяється вивченню такого важливого чинника, як вплив концепції неоосманізму на зовнішньополітичну стратегію Турецької Республіки. Поряд з цим, останній грає помітну роль у реалізації інтеграційних пріоритетів Туреччини, що віддзеркалюється на подіях у Сирії, Лівії, Іраку та інших країнах Близького Сходу й Північної Африки, а також, зокрема, на розвитку українсько-турецьких відносин.

З моменту заснування сучасної турецької держави у жовтні 1923 р. інтеграційні пріоритети республіки помітно змінювалися під впливом зовнішньо- та внутрішньополітичних обставин. Слід зазначити, що спочатку

Туреччина брала участь у загальносвітових інтеграційних процесах як партнер США і Великої Британії. Проте з часом ситуація кардинально змінилася. У 2000-х роках Турецька Республіка зробила ставку на відродження власного впливу на колишніх османських територіях у контексті здійснення незалежної зовнішньої політики виключно у власних інтересах. Така політична трансформація не могла не викликати негативної реакції з боку інших центрів сили і призводила до протистояння з країнами Заходу та Росії. На наш погляд, історичні події, про які йдеться, доцільно розглядати в межах трьох основних етапів: перший (з початку 1920-х років до середини/кінця 1930-х років); другий (з середини 1930-х до кінця 1980-х/початку 1990-х років); третій (з початку 1990-х років до теперішнього часу).*

Перший етап можна позначити як період внутрішньої інтеграції. Для турецького етносу черговою точкою біфуркації став 1920 р., коли відбулася поразка Османської імперії та її союзників у Першій світовій війні. Туреччина втратила контроль над більшістю володінь в Європі, Африці та на Близькому Сході. Столиця з протоками Босфор і Дарданелли (далі - протоки) була окупована військами Антанти. Османська армія була роззброєна й розформована, а парламент розпущений. Сили грецького окупаційного корпусу рухалися з заходу країни в бік Анкари, а триваючі курдські повстання ще більше ускладнювали ситуацію.

Реалізація домовленостей, передбачених Севрським мирним договором, могла призвести до відторгнення значних частин території. Передбачалося включення південно-східних районів до складу Демократичної республіки Вірменія, яку планувалося створити, а Галліполі, Едірне та Ізмір мали бути передані Греції. У свою чергу, теперішня провінція Хатай за згаданим договором мала входити до новоствореної підмандатної Сирії.

Саме в таких умовах паша Мустафа Кемаль (1881-1938 рр., перший президент Турецької Республіки у 1923-1938 рр., Ататюрк - з 1934 р.) зробив пріоритетами своєї діяльності об'єднання політичних і військових зусиль турецького народу на національному підґрунті. В результаті кемалістам вдалося

зпочатку зупинити процес роздроблення внутрішніх областей Туреччини, а з часом перейти до повернення тимчасово відторгнутих територій. Він скликав в Анкарі національний парламент - Велике Національне Зібрання Туреччини (ВНЗТ). Очоливши ВНЗТ і новий уряд, турецький лідер розірвав всі попередні договори Османської імперії. Щоб прорвати військово-дипломатичну блокаду Антанти, він пішов на підписання угод із Радянською Росією. Грецький експедиційний корпус був розгромлений, а вирішення курдської проблеми тимчасово заморожене.

У результаті прибічники Мустафи Кемаля завадили створенню незалежних вірменських і грецьких анклавів в Анатолії. Кемалісти ліквідували інститути Османської імперії, Султанату та Халіфату й на основі принципів націоналізму, лаїцизму і демократії створили Турецьку Республіку. У рамках вестернізації здійснили індустріалізацію, реформу збройних сил, освіти тощо. Водночас першому Президенту Турецької Республіки вдалося зробити прорив у дипломатичних відносинах із Заходом й уникнути зайвого політичного впливу з боку Радянського Союзу [1, 2, 3].

У контексті внутрішньої інтеграції кемалістами досить широко використовувалася концепція тюркізму (тюркського націоналізму), яка стала основою об'єднавчих процесів в етнічному середовищі країни. Тюркізм, також як і османізм, був спрямований на створення єдиної нації. Якщо оттоманська нація повинна була складатися з різних рівноправних народів, то прихильники тюркського націоналізму бачили кінцевою метою формування максимально однорідної, моноетнічної нації. Тому основу тюркізму складала єдність національної свідомості, мови, культури та історії. Подібна державна політика призвела на території Туреччини до втрати автономного статусу, який надавався за умовами попередніх міжнародних договорів, вірменами, євреями, греками і наближеними до них іноетнічними громадами. Курди отримали назву гірських турок і примушувалися до використання турецької мови, одягу, освіти тощо.

У 1920-1930 рр. наближена до hard power внутрішня політика, яка мала підґрунтям ідеологію тюркізму, дозволила уберегти Туреччину від повного

розпаду. Проте водночас під нову турецьку державність була закладена міна уповільненої дії, яка на початковому етапі політичної історії Турецької Республіки трансформувалася в один із наріжних каменів кемалізму. У загальноісторичному контексті цей період турецької історії співпав із заключним етапом формування світової колоніальної системи. Водночас у мусульманському світі починалося поширення ісламістського руху. Кемалістська Туреччина стала однією з небагатьох країн ісламського світу, якій вдалося зберегти власну незалежність. Прагматична концентрація основних зусиль керівництва країни та всього суспільства на першочерговому вирішенні внутрішніх проблем поступово створила базу для початку реалізації зовнішніх об'єднавчих проєктів.

Для другого періоду інтеграційних зусиль Турецької Республіки пріоритетною був вступ до провідних світових безпекових і політичних об'єднань. У межах нашого дослідження цей етап може бути позначений як період вимушеної зовнішньої інтеграції, коли Туреччина мала грати роль молодшого партнера США й Великобританії. В загальноісторичному плані цей період співпадав із формуванням антагоністичного світоустрою, розділеного на соціалістичну і капіталістичну системи, що змагалися за вплив на міжнародній арені. А у локально-мусульманському контексті - з першим етапом ісламського відродження.

Особливо важливими для Туреччини були роки Другої світової війни, коли політичне керівництво республіки врахувало досвід участі Високої Порти у Першій світовій війні, зробило вірні висновки й твердо вело країну шляхом нейтралітету. Завдяки гнучкій зовнішній політиці напередодні війни, за допомоги Франції та Великої Британії, яких бентежило посилення головного континентального суперника - Німеччини та її союзників, Турецькій Республіці вдалося вирішити важливі проблеми. Йдеться про вступ до Ліги Націй, відновлення турецького контролю за протоками й повернення під турецьку юрисдикцію провінції Хатай. Цьому сприяла участь Туреччини у новому політичному проєкті, що створювався під егідою Парижу, - Балканської Антанти, а також підписання безпекових угод із Лондоном. Прагматичний вибір

на благо турецького суспільства і жорстке відстоювання власних національних інтересів перед представниками обох блоків, що змагалися один з одним, дозволив Туреччині мінімізувати негативні наслідки від чергового загальносвітового кровопролиття й по завершенні бойових дій посилити свої політичні позиції на міжнародній арені [1, 2, 3].

Дотримання політики нейтралітету майже до самого завершення війни й вдалий перехід на бік західного крила антигітлерівської коаліції дозволив Турецькій Республіці у листопаді 1945 р. вступити в ООН, а також зберегти власну територіальну цілісність. У другій половині 1940-х років СРСР намагався назавжди вирішити проблему проток і переглянути російсько-турецькі договори 1921 р. щодо приналежності низки північно-східних провінцій Туреччини. Такий тиск з боку Москви, яка формувала політико-економічну й військову структуру соціалістичного табору, підштовхнув Туреччину до вступу в НАТО. Крім того, у зазначений період Турецька Республіка стала членом Ради Європи (РЄ), Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Організації ісламської конференції (ОІК), Організації безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та навіть асоційованим членом Європейського союзу (ЄС).

Знаковою подією в цьому контексті є ситуація з членством Туреччини в ОІК. До середини 1970-х рр. вона брала участь у діяльності організації на рівні міністра іноземних справ. Така двоїста позиція була викликана тим, що з одного боку, Туреччина на той час була переважно світською, кемалістською за сутністю державою. З іншого - це відгороджувало республіку від країн Близького Сходу, які вже отримали доступ до значних енергетичних та фінансових ресурсів. Так, Кіпрська криза середини 1970-х років викликала напруженість у відносинах Анкари з Вашингтоном та його західними союзниками. У свою чергу країни Організації ісламської конференції підтримали Туреччину.

Системна політична й соціально-економічна криза 1970-1980-х рр., а також закінчення періоду другої республіки черговим військовим переворотом, стали маркерами необхідності трансформації політичної ідеології кемалізму, як такої,

що більше не відповідала завданню консолідації широких народних мас Туреччини й місцевих еліт. Започаткований військовими курс на економічне відродження країни продовжив президент Турецької Республіки Тургут Озал у 1989-1993 рр. Політика роздержавлення, яку він активно втілював у життя, супроводжувалася розмиванням таких важливих принципів кемалізму, як лаїцизм і націоналізм на тлі посилення ісламістських настроїв у країні. Крім того, з розпадом соціалістичної системи в цілому і Радянського Союзу зокрема, для Туреччини зникла військова загроза з півночі й водночас відкрилося вікно можливостей для розповсюдження своїх інтеграційних зусиль на ісламські регіони колишнього СРСР. З огляду на перспективи, що відкривалися, президент Турецької Республіки проголосив XXI століття - століттям Туреччини (1992 р.).

Період з початку 1990-х років до теперішнього часу в політичній історії Турецької Республіки можна визначити як етап активної зовнішньої інтеграції. На відміну від попереднього, в цей період Туреччина все частіше виступає як суб'єкт світової політики, що веде боротьбу за статус регіонального лідера. В останні роки основним пріоритетом для цієї держави, зокрема в інтеграційній сфері, стає вихід на надрегіональний рівень. Для цього активно використовуються технології soft power. Згадана стадія у загальноісторичному контексті співпадає з розквітом глобалізаційних процесів на тлі формування постмодерного, постіндустріального суспільства, основою якого є інформаційна складова.

Під час прем'єрства Неджметтіна Ербакана (1996-1997 рр.), фундатора ідеологічно близького Братам-мусульманам руху Національний погляд (Milli Görüş), неоосманізм у Туреччині набув вигляду політичної програми, сформульованої представниками ісламістської течії. Такий курс підтримував президент Сулейман Демірель (1993-2000 рр.), який розглядав турецький світ від Адріатики до Великої китайської стіни і Туреччину як культурний центр та історичний магніт для новосувєренних держав. З приходом на початку 2000-х рр. до влади в Туреччині поміркованих ісламістів - Партії справедливості та розвитку (ПСР) на чолі з Реджепом Ердоганом - відбувалася імплементація

багатьох елементів концепції неоосманізму до турецької політичної системи. Водночас, для описання інтеграційних процесів періоду з 2016 по 2020 роки більш актуальним є термін постнеоосманізм.

Концепція неоосманізму отримала своє концептуальне оформлення завдяки професору А. Давутоглу (в подальшому одного із вищих керівників Туреччини) і була деталізована в його праці «Стратегічна глибина. Міжнародне становище Туреччини». Сутність Концепції складається з п'яти основних принципів. Перший - це баланс між свободою і безпекою. Легітимність будь-якого політичного режиму виходить з його здатності забезпечити безпеку і свободу її громадян. Ця безпека не повинна досягатися ціною свобод і прав людини в державі. Другий базується на політичному курсі - нуль проблем з сусідами. Для відносин Туреччини з прикордонними країнами пріоритетним стає шлях співпраці, між ними розвивається економічна взаємозалежність. Третій принцип дії - це попереджуюча мирна дипломатія, метою якої є вжиття заходів для уникнення кризової ситуації та досягнення нею критичного рівня.

Четвертий принцип - це прихильність до багатовекторної зовнішньої політики. Взаємодія Туреччини з іншими світовими акторами суто прагматична й скерована на те, щоб кожний вектор власної політики лише доповнював інші, а не конкурував з ними. Зазначений курс простежується в турецьких стратегічних відносинах з США і НАТО. Це включає в себе процес інтеграції в ЄС, проведення скоординованої політики в Євразії, курс на добросусідство з Росією та іншими країнами регіону як невід'ємними частинами послідовної зовнішньої політики Туреччини, що служать доповненням один одного. Проте добрі відносини з сусідніми країнами не є альтернативою відносинам з ЄС, а партнерство з США не суперечить партнерству з Росією.

П'ятий принцип ґрунтується на ритмічній дипломатії, яка прагне забезпечити Туреччині активнішу роль у міжнародних відносинах. Турецька Республіка виступає як активний учасник процесу створення глобального порядку в культурному, економічному, політичному сенсі. Дотримання вищезгаданих принципів відбувається у сучасній політиці у напрямі підвищеної

зовнішньополітичної активності на розширеному постоттоманському просторі. Про це, зокрема, свідчить статус Туреччини у міжнародних організаціях, які вона створювала або до яких входила починаючи з 1990-х років [4].

Хоча республіки колишнього СРСР і області РФ із переважно тюркським населенням не входили безпосередньо до складу Оттоманської імперії, проте їм приділена значна увага в концепції стратегічної глибини М. Давутоглу. Цілком природно, що перші зовнішні інтеграційні зусилля Туреччини на початку 1990-х років були зосереджені саме на цьому напрямі. Так, одним із перших кроків стало створення у 1993 р. Міжнародної організації тюркської культури (TÜRKSOY). У декларації TÜRKSOY йдеться про те, що повалення соціалістичних ідеалів призвело до посилення тенденції консолідації культур на етнорівні.

У цьому контексті особливого значення і пріоритетності набувають заходи з виявлення соціоідентичності тюркомовних народів, збереження, вивчення і примноження їх культурного різноманіття. З цього випливає, що «створення TÜRKSOY спрямовано, насамперед, на відродження традицій духовного спілкування між спорідненими народами і країнами тюркомовного ареалу» [5]. Перемовини про створення TÜRKSOY почалися після розпаду СРСР у 1992 р. Головний офіс організації знаходиться в Туреччині, яка є також головним фінансовим донором організації. Про політичний вплив TÜRKSOY, зокрема, свідчить конфлікт, що відбувся під час загострення російсько-турецьких відносин навколо збитого в 2015 р. у Сирії турецькими військово-повітряними силами російського бомбардувальника. У відповідь Москва вимагала від тюркських суб'єктів федерації (Саха-Якутія, Башкортостан, Татарстан тощо) розірвати двосторонні зв'язки з TURKSOY [6]. Культурний статус TÜRKSOY не відповідав пріоритетам інтеграції тюркомовних країн до політико-економічного, а згодом, можливо, військового союзу під турецькою егідою. Тому в 2009 р. була створена Тюркська рада, до якої крім Туреччини увійшли Туркменістан, Казахстан, Киргизстан і Азербайджан. У рамках організації Рада тюркомовних країн була заснована Тюркська військова рада. В 2013 р. Азербайджан,

Туреччина, Киргизія і Монголія заснували Збройні сили тюркомовних країн [7].

У 2009 р. з'явилася Рада співробітництва тюркомовних держав (Тюркська рада), що об'єднала Туреччину, Азербайджан, Казахстан, Киргизстан і Узбекистан. Задекларована мета організації - зблизити політичні погляди, здійснювати обмін інформацією, пропагувати тюркську культуру, розширювати економічні зв'язки, реалізовувати спільні проекти задля знаходження шляхів вирішення проблем тюркського світу. На восьмому саміті Тюркської ради у листопаді 2021 р. об'єднання було перейменовано в Організацію тюркських держав (Türk Devletleri Teşkilatı). «Логіка зміни назви Рада на Організацію свідчить про її рух у бік більш зобов'язуючої структури, учасники якої могли б бути пов'язані механізмами оперативного прийняття рішень», - зазначив з цього приводу міністр зовнішніх справ Туреччини Мевлют Чавушоглу. Поява в офіційній назві організації терміну тюркські держави замість тюркомовні означає зміщення акценту на політику замість культурно-гуманітарної сфери. Турецькою мовою нова назва читається як Організація турецьких держав. Політичними спостерігачами це розглядається як свого роду альянс на чільну роль Анкари в етнічно мотивованому об'єднанні. Вже навіть починають використовувати неофіційну назву Сполучені Штати тюркського світу [8].

У 1992 р. Турецькою Республікою було ініційовано створення Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС) з підписанням Стамбульської декларації, яка визначала основні напрями діяльності цього міждержавного об'єднання. Прагнучи зайняти позицію лідера в новому інституті, Туреччина взяла на себе фінансування Міжнародного секретаріату та Парламентської Асамблеї ЧЕС. В Анкарі був створений спеціалізований Статистичний центр. Представник Туреччини є президентом Чорноморського банку торгівлі та розвитку. Турецька Республіка підтримує проекти реалізації єдиних транспортних і енергетичних систем навколо Чорного моря, їй належить ідея формування в регіоні зони вільної торгівлі. Анкара запропонувала створити Центр торгівлі та інвестицій ЧЕС. Турецьке керівництво вважає ОЧЕС невід'ємним фактором миру, стабільності і процвітання в регіоні [9, С. 139-147].

Анкара сподівається, що розвиток ОЧЕС в окресленому напрямі дозволить, зокрема, частково компенсувати втрати, що можуть виникнути у разі остаточної відмови надати Туреччині статус повноправного члена Євросоюзу.

З моменту здобуття Україною незалежності Турецька Республіка незмінно заявляє про повагу до національного суверенітету нашої країни і наміри розвивати подальші двосторонні відносини в рамках стратегічного партнерства. Поступально розвивається українсько-турецьке співробітництво у сфері економіки, проте воно має тенденцію й в подальшому поступатися інтенсивності турецько-російських економічних відносин. В українсько-турецьких відносинах Анкару, в першу чергу, цікавлять питання, пов'язані з кримськими татарами, турками-месхетинцями та гагаузами. Внаслідок цього в зону інтеграційних інтересів Туреччини також потрапляють Крим, частина Одеської області і, меншою мірою, Донбас.

Серед теперішніх пріоритетів регіонального лідерства Туреччини - її участь у вирішенні військово-політичних конфліктів в Африці та на Близькому Сході. У 2020 р. Туреччина надала військову підтримку міжнародно визнаному уряду Лівії. У результаті Турецька Республіка опинилась у числі країн, які протистоять лівійському військовому лідеру Х. Хафтару. На сьогодні це Росія, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія та Єгипет. Крім того, збройні сили Туреччини на території сусідньої Сирії здійснили великомасштабні військові операції проти залишків Ісламської Держави та курдських повстанців. Під час проведення операцій Щит Євфрату й Оливкова гілка турецьким силовикам і підконтрольним ним підрозділам сирійської опозиції вдалося ліквідувати загрозу створення біля південного кордону Туреччини курдського анклаву. Також був встановлений контроль над прилеглими районами Сирії, де мешкає значна кількість близьких до турок етносів. У межах вводу турецьких військ для боротьби проти загонів Курдської робітничої партії у Північному Іраку, також як і в Сирії, Туреччина спиралася на місцеві етнічні тюркські групи. Проте така зовнішньополітична активність мала й свій зворотний бік. В результаті зіткнень військово-політичних інтересів Анкари і Вашингтону у Сирії,

Лівії та Іраку, які були неминучими наслідками політики неоосманізму режиму Р. Ердогана, США нанесли потужний удар по економіці Туреччини шляхом введення відповідних санкцій. В умовах коронавірусу та не до кінця модернізованого і недостатньо ефективного державного сектору економіки Турецької Республіки такі кроки Сполучених Штатів призвели до стрімкого падіння курсу турецької ліри і суттєвого погіршення соціально-економічної ситуації в Туреччині в цілому. Наслідками стали великі електоральні втрати правлячої партії АКР, особливо у найбільших містах Туреччини (Стамбулі, Ізмірі тощо) під час місцевих виборів 2019 р. Такий розвиток подій викликав невдалі спроби турецького керівництва переломити ситуацію в економіці шляхом використання командно-адміністративних методів.

Одним із ключових моментів для розуміння інтеграційних пріоритетів третього періоду є ситуація навколо катарської кризи. Незважаючи на позицію США і Саудівської Аравії, які номінально вважаються стратегічними партнерами Турецької Республіки, і чиї дії стали однією з основних причин виникнення в 2017 р. кризової ситуації, Туреччина не скасувала рішення направити до Катару 3 тисячі своїх військовослужбовців. Ряд турецьких експертів і політиків трактували таку позицію як повернення до традицій столітньої давнини, коли значна частина Катару знаходилася під юрисдикцією і заступництвом Туреччини.

Водночас, слід зазначити, що для адекватного опису зовнішньої політики Турецької Республіки, яка здійснювалася у 2016-2020 рр. у контексті реалізації інтеграційних пріоритетів регіонального лідерства, не зовсім доречним є термін неоосманізм. У цей період всупереч таким принципам неоосманізму як попереджуюча мирна дипломатія і нуль проблем із сусідами спостерігалось відкрите застосування Анкарою силової компоненти або проекції сили в міжнародних відносинах. Це стосується не тільки участі збройних сил Туреччини у військових і політичних конфліктах на території Сирії, Лівії, країн Перської Затоки, але й Карабаху. Так, на тлі карабаської кризи Туреччина відмовилася застосовувати дипломатичні заходи для локалізації конфлікту в

сусідніх країнах, натомість вона надавала комплексну підтримку Азербайджану (і навіть демонструвала готовність направити військову допомогу). Лише починаючи з кінця 2020 р. - середини 2021 р. під тиском адміністрації президента США Дж. Байдена, зовнішня політика Анкари почала повертатися до попередніх принципів у бік зменшення силових складових. Внаслідок цього буде правомірним зазначити, що жорсткому зовнішньополітичному курсу Туреччини у 2016-2020 рр. найбільш відповідає визначення - постнеоосманізм. У такому контексті постнеоосманізм є радикалізованою формою неоосманізму, яка спирається на неоосманську ідеологію під час реалізації інтеграційних пріоритетів регіонального лідерства Туреччини шляхом відновлення турецького домінування на теренах колишньої Османської імперії. Водночас інструменти досягнення згаданих цілей у межах постнеоосманізму значно відрізняються від основних принципів неоосманізму використанням у якості інтеграційної основи силових компоненти або відвертого політичного примусу.

Сьогодні Туреччина у своєму історико-політичному розвитку дійшла до чергової точки біфуркації. Якщо президент Р. Ердоган піде на подальші поступки США, це може означати повернення до принципів неоосманізму у зовнішній політиці. У випадку, коли аргументація Білого дому та їх арабських союзників на Близькому Сході не буде сприйматися Турецькою Республікою як достатньо переконлива, можливим є відкритий конфлікт обох сторін. У разі конфронтаційного розвитку подій багатолітні інтеграційні досягнення Туреччини можуть зійти нанівець.

Із викладеного вище можна зробити наступні висновки:

- сучасні пріоритети регіонального лідерства Турецької Республіки стосуються насамперед здійснення інтеграційних проектів у Причорномор'ї, на Балканах, Близькому Сході й у Північній Африці. Водночас держава приділяє підвищену увагу процесам, що відбуваються на Кавказі, у Центральній Азії, Татарстані, Башкортостані та інших регіонах із переважно мусульманським населенням;
- на інтеграційні зусилля Туреччини значно впливає концепція

неоосманізму, про це, зокрема, свідчить збіг зон життєво важливих інтересів Анкари, зазначених у концептуальній роботі А. Давутоглу, з головними районами турецької економічної та військово-політичної активності;

- сучасний зовнішньополітичний вектор Турецької Республіки на тлі намагань отримати статус надрегіонального лідера викликатиме конфліктні ситуації зі США, Китаєм і Росією, які не бажають приймати нового гравця до свого кола;

- прояви постнеоосманізму у турецькій зовнішній політиці спричиняють значно активнішу протидію з боку Сполучених Штатів і Російської Федерації, ніж попередній курс з опорою на неоосманські пріоритети. Черговим викликом для команди президента Р. Ердогана стають президентські й парламентські вибори 2023 р., у результаті яких помірковані ісламісти можуть поступитися владою кемалістам;

- в українсько-турецьких відносинах, як і раніше, домінуватиме етнічно-релігійна компонента. У середньостроковій перспективі Анкара звертатиме увагу переважно на дотримання прав кримських татар та інших мусульманських груп. Продовжуватиметься співпраця обох країн в економічній сфері, але не йдеться про повну заміну проросійських позицій проукраїнськими.

Примітки:

* Цей підрозділ є доповненим та доопрацьованим варіантом матеріалів, що містяться у статті: Аулін О.А. Специфіка стратегічних комунікацій Туреччини на постоттоманському просторі (1992-2020 рр.). Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. 2020. № 1. С. 78-86. DOI <https://doi.org/10.31861/hj2020.51.78-86>.

2.3.2. Участь Турецької Республіки в інтеграційних процесах: інституційний та безпековий аспекти

Турецька Республіка наприкінці XX - початку XXI ст. сформувала власне бачення своєї ролі у провідних інтеграційних процесах як у Європі (Євросоюзі), так і у таких ключових для неї безпекових регіонах, як Чорноморський та Близькосхідний. Інтеграція до Євросоюзу та намагання стати повноправним членом цієї організації вимагають від Туреччини прийняття головних принципів цього об'єднання, визначених його провідними членами, де рішення про прийом та повноправне членство також приймаються останніми. У свою чергу, в інтеграційних проектах Чорноморського та Близькосхідного регіонів Туреччина проявляє ініціативу та намагається отримати статус регіонального лідера, який має власні серйозні геополітичні та гео економічні інтереси і традиції активної діяльності.

Ще на початку 2000-х рр. турецькі вчені відзначали, характеризуючи роль Туреччини у світі, що такі терміни часів холодної війни, як буферна зона, міст та перехрестя (цивілізацій) є не найкращими параметрами, щоб окреслити роль та місце цієї країни у період після подій 11 вересня 2001 р. Підкреслювалося, що такі визначення вводять в оману, оскільки вони передають колишні очікування однаковості і пасивності турецької зовнішньої політики щодо регіонів Радянського Союзу, Сходу і Заходу. Враховуючи те, що сучасні регіони пострадянського простору, Європи та Середнього Сходу дуже різні, то й форми співробітництва з ними також значно відрізняються. Тому наведені визначення не характеризують повною мірою наміри та можливості Туреччини у новому геополітичному оточенні [1].

Так, экс-міністр закордонних справ Туреччини у 2009-2014 рр. і колишній прем'єр-міністр та лідер правлячої Партії справедливості та розвитку (ПСР) у 2014-2016 рр. А. Давотоглу не приймає визначення Турецької Республіки як мосту через те, що воно не відображає міжнародного статусу Туреччини як актора з незалежною позицією. А визначає її як центральну державу, яка може заснувати, створити і розбудувати нову міжнародну систему завдяки здатності

до багаторівневого маневру та можливості стати активним учасником формування нових регіонально-глобальних систем [2].

Характеризуючи дослідження з проблем інтеграційної політики Туреччини, слід зазначити, що немає єдиної думки науковців та аналітиків щодо мотивів та втілення цієї політики. Праці, у яких проводиться їх комплексний аналіз практично відсутні. Аналізуючи історіографічну базу з досліджуваної проблематики, доречно зауважити, що найбільш розробленим питанням є історія та проблеми інтеграції Туреччини до Європейського Союзу. Цьому присвячені праці як українських, так і закордонних дослідників (див., наприклад, Чубрикова О.О. Євроінтеграційна мета в концепції сучасної зовнішньої політики Туреччини: переосмислення руху до Європейського Союзу в 50-ту річницю підписання Угоди про асоціацію. *Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід*. 2013. Вип. 20. С. 44-51; Мхитарян Н.І. Шлях Туреччини до Євросоюзу у контексті євроінтеграційних прагнень України. *Стратегічна панорама*, 2005. № 1-2. С. 63-66; Волчок Б.А. Євроінтеграція: основний вектор сучасної зовнішньої політики Туреччини. *Зовнішня політика країн світу та міждержавні відносини*, 2007. № 7. С. 67-72; Гаджиев А.Г. Трудности на пути вступления Турции в ЕС. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения*, 2009. № 1. С. 4-52).

Ініціативі Турецької Республіки щодо створення Організації Чорноморського економічного співробітництва та її роботі приділено мало уваги як в Україні, так і в інших країнах. Найбільше праць присвячено безпековим питанням. Темі ОЧЕС приділили свою увагу такі українські дослідники як Б.О. Парахонський, Н.І. Мхитарян, Т.С. Стародуб та ін. (див.: Мхитарян Н.І. Чорноморське регіональне співробітництво як геополітичний чинник міжнародних інтеграційних процесів: дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04. Київський ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжн. відн., К., 1999. 213 с.; Мхитарян Н.І. Україна і Організація Чорноморського економічного співробітництва: десять років взаємин. *Україна дипломатична*. К.: ПЦ “Інтертехнологія”, 2003. С. 587-595; Парахонський Б.О. Щодо перспектив Чорноморської системи

співробітництва (ОЧЕС) у формуванні системи регіональної безпеки: аналітична записка / Нац. ін-т стратег. дослід. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1155/>; Стародуб Т.С. Особливості формування нового регіоналізму в контексті посилення інституціоналізації регіональних схем взаємодії (на прикладі діяльності ОЧЕС). *Грані*. Дніпропетровськ: Дніпропет. нац. ун-т, Центр соц.-політ. дослід., 2011. № 6 (80). С. 140-145).

Також питаннями ОЧЕС та ролі Туреччини в її розбудові займаються такі закордонні дослідники як П. Манолі, С. Елекдаг, В. Некса та інші (див.: Manoli P. Introduction. Unfolding the Black Sea Economic Cooperation: Views from the Region. *Xenophon Paper*. Inter. Center for Black Sea Studies. Athens, 2007. № 2. July. P. 7-9; Neacsu, V. The Turkey role into the “Black Sea Economic Cooperation” Initiative Security within the Black Sea Region. Universite Libre de Bruxells. Centre d’etude des Relations Internationales et Strategiques (CERIS). 1996, June). Питання інтеграційної політики в регіоні Близького та Середнього Сходу у дослідженні базується на роботах Н.І. Мхитарян, П.В. Шликова, С. Кохена, Д. Б. Сезер. та інших (див.: Мхитарян Н.І. Процес регіональної інтеграції у зовнішній політиці Туреччини в постбіполярний період. *Дослідження світової політики*: зб. наук. праць. Вип. 38 / Відп. ред. В.К. Гура. К.: ІСЕМВ НАН України, 2007. С.189-216, Шлыков П.В. Ближневосточная политика Турции в контексте «Арабской весны». *Перспективы*. Сетевое изд-е центра исслед. и аналит. Фонда ист. перспективы. 2012; Кохен С. Мотивы и противоречия политики Турции на Ближнем Востоке / ИноСМИ. URL: <https://inosmi.ru/world/20120815/196670286.html>).

Бібліографічна база досліджень інтеграційної політики Турецької Республіки включає також праці науковців та аналітиків, які досліджують питання формування інтеграції Туреччини. Серед них слід виокремити А. Давутоглу, турецького науковця і політика, (див. напр.: Davutoglu A. *Turkie Merkez Ulke Olmal* (Туреччина має бути центральною країною). *Radikal*. URL: <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=107581>).

Також питанням інтеграційної політики Туреччини займаються російські науковці, наприклад В.В. Кунаков (див.: Кунаков В.В. Турция и современные

процессы региональной экономической интеграции. *Ближний Восток и современность*. Сб. статей. Вып. 5 / отв. ред. В.А. Исаев, А. О. Филоник. М.: ИИИиБВ, 1998. С. 152-168,).

Туреччина вже близько двох століть намагається стати частиною Заходу і відігравати у його розбудові важливу роль. Ця мета, з певними коливаннями, була основною віссю її зовнішньої політики впродовж вказаного часу. Вона проводила курс на інтеграцію в європейські структури, що залишався домінантою в зовнішній політиці і офіційній ідеології правлячих кіл довгий час. Це завдання визначив перший президент Турецької Республіки М. К. Ататюрк (1923-1938 рр.).

Для Туреччини вступ до Європейського Союзу (ЄС) є стратегічною метою. Перша заявка Туреччини на асоційоване членство в Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), що є попередником Євросоюзу, була подана у відповідності до Статті 238 Римського договору* ще 31 липня 1959 р. урядом А. Мендереса. Після перевороту 27 травня 1960 р. Комітет Національної Єдності (очолював країну у той час) це питання не підіймав. У 1961 та 1962 рр. при уряді І. Іненю заявки на асоційоване членство подавалися знову. У ході переговорів щодо членства сторонами були обговорені умови Договору асоціації і у вересні 1963 р. був підписаний Анкарський договір (набрав чинності 1 грудня 1964 р.). Він визначав цілі асоціації, форму взаємодії між учасниками і основні етапи інтеграції Туреччини в ЄЕС [3].

Цей документ є базовим документом турецько-європейського співробітництва. Його важливою особливістю є те, що в статті 28 було передбачено отримання Туреччиною статусу повноправного члена співтовариства за період терміну виконання Договору. Отримання саме повноправного членства у ЄЕС з часу подання заявки про асоційоване членство стало найважливішим і довготривалим завданням турецької зовнішньої політики. Договір передбачав 3 основні етапи інтеграції країни з державами Європи. На першому (підготовчому) етапі (1965— 1969 рр.) передбачалось надання пільг у вигляді тарифних контингентів** для низки важливих

сільськогосподарських товарів турецького експорту (зустрічних преференцій Туреччина не надавала). Крім того, країні надавалися кредити для будівництва інфраструктурних об'єктів на суму 175 млн європейських розрахункових одиниць [4].

Після підписання 23 листопада 1970 р. Додаткового протоколу, розпочався другий (перехідний) етап, розрахований на 22 роки. Він передбачав поетапне зниження мит і податків, планувалось ввести знижки на імпорт з Європи і відмінити мита у двох напрямках: на товари, що не виробляються у Туреччині (повна ліквідація за 12 років) і на товари, що виробляються в країні (за 22 роки) [5]. У цей період Туреччина була повинна повністю адаптуватися до європейської сільськогосподарської політики, а Європа, у свою чергу, поступово зняти обмеження на експорт турецьких промислових товарів.

На третьому (заклучному) етапі планувалось завершити створення Митного союзу (Туреччина повинна була повністю лібералізувати імпорт промислових товарів з Європи до кінця 1995 р.), виробити й прийняти регламент міграції турецької робочої сили й капіталу. Передбачалось, що з 1995 р. вона стане повноправним членом ЄС.

За час, що минув після підписання Анкарського договору, в турецькому суспільстві відбулося багато змін як в політичній, так і в економічній сферах. Відносини Турецької Республіки та ЄС переживали і періоди успішної реалізації програм інтеграції, і майже повного припинення діалогу. До середини 1990-х рр. Туреччина досягла успіхів у впровадженні економічних реформ, що дозволило їй реалізувати програму, передбачену ще Додатковим протоколом 1970 р., і домогтися встановлення з ЄС режиму митного союзу у торгівлі промисловими товарами (відповідна угода була підписана 6 березня 1995 р. і вступила в силу з 1 січня 1996 р.). Впровадження цього режиму вивело процес інтеграції на принципово новий рівень і продемонструвало зацікавленість ЄС у розвитку відносин з Туреччиною.

Однак, коли у 1987 р. Туреччина офіційно подала заявку на повне членство в ЄЕС, керівні органи цієї організації її практично проігнорували. Це було

викликано низкою зауважень до турецької політики: вказувалось на прогалини у сфері соціальних і політичних свобод, на утиск прав національних меншин, невирішеність кіпрської проблеми і наявність спірних територіальних питань з Грецією, країною- членом ЄЕС, існування курдського питання, що фактично переросло у військове протистояння. До того ж, Туреччині не вдавалось зупинити постійно зростаючу інфляцію. Разом з тим, розпад біполярної системи, поява нових країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), що вийшли із соціалістичного блоку, позначили новий етап розширення ЄС. Зазначені країни у черзі на вступ до організації виявилися попереду Турецької Республіки, незважаючи на більш низькі показники економічного розвитку.

Такий перебіг подій пояснюється як втратою Туреччиною своєї ролі безпекового буферу, так і бажанням ЄС залучити до організації цивілізаційно близькі їй країни Центральної та Східної Європи. При формуванні списку країн- претендентів на вступ до ЄС основними критеріями стали не економічні та безпекові питання, а прихильність до ідей демократії, прав людини та верховенства закону [6]. Значна кількість країн, що подали заявки на вступ до ЄС у цей період, отримали статус країн-членів організації. Після 1987 р. членами організації стали 16 країн, серед них 11 країн колишнього соціалістичного простору, а також Австрія, Фінляндія, Швеція, Мальта та Республіка Кіпр (Грецька Республіка Кіпр (ГРК)), що є фактично частиною колишньої єдиної держави Кіпр, а другою її складовою є Турецька Республіка Північний Кіпр (ТРПК). Найбільше розширення ЄС відбулося у 2004 р. вже після набуття Туреччиною статусу кандидата в члени ЄС, але вона не стала членом організації.

Статус кандидата в члени ЄС Туреччина отримала лише у 2000 р. на саміті в Гельсінкі. Вступ до ЄС у якості повноправного члена вимагає від Турецької Республіки певної трансформації внутрішньої і зовнішньої політики, що в середині країни сприймається неоднозначно. Після приходу до влади у Туреччині у 2002 р. Партії справедливості і розвитку (ПСР) курс на вступ до ЄС не змінився, але інтенсифікувалася робота щодо вступу до організації, стаючи більш наполегливою і, в той же час, більш прагматичною у відстоюванні своїх

національних інтересів. ПСР наголошувала на тому, що її політика базується на ісламських політичних принципах, і в той же час, вона є сучасною політичною проєвропейською силою, для якої є пріоритетними соціально-політичні питання. До числа найголовніших програмних завдань партія відносила вступ Туреччини до Євросоюзу та інтеграцію у світову економіку. Однак в останній час пріоритетність європейської інтеграції, враховуючи небажання ЄС надати Туреччині статус повноправного члена, відходить на другий план, хоча і залишається метою республіки, незважаючи на гучні заяви її керівництва про відмову від вступу.

Завдяки зусиллям ПСР у серпні 2002 р. Великі Національні Збори Туреччини прийняли рішення про внесення змін до Конституції країни, які відповідали б вимогам ЄС. Одразу ж після перемоги і формування уряду, ПСР та її лідер Р.Т. Ердоган розгорнули безпрецедентну політичну, дипломатичну та пропагандистську кампанію, спрямовану на те, щоб домогтися на Копенгагенському саміті ЄС прийняття рішення щодо конкретних термінів переговорів стосовно вступу Туреччини до ЄС. При цьому задля реалізації своїх цілей турецьким керівництвом ефективно використовувалися як особливості сучасного етапу розвитку міжнародних відносин, так й існуючі розбіжності й суперництво між Євросоюзом та Сполученими Штатами Америки. В той же час, Туреччина спиралась на підтримку США для досягнення своєї мети - вступу до ЄС. Як відзначають аналітики, жодна з попередніх прозахідних партій не зробила такого вагомego кроку вперед у просуванні на шляху вступу до ЄС як керівництво, що прийшло до влади у 2002 р., і яке весь час свого правління звинувачується опозицією у проісламській спрямованості.

Необхідною умовою вступу Туреччини до Євросоюзу була її відповідність Копенгагенським політичним критеріям. У жовтні 2004 р. Європейська комісія прийняла рішення про те, що країна відповідає зазначеним критеріям в цілому. Після 2002 р. Туреччина суттєво реформувала Конституцію і законодавство: надала свободу всім етнічним меншинам, заборонила смертну кару, скоротила вплив військових в уряді, посилила покарання за використання тортур. Однак ТР

було вказано на необхідність виконання країною ще низки вимог ЄС у сфері дотримання індивідуальних свобод і прав людини. В той же час у рішенні Європейської комісії наголошувалось, що в ході переговорів з Туреччиною виконавчий орган ЄС може призупинити або зовсім перервати переговори про її вступ, якщо вирішить, що проведення реформ в країні відбувається неналежним чином. І цей пункт викликає у Туреччини особливий спротив.

На зустрічі в Брюсселі 17 грудня 2004 р. голови держав і урядів ЄС прийняли рішення про початок переговорів про вступ Туреччини до ЄС. «Наше бачення відносно Туреччини чітке: ми не збираємось шукати якихось компромісів чи половинчастих угод. Якщо ми розпочинаємо переговори з Туреччиною, то мова повинна йти тільки про повноправне членство», - заявив президент Єврокомісії Ж.М. Баррозу [7].

В той же час, серед країн ЄС є побоювання посилення ісламських тенденцій після прийняття Туреччини до цієї організації. В цьому плані є дуже показовим виступ комісара Єврокомісії Ф. Болкенштейна в Лейденському університеті в Голландії у вересні 2004 р. Він заявив, що прийняття Туреччини до Євросоюзу призведе до краху цієї організації, до її ісламізації і фактично перетворить в Австро-Угорську імперію часів розпаду. Також він наголосив, що враховуючи демографічну динаміку, ЄС до кінця нинішнього століття ризикує стати продовженням Північної Африки і Близького Сходу [8]. Велике занепокоєння у європейського співтовариства викликає той факт, що коли членом організації вперше стане мусульманська держава з більш ніж 83 млн населенням, вона буде намагатися посилити свій вплив, стане фактором влади, її слово матиме вагу і вона зможе скористатися правом вето при прийнятті рішень, і в той же час, вимагатиме великих щорічних дотацій, що стане важким тягарем для Євросоюзу.

Позиція ж прихильників вступу Туреччини до ЄС пояснювалась: 1) бажанням з допомогою цієї країни впровадити в Європі сучасний помірний демократичний іслам, орієнтований на європейські цінності і дотримання прав людини і, таким чином, створити противагу радикальному ісламу з надією на

його трансформацію; 2) отриманням можливості для ЄС приймати активну участь у формуванні близькосхідної політики і у вирішенні проблем цього регіону; 3) уникнути зіткнення цивілізацій; 4) отримати доступ до енергоресурсів Близького Сходу, Кавказу і Середньої Азії. На відміну від європейців, мусульманський світ активно підтримує Туреччину у її прагненні стати членом ЄС. В цьому вони вбачають тріумф універсальних цінностей, мультикультуралізму і терпимості, сподіваючись на те, що членство Турецької Республіки відкриє нові горизонти як для ЄС, так і для решти світу.

Для Туреччини дуже важливим стало рішення про початок переговорів про її вступ до ЄС. Це відповідає її євроінтеграційним прагненням, дозволяє відчувати себе європейською країною. Однак непростий процес переговорів про вступ цієї країни до ЄС, висунування до неї нових вимог, таких, наприклад, як визнання суверенітету Кіпру, викликає негативну реакцію в Анкарі. Неодноразово керівництво країни заявляло, що будь-які нові пропозиції, такі як неповне членство, особливе партнерство або будь-які інші, щодо вступу Туреччини до ЄС призведуть до того, що турецька держава піде своїм шляхом і відмовиться від ідеї членства. Хоча такі заяви є більше проявом емоційного реагування на небажання ЄС дотримуватись попередніх домовленостей і створення перешкод Туреччині на її шляху до цієї організації, ніж дійсного бажання відмовитись від членства в Євросоюзі.

Як відзначає аналітик І. Озер, відносини ЄЕС з Туреччиною і Грецією після подання ними у 1959 р. заявки на отримання статусу асоційованого членства будувались неупереджено і на збалансованій основі. Зі вступом же Греції до ЄЕС у 1981 р. цей підхід змінився і став більш сприятливим для останньої. Починаючи з цього моменту, складні відносини між ЄЕС/ЄС з Грецією, як членом організації, і Туреччиною стали сприйматися більшістю турецького політичного співтовариства як результат прогрецької позиції ЄС і, відповідно, застосування Євросоюзом подвійних стандартів щодо Туреччини [9].

Переговори про вступ Туреччини до ЄС офіційно розпочались 13 червня 2006 р. у Люксембурзі. Напередодні цієї події Грецька Республіка Кіпр (ГРК)

зняла свої заперечення щодо початку переговорів, а Туреччина погодилась на прийняте міністрами закордонних справ країн-членів ЄС компромісне рішення з кіпрського питання, в якому зазначалося, що необхідна для вступу умова про політичне визнання Анкарою Республіки Кіпр залишається в силі, але при цьому Брюссель не висуває жорстких вимог щодо терміну цього визнання. Нагадаємо, що до ТР висувалися вимоги до початку офіційних переговорів визнати ГРК, здійснити ряд кроків з нормалізації відносин і відкрити порти. Змінити позицію ГРК вдалося завдяки позиції Австрії, яка у цей час головувала в ЄС і зазвичай не виступала на підтримку Туреччини.

Проблема Кіпру для Туреччини є болючим питанням, тим більше, що у квітні 2004 р. 65 % турків-кіпріотів підтримали запропонований ООН план врегулювання ситуації на острові (план К. Аннана), однак не увійшли в ЄС, у той час як 75 % греків-кіпріотів проголосували проти і, тим не менш, були прийняті до організації [10]. Поведінка грецької спільноти острова пояснюється тим, що питання вступу до ЄС грецької частини Кіпру вже було гарантовано і не залежало від результатів референдуму. В той же час, рішучі та конструктивні дії Туреччини, спрямовані на забезпечення конструктивної позиції турок-кіпріотів щодо плану врегулювання кіпрської проблеми, демонстрували, що саме вона була дійсно зацікавлена в об'єднанні Кіпру. Туреччина постійно наголошує на тому, що не має наміру йти на поступки у питанні врегулювання на Кіпрі і виступає проти ув'язування цієї проблеми зі своїм вступом до ЄС в якості повноправного члена.

У липні 2006 р., виступаючи на церемонії, присвяченій 32-ій річниці висадки на острів турецьких військ, тодішній турецький прем'єр-міністр Р. Ердоган заявив: «До повного вирішення кіпрської проблеми ми пропонуємо скасувати всі обмеження. Необхідно зняти несправедливе ембарго з Турецької Республіки Північний Кіпр». Також наголошувалось на тому, що вирішення цієї проблеми відноситься до компетенції ООН, а не Євросоюзу. На думку Анкари, основою для поновлення переговорів між сторонами може бути План дій щодо Кіпру [11], запропонований Туреччиною у січні 2006 р. Він включає 10 пунктів і

передбачає поновлення переговорів з ініціативи й під егідою генерального секретаря ООН, відкриття Туреччиною своїх морських і повітряних портів у Республіці Кіпр у відповідь на зняття міжнародної ізоляції з Північного Кіпру, проведення зустрічі на найвищому рівні з метою врегулювання ситуації на острові за участі Турецької Республіки, Греції, Республіки Кіпр та ТРПК.

Також, на думку Анкари, питання формування механізму постійного спостереження за реалізацією цього плану мають бути розглянуті у Раді Безпеки ООН. Генеральний секретар ООН К. Аннан висловив підтримку такої пропозиції у своєму листі, який був переданий міністру закордонних справ Туреччини. У листі, зокрема, відзначалось, що він схвалює турецькі ініціативи, які можуть бути корисними для поновлення процесу переговорів щодо всеохоплюючого врегулювання на Кіпрі, а також висловлювалась підтримка зусиль, спрямованих на припинення міжнародної ізоляції ТРПК [12].

Уряду Р. Ердогана вдалося досягти майже неможливого: перебороти спротив турецьких кіпріотів у справі досягнення компромісу між двома частинами острова, в той самий час коли греки-кіпріоти відхилили запропонований план врегулювання, який підтримував Євросоюз. Колишній міністр закордонних справ і віце-канцлер Німеччини Й. Фішер наголошував, «буде вкрай несправедливим і відверто безглуздом, якщо доповідь Комісії ЄС визнає Туреччину відповідальною за її відмову піти на подальші поступки Грецькому Кіпру (який тепер є членом ЄС), водночас відмовляючись звинуватити уряд Нікосії, який є справжньою причиною перешкоди» [13].

У відносинах ТР і ЄС спостерігається напруження. Поясненням цього може слугувати небажання ЄС зробити Туреччину повноправним членом цієї структури, кіпрська проблема, а також деякі реформи, на впровадженні яких наполягає Євросоюз. Ці реформи, крім іншого, були покликані обмежити владу військових, які після створення Турецької Республіки фактично стали гарантами світського розвитку країни й найактивнішими прибічниками прозахідного курсу. На вимогу ЄС щодо демократизації державного апарату були значно скорочені повноваження військових, в тому числі і в Раді національної безпеки (РНБ), у

структурі якої ряд управлінь, які визначали найважливіші напрями внутрішньої і зовнішньої політики країни, були ліквідовані. Після конституційного референдуму 16 квітня 2017 р., який схвалив правки до конституції країни, у відповідності до європейських критеріїв (а також для позбавлення від впливових суперників діючої влади) турецьких військових позбавили можливості впливати на політику держави. Зокрема, були ліквідовані військові суди, особи, які мають відношення до збройних сил, були позбавлені права обиратися до представницьких органів влади. Процес цей, зважаючи на історію Туреччини, був болючим і складним. Тому у військових колах існував дуже великий прошарок противників вступу країни до ЄС.

Згідно з опитуванням, проведеним Фондом економічного розвитку (тур. IKV) 18-19 листопада 2017 р. [14], переважна більшість населення Туреччини (78,9 %) продовжує підтримувати необхідність вступу країни до ЄС (у 2016 р. цей показник становив 75,5 %, у 2015 р. - 61,8 %). Із них 31,2 % респондентів вірять, що Туреччина отримає членство в ЄС у найближчому майбутньому, 68,6 % опитаних вважають, що у найближчому майбутньому цього не відбудеться.

Основними мотивами підтримки громадянами Туреччини членства в ЄС є підвищення рівня життя та економічного розвитку (48,3 % громадян), безвізовий режим з ЄС, право на житло та освіту (38,1 %), посилення демократії та прав людини (34,5 %).

Важливість ЄС для турецького народу визначається як розвиток і процвітання завдяки членству в організації (41,4 %), демократія та свобода (30,8 %), вільний рух без обмежень (26,5 %), культура і цивілізація (26,2 %). Найбільш вагомими у відносинах Туреччини з ЄС є лібералізація візового режиму (32,8 %), модернізація Митного Союзу (31,3 %), співпраця щодо біженців (27,9 %), початок переговорів щодо членства (6,1 %).

Основними аргументами проти вступу Туреччини до ЄС є те, що членство в організації завдасть збитку турецькій ідентичності і культурі (25,2%), сумніви щодо майбутнього ЄС (24,6%), подвійні стандарти ЄС щодо Туреччини (23,5%), небажання втрачати суверенітет і незалежність після

вступу до ЄС (17,2%).

Опитування показало, що перешкоди, які створює ЄС на шляху набуття Туреччиною повноправного членства, на думку респондентів, зумовлені економічними причинами (46,6 %), упередженим сприйняттям Турецької Республіки у громадській думці країн ЄС (25,3 %), релігійними та культурними відмінностями країни (23,6 %).

І хоча ЄС продовжує розглядатись як головний економічний партнер ТР (27,8%) (ТР займає 5 місце в імпорті і 4-е в експорті ЄС), він посідає друге місце (24,1%) як політичний партнер після Росії та тюркських республік.

Населення Туреччини підтримує реформи, що проводяться в країні на вимогу ЄС, а уряд, який вступ до ЄС свого часу зробив пріоритетним напрямом зовнішньої політики, отримав вагому підтримку ділових кіл. Це обумовлюється тим, що експорт у країни Євросоюзу становить більше половини всього експорту Туреччини і спонукає до розвитку виробничої бази та підвищення якості продукції, роблячи її конкурентоспроможною на зовнішніх ринках.

Як неодноразово заявляв Р.Т. Ердоган, зменшення всередині країни кількості прихильників інтеграційного курсу ТР пояснюється не несприйняттям реформ, що проводяться у Туреччині, а пов'язана з негативними заявами з приводу членства в ЄС.

Аналітики зазначають, що не дивлячись на розходження оцінок, як в турецькій державі, так і в ЄС, щодо необхідності Туреччини стати повноправним членом європейської спільноти, цей процес є важливим і необхідним для обох сторін. Туреччині він надасть можливість провести демократичні перетворення, створити державу з сильним громадянським суспільством, владою закону і сучасною економікою, внести стабільність й стати прикладом для трансформацій в ісламському світі. В той же час, в цьому повинна бути зацікавлена і Європа. Як відзначав свого часу Й. Фішер, «насамперед, успішна модернізація великої мусульманської країни зробить вирішальний внесок у безпеку Європи, в той час, коли навіть найменший погляд на охоплений кризою регіон на східному фланзі Європи - Іран, Ірак, Сирія, конфлікт на Близькому Сході, Середня Азія і

Південний Кавказ, ісламський тероризм, еміграція та загрози поставкам енергії в Європу повинен прояснити першорядну важливість Туреччини для європейської безпеки, Європа у захваті від своєї незацікавленості станом європейсько-турецьких відносин. У європейсько-турецьких відносинах два поїзди нерозсудливо мчать назустріч один одному. Ні Туреччина, ні Європа не можуть дозволити собі дуже передбачуваного краху» [15]. А в теперішній час ситуація ускладнилась й наслідками арабської весни, яка призвела до сирійської кризи і породила питання біженців, що у свою чергу стало проблемою Європи.

У значній більшості країн-членів переважає побоювання щодо наслідків вступу Туреччини до ЄС. Особливо ці настрої посилились після введення надзвичайного стану (липень 2016 р. - липень 2018 р.) у зв'язку зі спробою державного перевороту, який був жорстко придушений і призвів до відсторонення від роботи і ув'язнення великої кількості громадян [16], а також конституційного референдуму 2017 р., який розширив повноваження президента і посилив авторитаризм влади Р. Ердогана. Перехід до президентської форми правління завершився після введення в дію всіх положень нової редакції Конституції, парламентських виборів та переобрання Р. Ердогана на посаду президента 24 червня 2018 р.

Іншим важливим напрямом для Туреччини в інтеграційному аспекті є Чорноморський регіон. Йому притаманний новий регіоналізм (визначення Б. Хеттне), якому властива багатовимірність у таких сферах, як торговельно-фінансова; соціально-політична; військова; екологічна, безпекова та інші. Він породжений глобалізацією, завдяки якій світ стає тіснішим, взаємозалежнішим, вразливішим, в якому проблема глобальної безпеки стає головною [17, Р. 7-8] .

В цьому відношенні на сучасній геополітичній карті світу Чорноморський регіон займає винятково важливе місце. Адже тут сконцентровані величезні природні багатства і, що не менш важливо, через нього проходять стратегічні транспортні коридори, контроль над якими фактично означає вплив на Євразію сьогодні і в майбутньому. Тут сконцентровані геополітичні, фінансово-економічні, військово-стратегічні інтереси головних світових і регіональних

об'єднань і сил.

Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) є складовою нового регіоналізму і представляє собою унікальне міжнародне об'єднання держав з різним рівнем економічного, політичного, демократичного розвитку, які входять до різних міжнародних структур, мають різноспрямовані політичні та зовнішньоекономічні цілі. Вона є специфічним інструментом інтеграції, який має функціональну та економіко-логістичну складову, об'єднує країни умовно визначеної географічної території, діє за принципом рівноправного партнерства і повноцінно реалізує спільні економічні програми з урахуванням національних інтересів усіх сторін.

Перші кроки до об'єднання держав басейну Чорного моря були зроблені ще у 1919 р. Представники України, Білорусі, Дону та Кубані підписали загальний і політико-економічний меморандуми [18]. У той же час, дипломати Української Народної Республіки (УНР) активно розробляли концепцію окремого Чорноморського Союзу, до якого запрошувались також Азербайджан, Вірменія, Грузія, Кубань, Румунія та Туреччина. Альянс мислився як союз рівноправних держав, які об'єднує спільність історичної долі та завдань [19]. Метою цього союзу було зміцнення суверенітету кожної з країн та розвиток плідного співробітництва в усіх галузях. У 1921 р. міністр закордонних справ уряду УНР в екзилі А. Ніковський наголошував: «Справу Причорноморського союзу...треба в'яснити турецькому урядові та майбутнім учасникам її як справу незалежності і звільнення з-під усяких протекторатів держав при Чорному морі. Україна для Туреччини, Грузії, Румунії, Вірменії гратиме тут головну роль без жодних з її боку заборончих тенденцій» [20].

Таким чином, ідея чорноморського співробітництва від самого початку мислилась українськими політиками як така, що базується на рівноправному, взаємовигідному, багатосторонньому співробітництві з урахуванням інтересів усіх держав з метою зміцнення безпеки, миру і добробуту кожного учасника альянсу. Зазначене вище було кроком на шляху до створення необхідних передумов для виникнення ОЧЕС, з ідеєю створення якої у 1990 р., ще до

розпаду Радянського Союзу, виступила вже Туреччина.

Ця ідея втілювалась у життя наприкінці ХХ ст., коли створення структури Чорноморського економічного співробітництва запропонував посол Турецької Республіки в США С. Елекдаг. Це відбулося у січні 1990 р. на обговоренні у Стамбулі. Першим на цю пропозицію схвально відреагував присутній на заході посол Радянського Союзу А. Чемічев. Ідею підтримав президент Туреччини Т. Озал і керівництво Турецької Республіки (ТР) [21, С. 7; 22, С. 69; 23]. І саме ТР взяла на себе місію ініціатора і засновника ЧЕС.

Пропозиція базувалася на впевненості у тому, що нові умови, які виникли після історичних змін у світі і відкрили нову еру миру та співробітництва, можуть бути використані у Чорноморському регіоні для створення сприятливих умов та інституційних механізмів взаємодії країн Чорного моря для розвитку та диверсифікації їхніх економічних відносин [24].

Створення зони Чорноморського економічного співробітництва давало можливість модернізувати економіку в цілому в країнах-учасниках, що дозволяло задіяти великий ринок з населенням більш ніж 330 млн чоловік, роблячи наголос, у першу чергу, на розвитку інфраструктури, яка допоможе задіяти великі потенційні науково-технологічні можливості, більш раціонально використовувати ресурси промисловості і сільського господарства. Потенціал Чорноморського регіону дозволяв говорити про нього як про самодостатній економічний простір.

Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) була створена 25 червня 1992 р. одинадцятьма країнами Причорномор'я (Албанією, Азербайджаном, Болгарією, Вірменією, Грецією, Грузією, Молдовою, Росією, Румунією, Туреччиною, Україною) після підписання ними Стамбульської декларації, яка визначала загальні рамки діяльності цього міждержавного об'єднання. За ініціативою України 1 травня 1998 р. в Ялті на саміті країн-учасниць Чорноморського економічного співробітництва були підписані Статут і Програма організації, що перетворило ОЧЕС на повноцінне міжнародне регіональне об'єднання. Сербія (на той час Сербія і Чорногорія) стала новим

членом ОЧЕС у 2004 р., а у 2020 р. до організації вступила Північна Македонія, що збільшило кількість країн-членів організації до 13.

Запропонована модель економічного співробітництва орієнтована, перш за все, на розвиток ділових зв'язків шляхом забезпечення умов для вільного пересування товарів, послуг та капіталів за підтримки на державному рівні. Відповідно до Статуту держави-члени співпрацюють у таких напрямках: торгівля та економічний розвиток; банківська справа і фінанси; зв'язок; енергетика; транспорт; сільське господарство і агропромисловість; охорона здоров'я і фармацевтика; охорона навколишнього середовища; туризм; наука і техніка; обмін статистичними даними та економічною інформацією; співробітництво між митними та прикордонними органами; гуманітарні контакти; боротьба з організованою злочинністю, незаконною торгівлею наркотиками, зброєю та радіоактивними матеріалами, тероризмом та нелегальною міграцією тощо.

Чорноморське регіональне співробітництво стало частиною глобальних та регіональних процесів, його особливістю є те, що воно не перешкоджає розвитку відносин з третіми регіональними та позарегіональними країнами та міжнародними організаціями. Крім того, у відповідності до Босфорської заяви, прийнятої одночасно зі Стамбульською декларацією, чорноморська ініціатива покликана була сприяти будівництву нової європейської архітектури, розвитку процесів і створенню структур європейської інтеграції [25], тобто стати тренувальною базою на шляху до європейської інтеграції або створити свою модель з урахуванням регіональних особливостей, використовуючи напрацювання найбільш успішних інтеграційних моделей.

У 2017 р. ОЧЕС відзначила своє двадцятип'ятиріччя. А 30-річчя організації у 2022 р. припало на час проведення Росією загарбницької війни проти України.

За час існування ця організація пройшла ряд етапів становлення, ствердження і розвитку, а саме: осмислення і диверсифікацію форм і напрямів співробітництва; напрацювання і прийняття документів, які формують і регулюють внутрішню структуру і забезпечують функціонування відповідних інституцій ОЧЕС; створення відповідної правової бази в країнах-учасниках і

розширення форм всебічного співробітництва на цій основі; організацію нових інституцій, що забезпечують більш ефективну роботу ОЧЕС - Міжнародний центр чорноморських досліджень (1998 р.), Чорноморський банк реконструкції і розвитку (1999 р.), Фонд розвитку проектів ОЧЕС (2004 р.), Грецький фонд розвитку ОЧЕС (2007-2012 рр.) та ін.; перетворення ЧЕС у повноцінну міжнародну структуру - ОЧЕС.

Але розвиток цієї організації ускладнюється наявністю існуючих та заморожених конфліктів, найбільш загрозливим з яких є окупаційна і загарбницька політика РФ з 2014 р. та розв'язання 24 лютого 2022 р. повномасштабної війни проти України, протиріччя різного рівня між країнами-членами ОЧЕС. Великий вплив на організацію справляє триваюча економічна криза та проблеми розвитку ЄС, що активно залучений до проектів ОЧЕС, є інвестором багатьох із них.

На сучасному етапі організація потребує перебудови і удосконалення форм і методів роботи, розширення сфер співробітництва, пошуку шляхів вирішення існуючих проблем та механізмів контролю виконання прийнятих рішень, вироблення нового формату дієвого функціонування організації, що обумовлено виникненням нових загроз безпеці, нестабільністю економік і т. інше.

Необхідність такої перебудови обумовлена:

- неспроможністю держав регіону виробити механізми практичної реалізації спільної стратегії розвитку регіону, особливо з урахуванням специфіки регіональних політик окремих країн Чорномор'я, що зазнають поразки ще на етапі визначення підходів та способів реалізації конкретних регіональних та міжрегіональних проектів;

- відсутністю волі політичних еліт країн регіону до реалізації спільних регіональних та інтеррегіональних проектів;

- наявністю нерегульованих заморожених та діючих регіональних конфліктів, серед яких російсько-український воєнний конфлікт, який переростає у загрозу розповсюдження загарбницької політики РФ на країни (особливо

пострадянські) чорноморського регіону та його сусідів, а також є перепорою щодо впровадження проектів розвитку регіону;

- надмірною уповільненістю в оцінці та реалізації регіональних інфраструктурних проектів;

- відсутністю узгодженості в діях між окремими регіональними структурами, а також між профільними відомствами країн Чорномор'я;

- відсутністю інформаційного банку даних, що є необхідним для розробки та прийняття рішень на національному та регіональному рівнях;

- незначним впливом на механізми розробки рішень в рамках роботи ОЧЕС когнітивних акторів, тобто тих, хто на основі наукових та практичних напрацювань може пропонувати нові механізми, інструменти, напрями діяльності і розвитку організації;

- недостатньою мобілізацією ресурсів;

- переважанням двосторонніх відносин над багатосторонніми;

- дублюванням функцій окремих регіональних структур;

- забюрократизованістю ОЧЕС;

- слабким впливом економічного потенціалу ОЧЕС на подолання кризових явищ в національних економіках країн-учасниць цієї організації;

- неузгодженістю сторін в реалізації угод, їх певною декларативністю, недовірою, слабкістю економічно-правового поля, що гальмує співробітництво;

- певним політичним загостренням стосунків між деякими учасниками ОЧЕС;

- неналежною інформацією як в Україні, так і в багатьох інших країнах-учасницях, а також у світі, про діяльність організації, конкретні наукові, економічні, екологічні, культурні проекти і програми, про можливість участі в них.

- відсутністю дієвих механізмів примусу до виконання та контролю прийнятих рішень та інше.

Але найбільшою проблемою ОЧЕС на сучасному етапі є складність адаптації до нових регіональних реалій, небажання розвивати безпекову

складову організації, яка може стати одним із механізмів такої адаптації.

Всі ці чинники спонукають ОЧЕС до необхідності реформування. Одним з перших кроків став перехід на проектно-орієнтовану діяльність у роботі організації: у 2004 р. розпочав роботу Фонд розвитку проектів ОЧЕС, а з 2009 р. затверджується програмно-орієнтований бюджет для забезпечення реалізації проектів і програм співробітництва за галузевими напрямками. Приймається ряд програмних документів, серед яких Економічний порядок денний: до посиленого партнерства, Економічний порядок денний 2012, Шлях вперед для здійснення плану дій щодо реалізації економічного порядку денного ЧЕС 2012 та інші.

Однак, незважаючи на намагання перетворити організацію на дієвий механізм, вона ще, на думку аналітика Б. Парахонського, фактично, залишається у стані невизначеності щодо найбільш ефективної моделі свого розвитку [26].

На сучасному етапі ОЧЕС, як і Чорноморський регіон, постали перед необхідністю враховувати виникнення кризи міжнародної безпеки, яку спровокувала Російська Федерація, використовуючи для цього суміш з розпалювання конфліктів, врегулювання конфліктів, а насправді їх заморожування для подальшого розморожування у своїх цілях. Цей процес розпочався майже одразу після розпаду Радянського Союзу і набув своєї вищої точки після захоплення Криму у 2014 р., окупації частини України, а у 2022 р. розв'язання повномасштабної війни проти України. Тому дистанціювання ОЧЕС від вирішення політичних та безпекових питань може призвести до її недієздатності або і взагалі припинення функціонування.

На саміті з нагоди 25-річчя ОЧЕС (2017 р.) було наголошено на актуальності питань безпеки, необхідності пошуку шляхів та механізмів протидії викликам, зумовленим регіональною та світовою нестабільністю, загарбницькими планами Росії, наростанням кризових явищ у сфері політики, безпеки та економіки. Всі ці питання потребують включення їх у безпосередню компетенцію Організації. Нехтування питаннями безпеки призводить до гальмування реалізації економічних проектів ОЧЕС та наростання напруженості у регіоні. Однак, в ОЧЕС відсутня однастайність у підходах до безпекових

питань, не дивлячись на те, що Стамбульська декларація щодо створення ЧЕС та Статут ОЧЕС проголошують їх сферою відповідальності [27; 28].

Україна після отримання незалежності стала однією із перспективних держав регіону завдяки своєму розташуванню, наявним ресурсам і особливостям економічного розвитку. Вона сприймалась однією з вагомих частин впливового регіонального трикутника Туреччина - Росія - Україна. Однак, завдяки ставленню до співробітництва в регіоні та до ОЧЕС як другорядних завдань, невизначеності щодо місця України у регіональних процесах, наявності комплексу внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем, невисокій активності у вирішенні проблем регіону, вона не змогла стати впливовим актором регіону і його лідером.

Головування України в ОЧЕС (1 липня - 31 грудня 2017 р.) засвідчило бажання нашої держави вирішити нагальні для Чорноморського регіону і України питання, а також удосконалити роботу самої організації; її девізом став «До миру, стабільності та процвітання». Були визначені завдання: вироблення механізмів економічної співпраці в умовах кризи безпеки в регіоні, дотримання та вдосконалення проектно-орієнтовного підходу у діяльності ОЧЕС та його ресурсної підтримки, вдосконалення механізмів та інструментів співпраці, розвиток її підприємницького виміру.

Під час ювілейного саміту голова МЗС України П. Клімкін наголошував на погіршенні безпекової ситуації у Причорномор'ї через агресивну політику РФ. Однак вимога України про включення в декларацію цього саміту визначення Російської Федерації як агресора не була здійснена [29; 30]. На Генасамблеї Парламентської Асамблеї Чорноморського економічного співробітництва Україні вдалося внести поправку про необхідність сприяти відновленню територіальної цілісності держав ОЧЕС [31], що стало проявом розуміння з боку країн-членів необхідності виважених дій щодо посилення безпеки регіону. А 30 червня 2022 року, на позачерговому засіданні Комітету старших посадових осіб ОЧЕС, Україні за активної підтримки дружніх держав-членів вдалося не допустити головування Росії в організації через розв'язану нею проти нашої

країни війну. Також було заявлено про те, що Україна продовжує виступати за позбавлення Росії членства в ОЧЕС та докладатиме зусиль для встановлення справедливості щодо агресора, який не тільки веде сьогодні війну проти України, але й становить загрозу усьому цивілізованому світу [32].

Для ОЧЕС є першочерговим завданням створення безпекової інституції співробітництва, вироблення механізмів забезпечення безпеки і налагодження співпраці з відповідними організаціями, такими як ОБСЄ, НАТО та інші. Європейський Союз, визнавши необхідність забезпечувати свою безпеку, прийняв рішення про створення відповідної структури. Представники 23-х з 28-и членів ЄС підписали декларацію про наміри брати участь у Постійній структурній співпраці з питань безпеки та оборони (Permanent Structured Cooperation on security and defence, PESCO) 13 листопада 2017 р. [33], а 7 грудня того ж року до них приєдналися ще 2 країни - Ірландія і Португалія [34]. 11 грудня 2017 р. Рада Європи прийняла рішення про заснування PESCO за участі 25 країн (Австрії, Бельгії, Болгарії, Чехії, Хорватії, Кіпру, Естонії, Фінляндії, Франції, Німеччини, Греції, Угорщини, Італії, Ірландії, Латвії, Литви, Люксембургу, Нідерландів, Польщі, Португалії, Румунії, Словенії, Словаччини, Іспанії, Швеції). Основою співробітництва у цьому об'єднанні є Лісабонський договір, який передбачає більш тісну співпрацю у сфері безпеки і оборони, розвиток оборонних можливостей, інвестування у спільні проекти, збільшення оперативної готовності і вкладу збройних сил країн-учасниць в оборонну спроможність ЄС [34]. Це є одним з кроків на шляху створення європейського оборонного союзу та важливим елементом інтеграції у сфері безпеки.

Україна вже в перші роки існування ОЧЕС виступила з ініціативою включити в компетенцію організації проблеми регіональної безпеки, що передбачало поступову демілітаризацію басейну Чорного моря, запобігання конфліктам, зміцнення безпеки та співробітництва в регіоні. Одним із основних завдань, на які орієнтована ініціатива України, є забезпечення стабільного розвитку міжнародного співробітництва в регіоні Чорного моря. Однак ця ініціатива не отримала повноцінного розвитку. Сьогодні наша держава, яка несе

тягар російської агресії, має взяти на себе ініціативу розробки принципів, механізмів, структури, завдань, документального забезпечення діяльності (із залученням відповідних представників, включаючи і наукові кола) країн-учасниць, створення нової безпекової структури ОЧЕС, яка б могла співпрацювати з ЄС та PESCO. Країною розміщення відповідної інституції має стати Україна.

Організація Чорноморського економічного співробітництва протягом свого існування, знаходячись у конфліктогенному регіоні, але в той же час відсторонюючись від вирішення політичних проблем та питань регіональної безпеки, опинилась у ситуації, коли нехтування вибухонебезпечними проблемами регіону робить неефективною роботу самої ОЧЕС. Україна зацікавлена у розвитку ефективного функціонування організації як впливової міжнародної структури. Такий статус ОЧЕС сприятиме розвитку взаємовигідного багатостороннього співробітництва, розв'язанню існуючих конфліктів, формуванню клімату стабільності та безпеки і, відповідно, розвитку продуктивного економічного співробітництва. Але такий розвиток подій можливий лише за умови визнання Чорноморського регіону пріоритетною зоною інтересів України, ініціювання та втілення у життя проектів у сфері економіки, політики та безпеки. Сучасний стан регіону вимагає створення ефективної системи регіональної безпеки і, враховуючи зацікавленість нашої держави у такій системі, вона має стати головною силою її розробки та впровадження.

Наступним регіоном, у якому Туреччина зацікавлена розвивати інтеграційні проекти, є Близький та Середній Схід. Зазначений регіон, на відміну від попередніх років, зайняв вагоме місце у політиці Турецької Республіки після приходу до влади Партії справедливості та розвитку у 2002 р. Цьому сприяло економічне зростання країни, проголошення та реалізація політики нуль проблем з сусідами на противагу попередній політиці неутручання, багатовимірною зовнішньою політикою, «безпрограшна стратегія» (яка, на відміну від стратегії гри з нульовою сумою, базується на пріоритеті досягнення домовленостей, вигідних усім задіяним сторонам) [35], використання м'якої сили по відношенню до своїх

сусідів. Така політика дозволила Туреччині знайти шляхи розв'язання проблем з Сирією, Іраном, Ліваном та Іраком, налагодити дієве економічне та політичне співробітництво з ними та інтенсифікувати взаємодію з країнами регіону.

Однак арабська весна (2010-2012 рр.) змусила турецьку державу внести деякі корективи у свою політику щодо регіону Близького та Середнього Сходу. Так, міністр закордонних справ Туреччини М. Чавушоглу наголошував на тому, що «у регіоні є багато проблем і криз, і ми намагаємось вирішити ці питання.... Наші принципи і філософія зовнішньої політики не можуть бути змінені в цілому. Але у нинішніх умовах та при наявності регіональних проблем, можуть бути деякі оновлення і зміни у нашій зовнішній політиці, однак, принципи і цінності залишаються тими самими. Таким чином, ми повинні йти в ногу з часом» [36]. Як зазначає турецький аналітик М. Тюрконе, після сирійських подій 2010 р. ключове поняття турецької зовнішньої політики нуль проблем із сусідами було замінене на мінімум проблем із сусідами і до цього спонукала ситуація у Сирії [37].

У регіоні, на фоні революційних подій, що призвели в багатьох випадках до озброєних конфліктів, пошуку країнами своєї моделі побудови держави, загострилась боротьба за лідерство між провідними країнами регіону. Туреччина, Іран, Саудівська Аравія, Єгипет намагаються утвердитись як вагомі регіональні потуги. Туреччині, після періоду визнання її впливовою регіональною державою, що може слугувати прикладом успішної мусульманської країни, яка поєднує у своєму розвитку мусульманські та демократичні цінності, має успішну економіку та виступає посередником у вирішенні регіональних конфліктів та проблем, використовуючи м'яку силу, довелося опинитися у ситуації, коли її рейтинг дещо знизився, а її дії у регіоні (насамперед, щодо Сирії) почали сприйматися як такі, що можуть загрожувати регіональній безпеці.

Відносини Туреччини з Сирією, Єгиптом, Іраком та Іраном на сучасному етапі продовжують залишатися доволі напруженими. Однак турецька держава зайняла тверду позицію щодо розвитку мирної атомної енергетики Ірану і

сприяла вирішенню цього питання на користь останнього протягом всього періоду застосування санкцій щодо нього. Інтенсивно розвивається і економічне співробітництво двох країн. Туреччина також активно залучилася до розв'язання збройного конфлікту у Сирії, ставши ініціатором створення Конференції друзів Сирії, використовуючи досвід Конференції країн-сусідів Іраку (2003 р.). Пояснюється це тим, що конфлікт у Сирії створює напруження на турецьких кордонах, фактично призводить до гуманітарної кризи, викликаної великим потоком біженців, а це безпосередньо стосується безпеки ТР.

Не зважаючи на посилення у Туреччині авторитаризму, вона у подіях арабської весни підтримала сили, які проголосили своєю метою перехід до демократичного розвитку. На початку подій позиція Турецької Республіки щодо Лівії та Сирії була більш обережною, але згодом вона підтримала опозицію і стала активним учасником вирішення криз, що виникли на теренах регіону.

У цей час Туреччина почала доволі активно пропагувати саме турецьку модель демократії. Хоча ще у 2004 р. відомий турецький політолог, професор міжнародних відносин університету Білкент (Анкара) Д. Б. Сезер, як і багато інших аналітиків, наголошувала на тому, що «розмова про так звану турецьку модель дещо застаріла і про це зараз не повинна йти мова: кожна країна має свої особисті потреби і прагнення» [38] і повинна будувати свій устрій у відповідності зі своїми історичними і культурними традиціями. Тим більше, що турецька модель є результатом поєднання специфічних внутрішніх та зовнішніх факторів, тож її пряме відтворення неможливе [39]. І ця точка зору найбільше відповідає позиції тих країн, які шукають свою модель розбудови держави на сучасному етапі розвитку. Однак навіть після перетворення Туреччини на президентську республіку, що призвело до посилення авторитаризму, обмеження свобод, турецька держава та модель її розвитку не втратили своєї привабливості для країн регіону [40].

Туреччина є прибічницею обмеження втручання позарегіональних сил у справи будь-якого регіону. Вона вважає, що країни регіону в змозі самі розв'язати свої проблеми. Проте кризова ситуація у регіоні Близького Сходу,

військові протистояння у середині країн, збройні конфлікти, що безпосередньо загрожують, у тому числі і Туреччині (кордон з Сирією), змушує останню співпрацювати як з ЄС і НАТО, так і з регіональною силою - Лігою арабських держав, і це багатьма аналітиками сприймається як слабкість, або й неспроможність зовнішньої політики країни стати вагомим стабілізуючим силою регіону.

Дослідник П. Шликов виокремлює чотири етапи політики Туреччини у Близькосхідному регіоні після арабської весни [41]. На першому етапі (приблизно перша половина 2011 р.) Туреччина дотримувалась обережного нейтралітету, висловлюючи підтримку арабському пробудженню і відкриттю нових можливостей для лібералізації та демократичних реформ, але не схвалюючи міжнародного тиску на режими Х. Мубарака (Єгипет) та М. Каддафі (Лівія). На другому етапі (весна - літо 2011 р.) Туреччина дала згоду на участь у військовій операції НАТО у Лівії. Цей етап характеризується як вимушений: хоча Турецька Республіка і підключилася до міжнародної операції, її безпосередня участь була мінімальною та пасивною. На третьому етапі (після парламентських виборів 12 червня 2011 р.) Туреччина переходить до більш активних зовнішньополітичних дій, а саме: до односторонніх ініціатив щодо врегулювання криз та намагання очолити політичні процеси на Близькому Сході. На цьому етапі загострюється її політичне протистояння з Ізраїлем, вона посилює тиск на режим Б. Асада, контактує з Єгиптом. Наприкінці 2011 р. зовнішньополітична активність Туреччини уповільнюється. На четвертому етапі (з 2012 р.) вона відходить від односторонньої активності і починає діяти в рамках таких коаліцій, як НАТО, ЄС, Ліга арабських держав.

Не зважаючи на ситуацію, яка склалася у регіоні, можна стверджувати, що позиція Турецької Республіки й понині є доволі впливовою. Вона активно шукає шляхи розв'язання існуючих проблем, намагаючись підтримувати баланс між власними національними інтересами і потребами регіону. Близькосхідний регіон є доволі складним і вимагає від Туреччини виважених кроків, врахування як реакції населення власної країни, так і регіональної та світової спільноти.

Арабська весна поставила перед Туреччиною дуже складне завдання визначення пріоритетів у відносинах з країнами, які революційним шляхом вирішили перейти до демократичного розвитку. Ці події призвели до криз всередині країн, військових протистоянь та активізації сил, які були визнані терористичними (Ісламська держава Іраку та Леванту, Брати-мусульмани (визнані терористичною організацією Єгиптом та Росією), Ісіда, Фронт ан- Нусра та інші). Найбільшою проблемою для безпеки Турецької Республіки є Сирія. Туреччина звинувачується, насамперед Іраном та Єгиптом, у підтримці терористичного крила опозиції та поставках їй зброї, створенні на території ТР опозиційних формувань Єгипту, Лівії та Сирії. Однак, керівництво турецької держави наполягає на невинуватості таких обвинувачень - з її території були депортовані представники терористичних організацій, які мали намір увійти у Сирію. Також, з 9 травня 2015 р. розпочалася підготовка та оснащення сил поміркованої світської частини опозиції - Сирійської вільної армії, а не її радикального крила.

Туреччина постала перед необхідністю коригувати свою політику у регіоні Близького Сходу, переглянути свою роль у процесах формування нових реалій регіону та виробити позицію щодо відносин з новим керівництвом постреволуційних держав.

На даний час у цих країнах йде пошук шляхів розбудови держав ісламської демократії із сильною економікою. Туреччина може слугувати прикладом створення такої держави, але пряме відтворення її моделі неможливе і кожна країна повинна розбудовувати свою особисту модель на основі своїх історичних та культурних традицій. Туреччина наголошує на тому, що для неї є важливим підтримка народів регіону, а не їхніх урядів.

В цілому, політику Туреччини у регіоні Близького Сходу та її роль у регіональних процесах можна охарактеризувати наступним чином:

- проведення активної регіональної політики, позиціонування себе як засновника нового порядку і арбітра на Близькому Сході. Деякими силами у регіоні ця позиція Туреччини сприймається як наполеглива, але часом агресивна

поведінка, як втручання у справи держав регіону;

- позиціонування своєї зовнішньої політики як принципової та моральної.

Однак, як зазначає С. Кохен [42], ці принципи щодо схожих подій є неоднаковими (так, щодо сирійського питання сформувалась позиція заперечення тиранії та жорстокості, а щодо Іраку виробляється позиція на боці жертви);

- прагматичність, яка включає у себе перебирання деяких ризиків у регіоні, що може у майбутньому принести дивіденди;

- перехід до взаємодоповнюючих дій з регіональними та світовими акторами у близькосхідному регіоні у розв'язанні регіональних криз;

- використання міжнародних форумів й нових ініціатив для надання імпульсу вирішенню питань, що становлять взаємний інтерес та є актуальними для регіону і Туреччини;

- створення нового образу Туреччини завдяки посиленій увазі, що приділяється громадській дипломатії, однак на сучасному етапі формування такого образу є доволі складним завданням;

- визначення балансу між свободою і безпекою;

- проведення політики мінімум проблем із сусідами;

- залучення регіональних та позарегіональних сил у формування мирного процесу у регіоні.

У той же час слід зазначити, що не зважаючи на намагання стати вагомим гравцем у регіоні, інтеграційні процеси на цьому просторі для Туреччини у більшості випадків відбуваються на ситуативній основі для вирішення нагальних питань безпеки.

Інтеграційна політика Туреччини у Близькосхідному регіоні, її намагання стати регіональним лідером зустрічає протидію ряду країн регіону. Арабська весна, яка загострила ситуацію на Близькому та Середньому Сході, призвела до руйнування напрацьованих зв'язків Туреччини з країнами регіону, виникнення або посилення проблем у відносинах з деякими з них. Також вона сприяла виникненню війни у Сирії, яка призводить до загострення ситуації з біженцями

як на кордонах, так і у самій Туреччині. Посилилась боротьба за лідерство між Іраном, Саудівською Аравією та ТР. Внутрішньотурецькі перетворення, як то: внесення змін до конституції ТР 2017 р., які фактично призвели до посилення авторитарного режиму в країні, сприяли тому, що США та країни Заходу перестали сприймати Туреччину у якості моделі розвитку для країн регіону, та вбачають небезпеку у непередбачуваності її дій. Все це ускладнює на даному етапі задачу Турецької Республіки стати лідером регіону та ефективно брати участь в інтеграційних процесах у ньому.

Однак дискурс м'якої сили Туреччини просуває її у регіоні Близького та Середнього Сходу як динамічного гравця у регіональній політиці, а не як країну турецьку чи мусульманську, дозволяє робити наголос на тому, що вона робить, а не на тому, ким вона є, є способом посилення її дій та автономії щодо інших основних суб'єктів світової політики, таких як США. Однією з основних причин популярності Анкари є її здатність виходити з під контроль Сполучених Штатів і виступати у якості незалежної держави щодо Ізраїлю. Туреччина за останнє десятиріччя стає все більш незалежним геополітичним гравцем. Все це, а також її швидке, прагматичне і, не дивлячись на емоційну риторіку, виважене реагування та швидкі дії щодо нейтралізації загрозливих ситуацій надає Туреччині можливість претендувати на роль близькосхідного регіонального лідера і активну інтегруючу силу.

Примітки:

* Стаття 238 Римського договору регулює відносини асоційованого членства між ЄЕС та країнами, що не є його членами, тоді як Стаття 237 визначає принципи прийому в ЄЕС європейських країн, що не є її членами.

** Тарифний контингент - це дозвіл на ввезення визначеної кількості товарів за зниженими митами або безмитно

Розділ III. Сучасний стан та перспективи розвитку інтеграційних тенденцій в Африці

3.1. Північна Африка: уроки минулого та проблеми інтеграції Магрибу

Держави Північної Африки об'єднує багато факторів: етнічний склад населення (передусім, араби і бербери), спільність побуту, мови, релігії, історії та культури, географічне положення і, нарешті, історичне минуле. Усе це сприяло тому, що ідея союзу арабських народів Північної Африки набула популярності в країнах Магрибу (Алжир, Марокко, Лівія, Мавританія, Туніс) ще задовго до того, як вони стали незалежними, відображаючи, поряд з тим, одну з доцентрових субрегіональних тенденцій. Варто відзначити, що термін Магриб означає арабською мовою Місце, де заходить сонце. Синонімами згаданого терміну є поняття Далекий Захід і Марракеш (назва сучасного історичного міста).

Стосовно короткого історіографічного огляду зазначеної проблематики необхідно підкреслити, що його доцільно розділити на декілька частин. Перш за все, спробуємо охарактеризувати українську історіографію та внесок вчених України у вивчення представленої теми. В українській історіографії питання дослідження інтеграційних процесів у регіоні Північної Африки пов'язані, насамперед, із науковими розробками відомого африканіста В.К. Гури, який фактично розпочав в Україні вивчення соціально-політичної історії та інтеграційних процесів у Північній Африці у постколоніальний період; він також мав країнознавчі дослідження, зокрема, присвячені Марокко [1]. Кандидатська дисертація В.К. Гури безпосередньо стосувалася соціально-політичного розвитку цієї країни в 1956-1975 рр. Профіль його досліджень був досить широким, він також досліджував українсько-африканські зв'язки, процеси економічного піднесення країн Африки, аналізував основні чинники накопичення ними господарського потенціалу в контексті глобальних процесів сучасності (див. напр.: Гура В.К. Африка: інтеграційна складова перебудови засад соціально-

економічного розвитку. *Дослідження світової політики*: Зб. наук. праць. К., 2004, Вип. 26. С. 3-6), а також досліджував перспективи і сфери розвитку взаємовигідного співробітництва між державами регіону і Україною.

Значний внесок у становлення та розвиток африканістики в Україні зробила українська дослідниця - К.О. Княздвірська (К.О. Юрченко). Вона вивчала та аналізувала у своїх працях проблеми африканської інтеграції та демократизації африканського суспільства [2]. На особливу увагу заслуговує її дисертаційна робота (див. докл.: Юрченко К.О. Інтеграційні процеси в Африці: фактори, рівні, спрямованості та закономірності розвитку (1960— 2005 рр.): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04; НАН України, Ін-т світ. економ. і міжнар. віднос. К., 2006. 17 с.). У своїй роботі вона підкреслювала, що актуальність теми з інтеграції зумовлюється унікальним значенням для постколоніальної еволюції країн і народів континенту інтеграційних інституцій як об'єднуючої, мобілізуючої та організуючої сили.

Західносахарський конфлікт вивчала український історик - О.В. Бікла (О.В. Тур). Її публікації присвячені історіографії проблеми, геополітичним особливостям Західної Сахари. Вона досліджувала й участь інших країн в даному конфлікті, зокрема, Сполучених Штатів Америки [3]. Окрім того ця дослідниця вивчала українсько-магрибські зв'язки; її дисертаційне дослідження присвячено аналізу проблеми, яка полягає у політизації процесу розвитку марокканської нації та сахарського етносу в постколоніальному історичному просторі (див.: Бікла О.В. Трансформація західносахарського національного питання у 1956-1991 рр.: дис... канд. істор. наук: 07.00.02; Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2006. 295 с.).

Особливі проблеми країн Магрибу розглядалися також у роботах української дослідниці О.С. Ліщинської [4]. У своїй дисертаційній роботі вона показала діяльність урядів арабських країн Близького Сходу та Магрибу на шляху до вирішення питання статусу жінки-мусульманки у 1975-1995 рр., а також особливості взаємодії ООН із національними урядами у сфері надання арабським жінкам прав і свобод, установлених міжнародними конвенційними

нормами (див. докл.: Ліщинська О.С. Діяльність ООН у сфері захисту прав жінок у країнах Близького Сходу та Магрибу (1975-1995 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02; Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2011. 20 с.).

Необхідно відмітити також кандидатську дисертацію С.В. Гладченко, в якій досліджено модернізацію туніського суспільства у контексті гендерного питання з моменту виникнення цієї модернізації у 1900-х рр. і до початку ХХІ століття. У роботі представлено періодизацію жіночого руху в Тунісі в період новітньої історії, а також проаналізовано історію впливу політико-правових реформ туніського уряду на зміну гендерної ситуації в суспільстві (див. докл.: Гладченко С.В. Гендерний аспект модернізації туніського суспільства: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02; Одеський нац. уні-т ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2012. 16 с.).

Серед колективних наукових робіт, виданих останнім часом в Україні з африканської проблематики, які включали питання розвитку країн Магрибу, варто відзначити аналітичну доповідь, підготовлену науковцями Національного інституту стратегічних досліджень України та Інститутом сходознавства НАН України ім. А.Ю. Кримського - Близький Схід і Північна Африка як сфера інтересів України [6]. У доповіді проаналізовані як сучасний стан інтеграційних процесів у форматі Союзу країн Магрибу, так і охарактеризовані стратегічні пріоритети України у даному регіоні.

Великий внесок у розвиток африканістики зробили російські вчені, в першу чергу, співробітники Інституту Африки РАН [7]. Російські дослідники, які займаються проблемами Магрибу: О.І. Куприн, В.С. Копин, А.Г. Ковтунов, Н.С. Луцька, О.О. Шведов (див.: Куприн А.И. Франция и страны Магриба: Образование и подготовка кадров / отв. ред Ли В.Ф. АН СССР. Ин-т востоковедения. Москва: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1980. 123 с.; Копин В.С. Лига арабских стран в 80-х годах: деятельность и перспективы. Москва: Институт Африки РАН. 1989; Луцкая Н.С. Очерки новейшей истории Марокко. М., 1973. 478 с.; Шведов А.А. Независимая Африка: внешнеполитические проблемы, дипломатическая борьба. / под общ. ред. и с предисл. А. А. Громыко. М.:

Политиздат, 1983. 350 с.; Ковтунов А.Г. Проблемы интеграции стран Магриба (80–е – середина 90–х годов). М., 1998. 194 с.).

У 2016-2021 рр. вчені Центру вивчення країн Північної Африки і Африканського Рогу Інституту Африки РАН підготували та видали низку публікацій, які стосуються країн Магрибу. Серед них особливу увагу привертають колективні монографії: «Африка: сучасні стратегії економічного розвитку» (2016 р.), «Близький Схід і Північна Африка. Процеси модернізації і міжнародна безпека» (2016 р.), «Вирішення воєнно-політичних конфліктів в Африці. Роль регіональних організацій» (2017 р.), «Африканські країни у сучасних міжнародних відносинах: нові рубежі» (2017 р.), «Північна Африка і Африканський Ріг у ХХІ столітті. Модернізація - історичний вибір» (2019 р.) [8].

В наш час у російській історіографії виділяються дослідження, присвячені питанням економічної інтеграції на Близькому Сході в їх ширшому форматі, тобто із включенням країн Магрибу [9]. Вони містяться у збірнику аналітичних матеріалів, в якому дається сучасний російський погляд на інтеграційні процеси у Північній Африці та Близькому Сході, а також визначаються регіональні пріоритети зовнішньої політики РФ.

Проблеми, пов'язані з інтеграційними процесами у регіоні Магрибу, досліджуються у багатьох провідних наукових установах зарубіжних країн. Відзначимо ти з них, які заслуговують на особливу увагу. Так, перш за все, виокремимо американські дослідження Центру Близького Сходу Карнегі [10], Вашингтонського інституту близькосхідної політики [11], Інституту Петерсона з питань міжнародної економіки [12].

Велика увага приділяється зазначеній тематиці й в наукових інституціях Європи, що пов'язано з тісними економічними та гуманітарними зв'язками між країнами Європи та Магрибу. Серед європейських науково-аналітичних центрів варто виділити праці Європейської ради з питань зовнішніх відносин [13], Міжнародного центру в Брюсселі (див. напр.: Barth M. Regionalism in North Africa: The Arab Magreb Union in 2019 /Brussels International Center. URL: <https://www.bic-rhr.com/research/regionalism-north-africa-arab-maghreb-union-2019>).

Підкреслимо значення й оперативної інформації, що міститься у періодичних виданнях країн Магрибу. Наприклад, у Марокко це *Maroc Soir* та *Le Matin du Sahara*. В Алжирі - *El Moujahed*, *El Djeich*, *La Revolusion Africaine*. В Мавританії - *Al Chaab*, а в Тунісі - *Tunis Soir* та багато інших. Важлива інформації у цих періодичних виданнях дає можливість розглядати регіональні проблеми як у конкретному, так й в узагальненому аспекті, а також аналізувати значний обсяг інформації, необхідний для остаточних висновків.

Звертаючись безпосередньо до історичних подій у Магрибі, зазначимо, що новий етап діяльності щодо магрибської єдності розпочався після завоювання Тунісом і Марокко незалежності у 1956 р. Що стосується незалежної з 1951 р. Лівії, то до початку 1960-х рр. ця країна (на той час королівство) стояла осторонь участі у вирішенні нагальних питань Магрибу.

Суттєвою перешкодою на шляху до інтеграції країн Магрибу став конфлікт у Західній Сахарі, успадкований арабським світом від епохи колоніалізму, коли згаданою територією управляла Іспанія. Саме тому у вирішенні цього міжарабського конфлікту велику роль відігравали і можуть відіграти Ліга арабських держав (ЛАД, яка об'єднує всі арабські держави), Африканський Союз, ООН, а також країни, які зберігають традиційні (Франція, Іспанія) або історичні (Саудівська Аравія) зв'язки та інтереси у даному регіоні.

Проблема Західної Сахари в історичному плані має два важливих аспекти: питання незалежності Мавританії і проблема врегулювання ситуації в колишній Іспанській Сахарі (Західній Сахарі). Ще один аспект регіональних відносин полягає в тому, що цей регіон знаходиться на перетині Арабського світу і Чорної Африки.

Політичний комітет Ліги арабських держав 28 серпня 1960 р. прийняв рішення підтримати Марокко щодо його вимоги повернення Мавританії як невід'ємної частини національної території. Проти виступив лише Туніс.

Тому бажаючи реального примирення, у відповідь на позицію Марокко, 27 жовтня 1961 р. Генеральна Асамблея ООН затвердила рекомендацію Ради Безпеки ООН про вступ Мавританії в ООН (резолюція 1640/XVI). Щодо

проблеми деколонізації Західної Сахари, Іспанія отримала можливість маневрувати і грати на мароккано-мавританських протиріччях. Фактично рішення щодо остаточного статусу Західної Сахари відтерміновувалося.

Якщо звернутися до історії питання, то необхідно відзначити, що у квітні 1958 р. в м. Танжері (Марокко) відбулася конференція представників трьох найвпливовіших політичних партій країн Магрибу, які раніше входили до складу Комітету визволення арабського Магрибу. Ініціатива належала марокканцям - лівому крилу центристської партії Істікляль (Незалежність). Учасники конференції вирішили надавати різнобічну підтримку алжирському народу в його боротьбі за незалежність, у тому числі сприяти створенню алжирського незалежного уряду. Конференція запропонувала утворити консультативну асамблею арабського Магрибу.

Після завоювання Алжиром незалежності у 1962 р. прихильники магрибської єдності почали стверджувати, що створення союзу магрибських країн наближається до логічного завершення. Проте на шляху об'єднання магрибських країн виникало багато нових труднощів: мароккансько-алжирський прикордонний конфлікт, рецидиви загострення проблеми Західної Сахари, періодичні кризи у двосторонніх відносинах між окремими країнами Північної Африки тощо.

Починаючи з 1964 р. країни Магрибу стали робити головний наголос на розвитку всебічного регіонального співробітництва з метою досягнення економічної інтеграції країн Північної Африки. Інтерес до такої інтеграції (і в цілому до роботи організації) почала виявляти з початку 1960-х рр. Лівія. З цього часу і до вересневої революції лівійських вільних офіцерів у 1969 р. вона бере активну участь у всіх заходах Магрибу. Включення республіканської Лівії у рух за магрибську єдність підвищило роль та значення ідеї створення Єдиного Магрибу.

У 1969-1974 рр. відбувся процес зближення Мавританії і Марокко. У січні 1970 р. обидві країни встановили дипломатичні відносини, а 26 листопада 1973 р. Мавританія вступила до Ліги арабських держав, яка об'єднує всі незалежні

арабські країни. Ці події відкривали шлях реального поглиблення співробітництва та інтеграції п'яти незалежних держав.

Доки вирішувалося мавританське питання, співробітництво в Магрибі розвивалося фактично у форматі четвірки. Відповідно до рекомендацій Економічної комісії ООН для Африки, яка запропонувала розпочати економічну співпрацю між країнами Магрибу з координації планів розвитку енергетичної, гірничо-видобувної, хімічної, металургійної, виготовлення скла і текстильної галузей промисловості, у квітні 1964 р. в Танжері (Марокко) відбулися наради економістів та експертів у галузі промисловості Алжиру, Лівії, Марокко і Тунісу [15]. Було створено Бюро з координації розвитку промисловості згаданих вище країн. Експерти рекомендували скликати регіональну конференцію міністрів економіки.

Перша така конференція відбулася в Тунісі 29 вересня - 1 жовтня 1964 р. На ній було вироблено доктрину економічної політики країн Магрибу, в якій були визначені основні напрями розвитку економічного співробітництва між країнами-учасниками: розвиток товарообміну, координація промислової діяльності, розробка спільної політики щодо країн Європи, зокрема щодо спільного ринку. Були створені Рада міністрів економіки країн Магрибу і Постійний консультативний комітет (ПККМ), перед яким було поставлено завдання вивчення всього комплексу проблем економічного співробітництва країн Магрибу, надання Раді міністрів економіки своїх рекомендацій і пропозицій щодо зміцнення цього співробітництва і координації економічних зв'язків Магрибу з міжнародними економічними організаціями.

Друга конференція міністрів економіки країн Магрибу відбулася 26-28 листопада 1964 р. в Танжері. Вона окреслила ще два напрями розширення співробітництва магрибських країн в області координації планів розвитку і гармонізації національних політик в різних секторах економіки. На третій конференція (Тріполі, травень 1965 р.) був створений комітет з координації у сфері поштового зв'язку і телекомунікацій з місцеперебуванням в Тунісі. На четвертій конференції (Алжир, лютий 1966 р.) були схвалені резолюції, які

передбачали координацію діяльності у сферах туризму і транспорту.

У 1966-1967 рр. в столицях чотирьох магрибських держав проходили численні наради, засідання, сесії і колоквіуми різноманітних комісій, комітетів тощо (їхня діяльність мала низку досягнень). Проте на шляху економічної інтеграції Магрибу, так само як і в галузі політичних відносин, виникло багато перешкод, пов'язаних головним чином із взаємною несумісністю соціальних програм магрибських країн, їх різною економічною орієнтацією і конкуренцією на зовнішніх ринках товарів сільськогосподарського виробництва. Така методика виявилась неспроможною, передусім, через відсутність основ для взаємодоповнюваності структур економік країн регіону. До того ж, на той час ще недостатньо чітко визначились економічні доктрини країн Магрибу та основні напрями їх економічної політики.

Ось чому на межі 1966-1967 рр. ПККМ починає розглядати інтеграційні проблеми в більш широкому ракурсі і розробляє проект Глобальної стратегії інтегрованого розвитку, що мав на меті створення Економічного союзу країн Магрибу.

П'ята конференція міністрів економіки (Туніс, листопад 1967 р.) вирішила задіяти гнучкіші форми гармонізації позицій країн Магрибу і спрямувати роботу в напрямі підготовки проекту про перехідний етап у створенні Магрибського спільного ринку, рекомендувавши з цією метою розробку комплексу конкретних узгоджувальних заходів протягом п'яти років. Як наслідок, в результаті проведених ПККМ відповідних досліджень був представлений проект Угоди про співробітництво країн Магрибу, поданий на розгляд шостої конференції міністрів економіки, що відбулась у липні 1970 р. в м. Рабат. Втім, згаданий проект теж не отримав одностайного схвалення. Нездоланими виявилися розбіжності з таких позицій цього документу, як контроль над інвестиціями; визначення мінімальної частки внутрішньомагрибського виробництва в готовій продукції, на яку розповсюджувались пільги; уніфікація законодавства в сфері оподаткування підприємств, соціального страхування, заробітної плати [15].

Додаткових проблем додала і зміна ставлення до концепції магрибської

єдності з боку Лівії, яка взагалі відмовилась брати участь у конференції. Свою позицію правлячі кола цієї держави пояснювали тим, що після повалення монархії у вересні 1969 р. нове лівійське керівництво переглянуло свою політику щодо арабського світу і виступило проти створення регіональних об'єднань всередині арабського світу під приводом того, що вони могли зашкодити створенню ширшого об'єднання всіх арабських країн.

Після підписання в 1969-1970 рр. Іфранського і Тлемсенського договорів між Алжиром і Марокко, Туніської угоди між Алжиром і Тунісом, а також Касабланського договору між Марокко і Мавританією в країнах Магрибу посилювався рух прибічників магрибської єдності [16]. Особливу активність в цьому відношенні виявляв Алжир як найбільша і найвпливовіша країна регіону. Саме Алжирська Народно-Демократична Республіка у 1970-х рр. найактивніше виступала за прискорення створення Арабського Магрибу.

На шостій конференції міністрів економіки магрибських країн був присутнім в якості спостерігача представник Мавританії. В своїх виступах голови делегацій трьох провідних країн Магрибу говорили, зокрема, про можливий вступ Мавританії до економічної співдружності магрибських країн.

Сьома і остання конференція міністрів економіки країн Магрибу відбулась у 1975 р., але вона не ухвалила конструктивних рішень. У подальшому ПККМ і його комітети фактично припинили свою діяльність [17, 18].

Принципова зміна відносин між країнами САМ у 1976 р. пояснюється, передусім, загостренням кризи довкола Західної Сахари. В напруженій ситуації, що склалася в Північній Африці, алжирське керівництво переглянуло свою концепцію єдиного Арабського Магрибу і стало на шлях збройної підтримки створеного у травні 1973 р. Фронту визволення Сегіет ель-Хамра і Ріо-дель-Оро (ПОЛІСАРІО), а згодом і проголошеної 27 лютого 1976 р. в алжирському місті Тіндуф Сахарської Арабської Демократичної Республіки (САДР). У новій ситуації Алжир висунув фактично ілюзорну ідею створення Магрибу народів, розуміючи під цим необхідність участі народних мас, і передусім трудящих, селян, молоді і всіх послідовних патріотичних елементів у становленні єдиного,

сильного, процвітаючого, прогресивного Магрибу, в якому народні маси були б звільнені від капіталістичної експлуатації, тобто йшлося фактично про неминучість поступової заміни політичних режимів у сусідніх арабських країнах [14, 15].

У березні 1982 р. на конференції в м. Нуакшот за ініціативи Алжиру, яку підтримали Мавританія та Лівія, на перший план в діяльності організації було запропоновано винести політичні проблеми, у тому числі і ті, що безпосередньо торкалися Магрибу. Через проблему Західної Сахари обговорення цих питань відбувалося без участі Марокко.

У 1984 р. марокканський король Хасан II добився припинення лівійської допомоги ПОЛІСАРІО. У 1986 р. було відновлено дипломатичні відносини Марокко з Мавританією. У самій Західній Сахарі марокканцями проводилась активна економічна і гуманітарна політика. Марокканські показники інвестицій в соціальну і культурну сферу на душу населення в Західній Сахарі були в 6-7 разів вищі, ніж у самому Марокко. У той же час після громадянської війни Алжир мав зовнішній борг 20 млрд дол. США. Авторитету ПОЛІСАРІО і САДР не міг не зашкодити розвиток відносин з Кубою та КНДР (за якими до 1991 р. стояв СРСР). Такі події перешкоджали налагодженню повноправного союзу держав Магрибу.

Останній практичний етап спроб здійснити інтеграцію країн Магрибу розпочався ще в червні 1987 р., коли на зустрічі керівників держав Алжиру і Лівії в столиці Алжиру був узгоджений проект Хартії Єдності, що передбачав створення Союзу держав Арабського Магрибу. Імпульс червневого саміту був настільки продуктивним, що вже через рік - 17 лютого 1989 р. на спеціальному окремому саміті п'яти лідерів у м. Марракеш було підписано угоду про створення нової регіональної організації - Союзу Арабського Магрибу (САМ). Угода невдовзі була ратифікована усіма країнами-учасниками у серпні 1989 р. Варто додати, що на включенні терміну «арабський» в назву організації наполягав особисто М. Каддафі. Відзначимо, що після багатьох непростих подій він певною мірою змінив свою позицію, переключившись (після перетворення на

саміті в Тріполі у 2002 р. Організації Африканської Єдності в Африканський Союз) на виокремлення загальноафриканського аспекту приналежності Північної Африки та її населення.

Співорганізатори САМ віддавали перевагу економічному співробітництву, вважаючи, що паралельно з розвитком тісного господарського партнерства буде складатись і політична єдність. Розбіжності виникли стосовно організаційної структури цього союзу. Алжир і Марокко вважали недоцільною складну організаційну структуру і пропонували обмежитись тільки тими органами, які б займалися поточними справами. Врешті-решт, перемогла позиція більшості: лідери п'яти країн Магрибу підписали в Марракеші три головні документи (договір про створення САМ, декларацію, а також робочу програму магрибського співробітництва), які передбачали як координацію зовнішньої політики країн-членів, так і їх економічну інтеграцію. Визначною особливістю процесу організації САМ стало не тільки проголошення її засновниками культурно-політичної ідентичності з арабським та ісламським світом, але й заява про відповідальність за долю Африканського континенту.

Загалом у 1989-1994 рр. відбулось шість самітів Союзу Арабського Магрибу. У 1990-1991 рр. було створено цілу низку спільних органів співробітництва: Раду президентів, Раду прем'єр-міністрів, штаб-квартиру (м. Рабат), Раду міністрів закордонних справ, Консультативну раду з числа 150 парламентарів (по 30 призначених делегатів від кожної країни), Раду юстиції (м. Нуакшот), Раду міністрів внутрішніх справ, постійний генеральний секретаріат (м. Туніс), Магрибську академію наук і Магрибський університет (м. Тріполі), а також Банк інвестицій і зовнішньої торгівлі (м. Туніс) та 4 міжміністерські спеціалізовані комісії (кожна з чисельними підкомісіями співробітництва у різних галузях економіки і гуманітарної сфери). Генеральним секретарем Союзу Арабського Магрибу був призначений 23 жовтня 1991 р. туніський дипломат М. Амаму.

У 1974-1988 рр. в Магрибі посилилося регіональне суперництво. Зокрема, у квітні 1975 р. на сесії Ради ЛАД у Каїрі міністр закордонних справ АНДР А.

Бутефліка підтримав збройну боротьбу ПОЛІСАРІО і заявив, що право громадян Західної Сахари на самовизначення повинно реалізовуватися поза асоціацією з Марокко. Підписана у 1975 р. угода про деколонізацію Західної Сахари призвела до виводу 14 листопада 1975 р. іспанської адміністрації і військ, а також до окупації згаданої території марокканськими і мавританськими військами.

Але вкотре період співробітництва між країнами Магрибу був нетривалим. Уже в серпні 1994 р. Марокко запровадило візовий режим для алжирських громадян. У відповідь АНДР перекрила сухопутні кордони з Марокко. З претензіями до всіх країн САМ через їхню позицію щодо справи Локербі виступила Лівія. В черговий раз загострилася ситуація довкола Західної Сахари. За згаданих обставин 1995 року Алжир відмовився прийняти у себе сьомий саміт САМ. Одразу після цього Лівія відмовилася замінити Алжир у справі проведення саміту. У грудні 1995 р. міністр закордонних справ Марокко через Комітет уповноважених у справах САМ міністрів, що розташовувався в Алжирі, надіслав алжирському міністру закордонних справ листа з доріканнями на адресу АНДР за розрив нейтралітету щодо справи Західної Сахари. Оскільки на той момент міністр закордонних справ Марокко очолював Раду міністрів закордонних справ Союзу Арабського Магрибу, він вимагав у своєму листі призупинити діяльність цієї організації. Ця вимога була виконана і лише постійний генеральний секретаріат виконував формальну роботу. Згодом, незважаючи на формальне завершення терміну мандату генерального секретаріату в 1997 році, його діяльність за мовчазної згоди всіх сторін було продовжено без обмеження терміну.

Попри невизначений стан співробітництва між країнами САМ у 1995-1999 рр., співпраця країн САМ на двосторонньому рівні розвивалася. Це співробітництво не припинялося й в багатосторонньому форматі. Всі 5 країн САМ стали учасниками європейсько-середземноморського співробітництва, а Марокко, Мавританія і Туніс приєдналися до Світової Організації Торгівлі.

У березні 1999 р. на зустрічі міністрів закордонних справ Марокко і Тунісу в Рабаті було узгоджено рішення сприяти ініціативі відновлення роботи САМ.

Така ініціатива знайшла підтримку всіх п'ятьох міністрів закордонних справ і була реалізована у квітні 1999 р. в м. Штутгарт під час проведення чергового форуму європейсько-середземноморського співробітництва. Вже після цього, а саме у травні 1999 р., після тривалої перерви в Алжирі відбулося перше засідання Комітету уповноважених у справах САМ міністрів. Щоб подолати взаємну недовіру і відновити рух до співпраці країн САМ, виявились необхідними ще три зустрічі згаданого Комітету.

Втім, історія подій довкола Західної Сахари далеко не однозначна. Ще у 1988 рр. безпосередньо після надзвичайної арабської наради на найвищому рівні (7-9 червня, Алжир) відбулася унікальна зустріч одночасно всіх п'яти керівників держав Арабського Магрибу, тобто Алжиру, Марокко, Лівії, Тунісу, Мавританії, на якій вперше у згаданому форматі обговорювались перспективи врегулювання у Західній Сахарі та шляхи розширення регіонального співробітництва.

Найбільш важливим результатом цієї алжирської зустрічі протягом наступних років стала конференція міністрів закордонних справ САМ (19-20 березня 2001 р.), яка розглянула питання можливості проведення сьомого саміту Союзу Арабського Магрибу, а в Рабаті було відновлено роботу генерального секретаріату.

Під час другої зустрічі міністрів закордонних справ САМ (Алжир, 16-17 січня 2002 р.) було підтверджено рішення щодо проведення сьомого саміту організації в столиці АНДР 21-22 червня 2002 р. Було також узгоджено кандидатуру генерального секретаря, яку обійняв колишній спікер Національної Асамблеї Тунісу Х. Буларес у лютому 2002 р. Йому було запропоновано розробити план реформ Союзу Арабського Магрибу, а також пропозиції щодо поліпшення ефективності роботи організації.

Загалом, крім зустрічей п'ятірки міністрів закордонних справ, відбулося ще тридцять три зустрічі інших міністрів, учасників інших органів Союзу Арабського Магрибу з метою відновлення повноцінної роботи САМ. Сьомий саміт міг стати проривом у справі співробітництва держав Союзу. Це пояснювалося несподіваною згодою нового короля Марокко Мухаммеда VI

включити до порядку денного саміту питання про ситуацію в Західній Сахарі. Однак 15 червня 2002 р. прем'єр-міністр країни А. Юсуфі по завершенні свого візиту до Тунісу заявив про відмову Мухаммеда VI відвідати Алжир.

Ситуація ускладнилася також у зв'язку з майже одночасною відмовою президента Мавританії М.У. Тайї від поїздки до Алжира. Його відмова була відповіддю на критичні висловлювання керівних алжирських політиків щодо встановлення дипломатичних відносин між Мавританією та Ізраїлем. До того ж посередницькі зусилля у алжирсько-мавританському протистоянні представника туніського президента З.Б. Алі виявилися марними.

Необхідно зазначити, що з усіх попередніх шести самітів САМ, крім установчого в Марракеші, лише один відбувся у повному складі (другий саміт САМ в Алжирі, 21-23 липня 1990 р.). Ще три саміти відбулися за участі чотирьох і два - за участі трьох лідерів.

Міністр закордонних справ АНДР А. Бутефліка, апелюючи до формальних процедурних положень документів про створення САМ, оголосив про перенесення саміту (який міг стати проривним) на нову дату, яку належало узгодити. Тут необхідно підкреслити, що найважливішим фактором, що впливав на проведення самітів, а також стан і перспективи Союзу Арабського Магрибу, безперечно, була криза в Західній Сахарі.

Разом з тим міждержавний діалог країн САМ дозволив ООН перейти до розробки практичних планів щодо проведення референдуму в Західній Сахарі. 30 серпня 1988 р. сторонам конфлікту запропонували план врегулювання, розроблений за участі колишнього генерального секретаря ООН Х.П. де Куельяра. Рада безпеки ООН на своєму засіданні 20 листопада 1988 р. ухвалила резолюцію, яка зобов'язала Генсекретаря ООН призначити свого спеціального представника для участі в процесі деколонізації Західної Сахари. Референдум щодо незалежності Західної Сахари пропонувалося провести в 1990 р. згідно з розробленим планом врегулювання.

Однак переговори з цього питання, що відбувалися у 2000 р. в Х'юстоні та Лісабоні за участі США та особистого представника генерального секретаря

ООН, экс-державного секретаря США Дж. Бейкера, не дали позитивних результатів. Пізніше у плани сторін втрутилися нові фактори, які важко було спрогнозувати. Йдеться про майже десятилітню громадянську війну в Алжирі (до 2010 р.) і смерть марокканського монарха Хасана II, якого змінив новий король Мухаммад VI.

Переговори між Алжиром, Марокко, США і ООН про статус Західної Сахари було відновлено в Женеві та Рабаті лише у 2018 році після тривалої перерви за посередництва ООН, але позиції сторін не змінилися. За розпорядженням короля Мухаммада VI марокканська сторона заявила, що червоною лінією для Рабата є згода на проведення референдуму про незалежність в Західній Сахарі. Алжир і фронт ПОЛІСАРІО проголосили про необхідність створення оновлених об'єктивних списків виборців, роблячи наголос на включенні у списки тих, хто проживав у Західній Сахарі на час офіційної відмови Іспанії від цієї території у 1975 р. та їхніх нащадків, а також тих, хто проживав і проживає на території алжирського Тіндуфа. Станом на 2015 р. Західну Сахару населяло вже 500 тис. осіб, з яких дві третини мали марокканське коріння.

Першого травня 2019 р. ООН відновила свою політично-військову місію у Західній Сахарі (місія MINURSO). У цій ситуації не можна не згадати, що Марокко має у світі великий авторитет і навряд чи піде на перегляд чи перерахунок списків виборців у Західній Сахарі. Позицію Марокко підтримував колишній радник президента США Дж. Болтон, який неодноразово висловлював негативне ставлення до стагнації мирного процесу в Західній Сахарі.

Лише після взаємоприйнятного для всіх зацікавлених сторін врегулювання проблеми Західної Сахари можливий реальний прогрес інтеграції країн САМ. Інакше найбільш реальними практичними кроками залишатимуться розвиток двостороннього співробітництва і більш чи менш скоординована участь п'ятірки міністрів закордонних справ у проведенні позарегіональних міжнародних форумів.

У період 2019-2021 рр. американці і марокканці продовжили активне

облаштування кордону у Західній Сахарі. Улітку 2021 р. на території Західної Сахари відновилися бої між марокканцями та силами країни, яких підтримали приватні військові сили Росії.

Якщо у 1990-х роках ООН, а також ворогуючі сторони, погодились на проведення референдуму щодо незалежності Західної Сахари (орієнтовно він мав відбутися 7 грудня 1998 р.), то сьогодні знову треба повертатися до початкових умов щодо узгодження дати проведення цього референдуму.

Узагальнюючи наведений короткий аналіз ситуації та розташування сил у регіоні Магрибу, можна дійти висновку, що найближчим часом на Північному Заході Африки очікується чергова активізація суперечок щодо остаточного статусу Західної Сахари. Нестабільність у магрибському регіоні заважає та надзвичайно гальмує прояви інтеграційних зв'язків, ускладнює процес регіоналізації Північної Африки в цілому.

Перспективним у вирішенні цієї проблеми видається залучення до вирішення комплексу складних регіональних питань міжнародних організацій, перш за все ООН, Ліги арабських держав, інших впливових міжнародних інституцій та об'єднань, які спроможні впливати на сучасну ситуацію в регіоні. У цьому контексті Україні в процесі відпрацювання своєї зовнішньополітичної стратегії щодо Північної Африки доцільно аналізувати й брати до уваги особливості та специфіку процесів південноафриканської регіоналізації та інтеграції як її невід'ємної складової, в першу чергу це стосується розробки та впровадження стратегічних завдань у регіоні Магрибу.

Проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки: за оцінками фахівців, недостатня регіональна інтеграція у районі Магрибу коштує кожній країні два відсотки щорічного зростання ВВП. Поглиблення регіональної інтеграції у Магрибі є життєвою необхідністю для динамічного розвитку регіону. Головним чинником, який перешкоджає налагодженню нормального інтеграційного процесу у регіоні, є наявність серйозних міждержавних конфліктів, таких як суперечки між Алжиром і Марокко в Західній Сахарі, що унеможлиблюють створення єдиного Магрибу.

3.2. Африка - Індія у контексті інтеграційних тенденцій та перспектив співробітництва

У сучасному глобалізованому світі розвивається не лише внутрішньорегіональна інтеграція, але й спостерігаються елементи формування міжрегіональної (міжконтинентальної) інтеграції. Це нове, маловивчене явище, яке представляє значний інтерес і є актуальним в сучасних умовах. Приклади численних контактів, розвиток успішної індійсько-африканської співпраці можуть розглядатися як певні етапи на шляху формування нового типу інтеграційних відносин - міжрегіональних та міжконтинентальних у рамках діалогу Індія - Африка. Тому у даному дослідженні робиться спроба розглянути індійсько-африканські відносини у контексті зародження й розвитку нових інтеграційних тенденцій, а також можливих нових форматів і моделей інтеграційних об'єднань.

Необхідно зазначити, що українська історіографія у галузі індології та африканістики хоча й має доволі тривалу історію і на сьогоднішній день нараховує цілу низку праць, що торкаються різних аспектів політичного, економічного та культурного життя Індії та країн Африки на різних етапах їх історичного розвитку, разом з тим в Україні науковий напрям індійсько-африканських інтеграційних досліджень почав формуватися відносно недавно.

Суттєвий внесок у дослідження розвитку індійсько-африканської співпраці зробила українська дослідниця К.О. Княздвірська (К.О. Юрченко). У своїх роботах вона дослідила ресурсний потенціал країн Африки в енергетичній сфері, зокрема наявність нафто- та газових родовищ; шляхи використання цих ресурсів Китаєм та Індією, а також потенційні можливості та переваги цих двох держав в їхній конкурентній боротьбі за ресурси на африканському континенті (див. докл.: Княздвірська К.О. КНР та Індія у боротьбі за африканський континент: особливості політики Індії та КНР в країнах Африки. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/knr-ta-indija-u-borotbi-za-afrikanskii-kontinent>).

В українській історіографії важливу тему розвитку міжконтинентальної

інтеграції Індії з країнами африканського континенту опрацьовує О.І. Лукаш. (див. докл.: Лукаш О.І. Індія-Африка: новий формат відносин у ХХІ ст. *Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України*. Матеріали міжнарод. наук. конф. Вид. укр. та англ. мов.: доповн. та уточ. / відп. наук. ред. О.І. Лукаш. Київ: НАН України, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2017. С. 40-46,).

Значний вклад у вивчення цієї теми внесли й російські вчені. Варто відзначити, що питання індійсько-африканського співробітництва та інтеграційних тенденцій в області економіки, торгівлі та інвестицій широко досліджувала у своїх працях відомий індолог - О.А. Брагіна (див. напр.: Брагіна Е.А. Индия-Африка: торговля и инвестиции в ХХІ веке. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. Т. 11. № 5. С. 182-199).

Серед зарубіжних авторів у контексті висвітлення конкуренції та суперництва між Індією та КНР на африканському континенті слід виокремити напрацювання португальського дослідника К. Ксав'єра (див. докл.: Xavier C. India's strategic advantage over China in Africa. URL: https://www.idsa.in/idsacomments/IndiasstrategicadvantageoverChinainAfrica_cxavier_300610) та британського дослідника Д. Сміта (див. докл.: Smith D. India starts trade talks with African countries in effort to rival China. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/2011/may/23/india-trade-talks-africa-china>). У наукових статтях цих дослідників розглядаються відмінності в питаннях економічної політики Індії та Китаю в Африці, методи поширення їхнього впливу на ринках африканських країн, переважно у регіоні Субсахарської Африки, а також активне суперництво двох азійських гігантів у боротьбі за природні ресурси африканського континенту. Аналізу розвитку партнерства між Індією та африканським континентом у рамках самітів Форуму Індія-Африка присвячена робота індійського дослідника М. Чанда (див. докл.: Маниш Чанд. Очерчивая новые рубежи индийско-африканских связей. *Индия*.

Перспективи. Том 30. Вып. 1. Январь-февраль 2016. - С. 14-21).

Аналізуючи останні дослідження зарубіжних авторів, присвячені проблемі інтеграції Індії з країнами Африки варто відзначити роботу індійської вченої М. Чакрабарті, у якій досліджуються індійські інвестиційні проекти в африканських країнах у рамках програми Індійського технічного та економічного співробітництва (ІТЕС), зокрема проекти, пов'язані з електрифікацією, іригацією та будівництвом залізничних сполучень. Водночас в роботі проаналізовано спільні проекти Індії та африканських країн у сфері інформаційних технологій, медичної освіти та надання стипендій від індійського уряду для студентів з африканських країн. Особливу увагу в статті приділено труднощам у реалізації спільних проектів та зусиллям індійського уряду у наданні медичної допомоги країнам Африки у зв'язку з пандемією Covid-19 (див. докл.: Chakrabarty M. India-Africa relations: Partnership, COVID-19 setback and the way forward. *Observer Research Foundation*. URL: <https://www.orfonline.org/expert-speak/india-africa-relations-partnership-covid19-setback-way-forward>).

Необхідно зазначити, що питання розвитку інтеграційних зв'язків Індії з країнами африканського континенту є поки що мало дослідженими в Україні, тому наразі можна констатувати, що вітчизняна історіографія з цієї проблеми практично відсутня. З іншого боку, вивчення та аналіз інтеграції Індії з країнами Африки є надзвичайно актуальною проблемою, вона представляє значний інтерес у контексті дослідження сучасних інтеграційних тенденцій у світі, а також виникнення нових інтеграційних форм і моделей. Представлена тема вимагає детального й глибокого вивчення з боку українських вчених, а також введення результатів проведених досліджень до українського наукового обігу. Таким чином, подана у цій монографії наукова розробка ставить за мету частково розпочати вирішення такого завдання.

Доцільним є провести аналіз тенденцій розвитку міжрегіональних (міжконтинентальних) напрямів індійсько-африканської інтеграції у тих аспектах, які виокремлюються більш чітко й можуть бути продемонстровані на

конкретних прикладах. У даному дослідженні пропонується розглянути їх у соціально-економічному, соціально-політичному та соціально-освітньому аспектах.

Соціально-економічний аспект. Відносини Індії з африканськими країнами мають унікальні передумови й історію, а також глибоке історичне коріння, що сприяло в подальшому розвитку інтеграційних процесів. Відзначимо, що Африка була частиною індійської зовнішньої політики до та після здобуття незалежності Індією. Ще за колоніальних часів британський уряд направляв індійців працювати в шахтах, на полях, брати участь у залізничних проектах в Африці, що стало передумовою поширення індійської діаспори. Крім того, Індія неодноразово підтримувала африканські країни у боротьбі проти колоніалізму. *

Тут доцільно підкреслити, що у свій час М. Ганді, відомий лідер національно-визвольного руху Індії, працював з 1893 р. по 1914 р. юрисконсультантом торговельної фірми у Південно-Африканській Республіці (ПАР). Під час перебування в Африці М. Ганді очолив боротьбу проти расової дискримінації та утиску індійців, організовував мирні демонстрації, писав петиції до уряду. У 1894 р. він заснував Індійський конгрес південноафриканської провінції Наталь і розпочав активну діяльність з надання індійцям рівних із білим населенням громадянських прав та широку боротьбу проти політики апартеїду.** Як наслідок, індійцям ПАР вдалося домогтись скасування деяких дискримінаційних законів. У результаті складної та довготривалої боротьби індійців (що давно інтегрувались в африканський соціум) їх офіційно визнали частиною населення ПАР у 1961 р.

Суттєвим є фактор соціально-культурної близькості між Африкою та Індією. Спільне історичне минуле індійського та африканського населення, володіння англійською мовою свідчать про існування важливої сприятливої бази для взаємовигідної індійсько-африканської співпраці. Так, велика індійська діаспора відіграє важливу роль тут: в наш час в Африці проживає близько 3 млн вихідців з Індії, які заселяли континент протягом багатьох

поколінь. Основна частина діаспори - понад 1 млн чоловік - мешкає у ПАР; 850 тисяч - на острові Маврикій, де вихідці з Індії становлять понад дві третини всього населення країни; 90 тис. - в Танзанії, 40 тис. - у Мозамбіку; 40 тис. - в Кенії; 25 тис. - на Мадагаскарі; 15 тис. - в Зімбабве; 13 тис. - в Замбії; 12 тис. - в Уганді; 8 тис. - в Нігерії.

Більшість індійського населення та найбільша індійська діаспора Африки зосереджена у місті Дурбан (ПАР). Громади індійського походження повністю інтегровані в африканський соціум й часто зацікавлені у наданні свого бізнес-досвіду в якості консультантів для індійських інвестиційних проектів, вони беруть активну участь у розвитку торгово-економічних зв'язків, виконанні спільних планів та проектів у сфері торгівлі та багатьох галузей економіки.

Основний інтерес Індії до африканського континенту полягає у наявних тут природних ресурсах. Це обумовлене постійним зростанням економіки Індії, що змушує її шукати нові ринки збуту товарів та послуг, а також забезпечувати власну промисловість необхідними природними ресурсами.

Зростаюча економіка Індії потребує набагато більше енергетичних резервів, ніж є у неї в наявності. Країна стала четвертим за величиною у світі нафтовим споживачем. За прогнозами, протягом наступних років майже вся нафта, яку вона використовуватиме, буде імпортуватись країною. Тому одним із головних завдань для Індії є диверсифікація шляхів отримання енергоресурсів. У зв'язку з цим Індія покладає дедалі більше надій на енергоресурси Африки.

Африканські країни розглядаються Індією як можливі стратегічні партнери. Адже Африка володіє нині понад 10 % світових запасів нафти, 40 % золота, від 80 % до 90 % хрому і металів платинової групи. Індійська ювелірна промисловість потребує південноафриканських алмазів і золота. Мозамбік забезпечує Індію кам'яним вугіллям, Малаві і Нігер постачають уран для розвитку ядерної енергетики.

Зауважимо, що з початку нового, третього тисячоліття, Індія акцентує увагу на важливості африканських країн у розвитку сучасного глобального

світу - особливо у галузі управління і торгівлі. Обсяг торгівлі Індії з африканськими країнами динамічно збільшувався протягом двох останніх десятиліть: так, з 1991 р. до 2005 р. він збільшився у 10 разів, у 2010-2011 рр. цей показник зріс до 53,3 млрд дол. США, а у 2018 р. - до 76,9 млрд дол. США [1].

Основна частина інвестицій з Індії спрямовується в енергетичну галузь Африки (нафта, газ та вугілля) і становить 39,8 %; у виробництво хімічної продукції (11,5 %); а також у галузь інформаційних технологій та комунікації (11 %) [2]. Значний обсяг індійських інвестицій припадає на Маврикій, далі йдуть Мозамбік, Єгипет та Південно-Африканська Республіка.

Індія здійснює фінансову допомогу країнам Африки, зокрема, станом на початок 2016 р. Ексімбанк Індії надав 154 кредити 44 країнам африканського континенту на загальну суму \$7,7 млрд дол. США. А протягом 2016-2019 рр. Індія надала кредити понад 40 африканським країнам на суму більш ніж \$11 млрд дол. США [3].

Серед індійських фінансових ініціатив можна виділити створену у 2004 р. спеціальну програму TEAM-9, (Techno-Economic Approach for Africa-India Movement), суть якої - надання пільгових кредитів для восьми країн Західної Африки (Буркіна Фасо, Чад, Кот-д'Івуар, Екваторіальна Гвінея, Гвінея-Бісау, Малі, Сенегал, Гана) у розмірі 500 млн дол. США в обмін на постачання ними нафтопродуктів та інших природних ресурсів до Індії [4].

Сьогодні до п'ятірки найбільших торговельних партнерів Індії в Африці входять ПАР, Нігерія, Єгипет, Кенія і Того. Зокрема країни, з яких Індія імпортує найбільше, це ті ж самі ПАР, Нігерія, Єгипет, а також Ангола і Гвінея. Серед основних товарів, які Індія імпортує з країн Африки, слід зазначити наступні: сира нафта, перли, коштовне та напівкоштовне каміння (на них загалом припадає понад 77 % індійського імпорту з Африки) [5].

У трійку найбільших експортних позицій індійської продукції в Африку входять мінеральне паливо та масла (продукція нафтопереробки), фармацевтична продукція, а також транспортні засоби. Ця тенденція лишається

незмінною у двосторонньому товарообігу Індії та країн Африки протягом двох останніх десятиліть.

Загальні інвестиції Індії за 25 років, з квітня 1996 р. по березень 2021 р., становили 70,7 млрд. дол. США [5]. Проте через наслідки глобальної пандемії COVID-19 у 2020-2021 рр. двосторонній товарообіг впав на 10,8 млрд дол. США у порівнянні з 2019-2020 рр. і становив 55,9 млрд дол. США. Індійські інвестиції в Африку також зменшилися з 3,2 млрд дол. США у 2019-2020 рр. до 2,9 млрд. дол. США у 2020-2021 рр. Ця статистика яскраво свідчить про те, що пандемія COVID-19 спричинила доволі негативний вплив на економіку як Індії, так і Африки, а це, у свою чергу, певним чином загальмувало розвиток індійсько-африканських торгово-економічних зв'язків протягом останніх років.

Ще одним ринком, у якому зацікавлені індійські компанії, є телекомунікації. Подібно до Індії, Африка характеризується швидкозростаючим мобільним телефонним ринком (так, 7 з 10 телефонів у Африці є мобільними). У червні 2010 р. Bharti Airtel, гігантська індійська компанія у галузі телекомунікацій, придбала африканського мобільного оператора Zain Africa за 10,7 млрд дол. США (тобто об'єдналася з клієнтами у 15 африканських країнах). На березень 2019 р. загальна кількість африканських абонентів Bharti Airtel становила 99 млн чоловік.

Також осторонь не залишаються гіганти індійської автомобільної промисловості, такі як Tata Group, що є провідним інвестором в Африці з проектами в 11 африканських країнах та з інвестиціями, які перевищують 145 млн дол. США. Що стосується діяльності Tata Group в Африці, то доцільно відмітити, що у 1994 році в Йоганнесбурзі (ПАР) була заснована Tata Africa Holdings як дочірня компанія Tata International - підрозділ корпорації Tata Group, який працює за межами Індії і сьогодні є штаб-квартирою для багатьох операцій Tata Group в Африці.

Tata Africa Holdings також має офіси в Гані, Кенії, Малаві, Мозамбіку, Нігерії, Сенегалі, Танзанії, Уганді, Замбії та Зімбабве і налічує понад 1500 працівників. Вона реалізує свої проекти в Африці переважно в автомобільній та

супутніх до неї галузях, а також в хімічній та медичній галузях. У 2011 р. ця індійська компанія відкрила завод для збирання автомобілів у ПАР. Остання є найбільшим одержувачем технічної та економічної допомоги з боку Індії, яка сягає більше 1 млрд дол. США [6].

Соціально-політичний аспект. З метою розвитку більш плідного співробітництва азійські країни (у першу чергу Індія та Китай) запроваджують програми політичного діалогу з країнами Африки. Так, у 2004 р. було засновано спільний Індійсько-Африканський форум (своєрідна платформа для успішного розвитку інтеграційних тенденцій у соціально-політичній сфері), що збирається раз на три роки на високому рівні. Основною метою форуму є зміцнення індійсько-африканської взаємодії у найважливіших сферах соціально-політичного, економічного, культурно-освітнього життя і як результат - поширення присутності Індії на африканському континенті та поглиблення індійської інтегрованості в африканському соціумі.

На першому саміті Індійсько-Африканського форуму, який пройшов в Нью-Делі у квітні 2008 р., були присутні голови держав та урядів 14 африканських країн. Учасники саміту прийняли Рамкову угоду про співробітництво між Індією та Африкою, яка включає економічне співробітництво (зокрема у сфері сільського господарства, торгівлі, промисловості та інвестицій, співробітництва малих та середніх підприємств, фінансів та регіональної інтеграції); політичну співпрацю (підтримання миру та безпеки в регіоні, розвиток громадянського суспільства та належний рівень врядування).

Угода 2008 року включає також співробітництво у галузі науки, технологій, досліджень та розробок (у тому числі технології у галузі інформації та комунікації); співробітництво у галузі соціального розвитку (тобто у сфері освіти, охорони здоров'я, культури та спорту, ліквідації бідності, забезпечення чистої води і санітарії), а також співробітництво у галузі туризму; інфраструктури, енергетики та навколишнього середовища; співробітництво у сфері ЗМІ та комунікацій [7].

За підсумками першого саміту Індійсько-Африканського форуму була прийнята Делійська декларація, яка зафіксувала прийняття рамкової Угоди 2008 року про співробітництво між Індією та Африкою і проголосила започаткування стратегічного партнерства між двома континентами на фундаментальних принципах рівності, взаємної поваги і порозуміння між народами Індії та Африки задля спільного розвитку та обопільної вигоди [8].

Другий саміт Індійсько-Африканського форуму відбувся у столиці Ефіопії - місті Аддис-Абеба у травні 2011 р., де були присутні представники 15 країн Африки, серед них - керівники держав та урядів 9 африканських країн. У ході другого саміту Індія оголосила про надання 5 млрд дол. США кредиту протягом наступних 3-х років на досить сприятливих для африканських країн умовах. Водночас Індія прийняла рішення про надання ще 2 млн дол. США для підтримки Місії Африканського Союзу в Сомалі (AMISOM) [9].

У ході роботи другого саміту було запропоновано створити низку спільних інституцій на panaфриканському рівні, а саме: Індійсько-Африканський кластер з переробки харчових продуктів; Індійсько-Африканський інтегрований текстильний кластер; Індійсько-Африканський центр із середньострокового прогнозування погоди; Індійсько-Африканський університет біоресурсів і наук про Землю; Індійсько-Африканський інститут сільського господарства та розвитку сільської інфраструктури.

Водночас було запропоновано створити низку спільних установ на регіональному рівні, а саме: наукові центри сільського господарства; демонстраційні центри виробництва сільськогосподарського насіння; лабораторії дослідження ґрунту та води; лабораторії випробування матеріалів для автомобільних доріг; системи газифікації біомаси; сонячні зарядні станції.

За підсумками другого саміту Індійсько-Африканського форуму була прийнята Аддис-Абебська декларація (2011 р.), яка проголошувала, що партнерство між двома континентами й надалі керуватиметься принципами поваги до незалежності, суверенітету та територіальної цілісності держав; прихильністю до поглиблення процесу африканської інтеграції, діалогу між

двома цивілізаціями з метою сприяння розвитку культури миру, толерантності та поваги до прав людини та її релігійних і культурних прав, а також гендерної рівності з метою зміцнення довіри та взаєморозуміння між народами Індії та Африки; визнання різноманітності та відмінності рівнів розвитку між регіонами та всередині них; колективними діями та співпрацею заради спільного блага держав і народів двох континентів, а також бажанням підтримувати гармонійний розвиток у різноманітних, багатокультурних та багатоетнічних суспільствах Індії та Африки через консолідацію та розвиток демократичних цінностей [9].

Третій саміт Індійсько-Африканського форуму відбувся у Делі 26-30 жовтня 2015 р. Цей саміт став унікальним у багатьох аспектах: він уперше зібрав в Індії керівників і представників усіх 54 африканських країн. Активну участь у ньому взяв прем'єр-міністр Індії Н. Моді, який провів двосторонні зустрічі практично з усіма лідерами африканських країн. Головні ініціативи були спрямовані на побудову так званих мостів знань і зміцнення прямих контактів, які отримали своє відображення на Форумі вчених та Форумі редакторів [10].

Був також представлений всеосяжний план уряду Індії з модернізації партнерства між Індією та Африкою в ключових сферах: економічній, науково-технічній, гуманітарній. На саміті Н. Моді виклав основну концепцію індійської сторони і зазначив: «Ми збільшимо нашу підтримку для досягнення вашої мети - створення процвітаючої, об'єднаної і сильної Африки» [11], а також визначив три основні напрями взаємодії Індії з Африкою: інституційний розвиток, пільгове фінансування та розвиток людських ресурсів.

У своєму виступі прем'єр-міністр Індії заявив про відкриття для Африки пільгової кредитної лінії на суму 10 млрд доларів США. Індія також проголосила про додаткову допомогу у вигляді грантів у розмірі 600 млн дол. США, з яких 100 млн дол. направлялися в Індійсько-Африканський фонд розвитку і 10 млн дол. - в Індійсько-Африканський фонд охорони здоров'я.

Було також заявлено, що Індія надаватиме допомогу у відкритті курсів

підвищення кваліфікації в промислових районах Африки. Одним з пріоритетних напрямів зв'язків стає сільське господарство, передача індійського досвіду у галузі проведення зеленої революції. Африканські лідери підтвердили на саміті важливість та необхідність вивчення і застосування індійського досвіду у стимулюванні зеленої революції в Африці.

На саміті був вироблений план спільного розвитку синьої економіки, націлений на підвищення, в першу чергу, морської безпеки. Цей план включає: управління морськими ресурсами, проведення гідрографічних досліджень, розвиток відновлюваних джерел енергії, зниження ризику стихійних лих, різні екологічні проекти та багато іншого.

Під час саміту також було проголошено, що Індія надаватиме сприяння африканським країнам у використанні демографічних дивідендів (60 % населення Африки - це люди у віці від 20 до 35 років) і збільшить стипендії для африканської молоді з 22 тисяч дол. США до 50 тисяч дол. США протягом п'яти років.

Експерти вважали, що значним результатом третього саміту Індійсько-Африканського форуму стало створення комплексної основи для співробітництва з таких нагальних питань, як тероризм, піратство, кібербезпека, зміна клімату, сталий розвиток, переговори щодо вступу в СОТ і реформа Ради Безпеки ООН. Саміт підкреслив зближення Індії та Африки з питань реформування і розширення Ради Безпеки ООН. Очевидно, що результатами цього важливого міжнародного форуму стало зміцнення трьох найважливіших напрямів індійсько-африканського партнерства, а саме: розвиток торгівлі, передача технологій, розширення навчання та підготовки професійних кадрів. Перспективи видаються привабливими, але головне завдання полягає в тому, щоб більшість з цих програм не залишилася тільки декларативною, а самі програми були втілені у життя.

Важливість Африки для зовнішньої політики Індії можна оцінити також з того факту, що тільки за перші чотири роки існування уряду Н. Моді було здійснено безпрецедентні 23 урядові візити різного рівня на африканський

континент [12].

Зокрема, у березні 2015 р. Н. Моді відвідав Маврикій та Сейшельські острови, а у липні 2016 р. здійснив свій перший візит до материкової частини Африки, відвідавши Кенію, Танзанію, Мозамбік та Південно-Африканську Республіку. За підсумками візиту індійського прем'єр-міністра до Мозамбіку було підписано довгострокову угоду про імпорту бобових з Мозамбіку. За цією угодою Індія імпортувала з цієї країни близько 100 тис. т бобових у 2016-2017 рр. та погодилась імпортувати з Мозамбіку ще 200 тис. т бобових протягом п'яти наступних років [13].

Дана угода сприяла подоланню дефіциту бобових в Індії та зміцнила її продовольчу безпеку. Перебуваючи у Мозамбіку, Н. Моді також запропонував поділитися індійським досвідом у сфері розвитку сільськогосподарської інфраструктури, а також зазначив, що Індія готова співпрацювати з Мозамбіком у сфері охорони здоров'я, де можливості Індії будуть відповідати потребам Мозамбіку.

Перебуваючи з візитом у Танзанії, індійський прем'єр-міністр запропонував цій державі пільговий кредит у розмірі 500 млн дол. США на підключення до системи водопостачання 17 міст країни (ця ініціатива була проголошена на додаток до вже існуючих 100 млн дол. кредиту для вирішення проблем водопостачання та інших питань).

Наступним важливим аспектом п'ятиденного візиту Н. Моді до країн Африки були його зустрічі з індійською діаспорою в цих країнах. Він виступив на зборах індійських громад в усіх чотирьох африканських країнах, підкреслюючи важливість зв'язків (у тому числі міжконтинентальних інтеграційних рухів) між східним узбережжям Африки та західним узбережжям Індії, а також їх спільним сполученням через Індійський океан.

Серед інших важливих візитів слід відзначити візити Президента Індії П. Мукерджі до Гани, Кот-д'Івуару та Намібії у червні 2016 р. та Віце-президента Індії М. Х. Ансарі до Марокко і Тунісу у травні - червні 2016 р., які мали на меті зміцнення та розвиток зв'язків між Індією та Африкою, а також подальші

кроки до взаємної інтеграції між двома континентами [13].

Під час свого наступного візиту до Африки в липні 2018 р. прем'єр-міністр Індії Н. Моді відвідав Руанду, Уганду та Південно-Африканську Республіку, де взяв участь у саміті країн БРІКС в Йоганнесбурзі (ПАР). Перебуваючи в Руанді (це був перший візит в Руанду індійського прем'єр-міністра), він зустрівся з президентом цієї країни П. Кагаме, відвідав Меморіал геноциду у м. Кігалі, мав перемовини із представниками бізнес-спільноти країни, а також зустрівся з індійською діаспорою. Індія започаткувала стратегічне партнерство з Руандою у січні 2017 року, розглядаючи цю країну як своєрідні ворота до Східної Африки.

В рамках свого візиту у липні 2018 р. до Уганди Н. Моді ще раз підкреслив важливість африканського континенту для Індії та оголосив під час свого виступу перед парламентом Уганди Десять керівних принципів взаємодії Індії та Африки [14], які можна розглядати як програмний документ, що містить основні принципи взаємодії у форматі Індія - Африка, які закладають міцну основу для успішного співробітництва та розвитку міжрегіональної (міжконтинентальної) інтеграції. Основні положення, сформульовані у форматі цих принципів, наступні:

- Африка має бути для Індії на першому місці у її пріоритетах. Індія продовжуватиме активізувати та поглиблювати свою взаємодію з африканськими країнами і ця взаємодія буде стійкою та регулярною.

- Індійсько-африканське партнерство задля розвитку буде керуватися пріоритетами, які сьогодні стоять перед африканськими країнами. Індія створить для цього якомога більше можливостей в країнах африканського континенту. Це буде на зручних для Африки умовах, які вивільнять її потенціал і не обмежуватимуть майбутнє.

- Індія залишатиме свої ринки відкритими і зробить торгівлю з Африкою легшою та привабливішою. Індія усіляко підтримуватиме залучення інвестицій у країни Африки.

- Індія використовуватиме свій досвід у цифровій революції для

підтримки розвитку Африки, покращення надання державних послуг, розширення сфери освіти та охорони здоров'я в африканських країнах, поширення цифрової грамотності, розширення фінансової мережі задля збільшення її клієнтів на африканському континенті.

- Африка має 60 % світової придатної для обробки землі, але виробляє лише 10 % світової сільськогосподарської продукції. Індія працюватиме з Африкою, щоб покращити рівень розвитку її сільського господарства.

- Партнерство Індії та Африки дозволить вирішити проблеми та виклики, пов'язані із глобальними змінами клімату.

- Індія та країни Африки зміцнюватимуть співпрацю та взаємні можливості у боротьбі з тероризмом та екстремізмом, співпрацюватимуть задля збереження їхнього кіберпростору у безпеці, підтримуватимуть ініціативи ООН у просуванні та збереженні миру на планеті.

- Індія співпрацюватиме з африканськими державами, щоб світовий океан залишався відкритим і вільним на благо усіх країн. Світ потребує співпраці та конкуренції на східному узбережжі Африки та у західній частині Індійського океану.

- Оскільки участь регіональних гравців в Африці зростатиме, усі сторони повинні працювати разом, щоб Африка знову не перетворилася на театр конкурентних амбіцій, а стала місцем здійснення прагнень африканської молоді.

- Так само, як Індія та Африка разом боролися з колоніалізмом, вони будуть разом співпрацювати задля справедливого, представницького і демократичного глобального порядку, у якому вони представляють третину людства, що проживає наразі на Африканському континенті та в Індії.

Безперечно, можна зробити важливий висновок про те, що Десять керівних принципів взаємодії Індії та Африки є продовженням усталених традицій зовнішньої політики Індії, основні положення та принципи якої прийшли у сучасне життя із далекої давнини й були творчо розвинені та впроваджувалися Індією ще з часів Дж. Неру.

Візит Н. Моді до ПАР був першим відвідуванням прем'єр-міністром Індії цієї держави після того, як нова південноафриканська адміністрація вступила на посаду в лютому 2018 р. на чолі з президентом М.С. Рамафосою. Саме під час візиту до Йоганнесбургу (столиці ПАР), Н. Моді взяв активну участь у проведенні саміту БРІКС (27 липня 2018 р.), темою якого була співпраця з африканськими країнами, а сам саміт мав назву Співпраця з країнами, що розвиваються задля інклюзивного зростання та спільного процвітання у період 4-ї промислової революції. Серед запрошених на саміт БРІКС були наступні африканські країни: Руанда, Уганда, Того, Замбія, Намібія, Сенегал, Габон, Ефіопія та Ангола.

У ході саміту Н. Моді наголосив, що сторонам необхідно використати нинішній діалог як можливість для всебічного поглиблення відносин партнерства між країнами БРІКС та африканськими країнами. Він підкреслив, що Індія та Африка є добрими друзями, партнерами та братами, а також висловив сподівання на те, що існуючий Індійсько-Африканський форум повинен надати нові рушійні сили відносинам всеосяжної стратегічної співпраці та партнерства між Індією та країнами Африки [15].

Безпеково-політичний напрям (як складова соціально-політичного аспекту). Індія також зацікавлена в підтриманні стабільності та безпеки на африканському континенті. У рамках ООН Делі активно здійснює миротворчу діяльність в Африці, де розташований один із найбільших миротворчих контингентів. У цьому контексті цікавими можуть бути проекти боротьби з морським піратством та відродження Асоціації регіонального співробітництва країн Індійського океану, що може стати додатковою точкою дотику з африканськими країнами.

Однією з ключових тем для обговорень під час першого візиту Н. Моді до Африки у 2016 році було досягнення консенсусу з африканськими лідерами щодо питань боротьби з ісламським тероризмом у контексті загрози з боку Ісламської держави в таких країнах Африки, як Лівія, Алжир і Туніс, а також з боку радикального ісламістського угруповання Боко Харам, що здійснює свою

терористичну діяльність на північному сході у таких країнах, як Нігерія, Камерун та Нігер.

У ході поїздки прем'єр-міністра Індії до ПАР під час офіційного візиту в Африку у 2016 р. індійська та африканська сторони обговорили можливість співробітництва у військовій сфері, зокрема Індія заявила про спроможність виконати оборонні замовлення для ПАР та інших африканських країн на базі своїх спеціалізованих підприємств. Н. Моді також запропонував допомогу у сфері охорони здоров'я з постачанням медикаментів та медичного обладнання до ПАР.

Якщо більш детально торкнутися міжнародного політико- економічного аспекту, то варто зауважити наступне. У сучасному глобалізованому світі відбуваються зміни в розстановці великих економічних потуг, які суттєво витісняють класичних лідерів - США та ЄС - з регіональних ринків. Це у повній мірі стосується і країн Африки. Надзвичайно важливу роль у цьому процесі відіграють азійські гіганти - Індія та Китай.

Відомо, що Африканський континент суттєво постраждав від євроатлантичної кризи 2008-2009 рр. Особливо це відчули ті країни регіону, що тісно пов'язані з розвиненими державами, причиною чого стало, перш за все, зниження зовнішнього попиту на енергоресурси. Однак багатьом африканським державам вдалося утримати відносно високі ціни на сировинні товари, які користуються значним попитом у таких економічних потуг як Індія та Китай, що заповнили новостворену нішу в африканській економіці. Тобто в наш час азійські велетні почали виступати своєрідною альтернативою класичним євроатлантичним гравцям на африканському континенті [16].

Конкуренція між двома азійськими гігантами (Індією та Китаєм) на африканському континенті існує, але проявляється у прихованих формах, поки їх національні інтереси суттєво не перетинаються. При цьому індійська політика характеризується більш м'якими методами закріплення свого впливу на регіональному ринку Субсахарської Африки. Натомість китайська економічна політика в Африці характеризується більшою активністю та

масштабністю, певною агресивністю поглинання природних ресурсів, швидким поширенням споживчого ринку (у чому їй значно поступається індійська політика). Аналізуючи підкреслені феномени, можна стверджувати, що найближчим часом роль та значення цих азійських гігантів буде збільшуватися, що, в свою чергу, може суттєво посунути євроатлантичне ядро з цього регіону.

Що стосується конкуренції між Індією та Китаєм за доступ на африканський ринок, то тут необхідно поставити наступні питання. По-перше, чи дійсно існує суперництво між двома азійськими гігантами у боротьбі за африканський континент, і чи є взагалі відмінність у здійснюваній ними політиці? На думку багатьох експертів, ці дві держави назвати суперниками не можна, оскільки у своїй співпраці з країнами Африки вони скоріше доповнюють одна одну, а не виборюють пальму першості. На відміну від китайських державних компаній, що існують в Африці та мають суттєву фінансову підтримку з боку китайських державних банків, індійські компанії (в основному малі та середні), не володіють великими фінансовими ресурсами і діють переважно в приватному секторі, що зменшує їх можливості у боротьбі з китайськими гігантами. З іншого боку, така спрямованість індійської політики дає можливість охопити ті сфери африканського субрегіонального ринку, де китайські компанії не представлені.

Ще однією особливістю індійської політики є те, що вона, на відміну від політики Китаю, зосереджує свою увагу на довгострокових проектах, спрямованих у сферу телекомунікації, охорони здоров'я та освіти, тобто на розвиток людського ресурсу. Таким чином, індійська політика спрямована на те, щоб навчити африканців заробляти гроші, а не тільки отримувати їх у вигляді кредитів та фінансової допомоги.

Виходячи з наведених прикладів індійсько-китайської взаємодії, можна сподіватися, що за такими азійськими гігантами як Індія та Китай, закріпиться провідна роль на африканському континенті. Свідченням цьому можуть служити й важливі підсумки самітів за участі лідерів цих держав. Під час вже згаданого саміту БРІКС у Йоганнесбурзі у липні 2018 р. прем'єр-міністр Індії

Н. Моді провів плідні перемовини з Головою КНР Сі Цзіньпіном.

У ході зустрічі лідери Індії та Китаю наголосили, що обидві країни мають зміцнити свої стратегічні контакти, по-справжньому поглибити взаємодовіру, розширити ділову співпрацю, інтенсифікувати гуманітарні обміни, поглибити діалог і належним чином врегулювати існуючі суперечності. Китайський лідер також зазначив, що Індія і Китай - це давні цивілізації, які зробили важливий внесок у прогрес людства. Сьогодні вони, будучи провідними країнами, що стрімко розвиваються, захищають сучасний світовий порядок та повинні одночасно зі зміцненням двосторонньої співпраці спільно шукати нову модель регіональної взаємодії, в тому числі на африканському континенті [17].

Соціально-освітній аспект. Незважаючи на те, що Індія є країною, що розвивається і має величезні внутрішні проблеми, вона відіграє важливу роль у розбудові потенціалу Африки, впроваджуючи свої довгострокові плани та ініціативи на цьому континенті, а також цінності, засновані на принципах партнерства та рівності. Це безпосередньо стосується співробітництва з африканськими країнами та розвитку міжрегіональних інтеграційних тенденцій у соціально-освітньому напрямі.

Після отримання незалежності Індія сама пройшла нелегкий шлях до створення та розвитку національної системи освіти та підготовки кадрів. Тому вона приділяє велику увагу та значення сприянню африканським країнам у впровадженні освітніх програм, створенні сучасних університетів, інститутів, учбових центрів, підготовці кваліфікованих кадрів з найважливіших для країн Африки спеціальностей.

Яскравим прикладом цього є той факт, що у грудні 2003 р. у Гані розпочав свою роботу Індійсько-Ганський центр передового досвіду у галузі інформаційно-комунікаційних технологій ім. Кофі Аннана. Індія надала комп'ютерне обладнання, програмне забезпечення та інше комунікаційне обладнання, забезпечила підготовку викладачів та навчальну програму для цього інституту.

За роки незалежності Індія досягла величезних успіхів у галузі

інформаційних технологій (ІТ) та програмного забезпечення. Ці відомі на весь світ досягнення стали важливою опорою технічного співробітництва Індії з країнами Африки, особливо враховуючи роль та значення, яке більшість африканських лідерів надають розвитку цього сектору.

Панафриканська електронна мережа (Pan-African E-Network Project, PAENP), запущена у 2009 р., була новаторською ініціативою з розширення індійського досвіду в ІТ для забезпечення кращих закладів охорони здоров'я та освіти в 53-х африканських країнах. Згідно з цією програмою, Індія реалізує проект створення електронної та оптико-волоконної мережі, яка об'єднує майже всі африканські країни і надає їм можливості у сфері телемедицини та дистанційного навчання за допомогою розвитку комп'ютерної комунікаційної мережі, що включає й орбітальні супутники [18].

У проекті брали участь 169 університетів, наукових та медичних центрів, а також лікарень Індії та Африки. Спочатку проект вартістю 63,7 млн дол. США був розрахований на 5 років. Але на прохання африканських країн його продовжили на наступні роки. У 2011 р. його вартість оцінювалася у 125 млн дол. США і всі витрати на нього повністю брала на себе Індія. У липні 2017 р. Індія передала управління проектом, включаючи і його фінансування, Африканському Союзу і сьогодні відповідальність за нього з боку африканської сторони несе Сенегал.

Другий етап цієї програми був розпочатий у 2018 р. з метою надання щороку безкоштовної дистанційної освіти для чотирьох тисяч африканських студентів протягом наступних п'яти років та безперервної медичної освіти для однієї тисячі африканських лікарів, середнього медичного персоналу та медичних сестер. Програма повністю фінансується урядом Індії та працює в Інтернеті, тому будь-який індійський університет, кваліфікований для надання онлайн-освіти, може здійснювати таке навчання для африканських студентів [1].

Індія також надавала допомогу африканським країнам як на тлі економічної кризи, так й під час пандемії COVID-19. Зокрема, у 2020 р. Індія

надала 270 т продовольчої допомоги найбіднішим країнам Африки, таким як Судан, Південний Судан, Джибуті та Еритрея, а також поставила необхідні населенню в умовах пандемії COVID-19 медичні препарати (включаючи гідроксихлорохін і парацетамол) у понад 25 африканських країн [19].

Індійський уряд також організував навчальний інтернет-курс для медичних працівників Африки щодо протоколів профілактики та лікування COVID-19 в рамках програми Індійського технічного та економічного співробітництва (ІТЕС) [20]. І якщо розвинені країни зосередилися на забезпеченні великих поставок вакцин переважно для власного населення, Індію вітають саме за її «вакцину дипломатію», тому що вона експортувала понад 16 млн доз вакцин у всьому світі, з яких близько 6,3 млн доз (або близько 37 %) є грантовою допомогою [21]. Зокрема, такі острівні держави Східної Африки, як Маврикій та Сейшельські острови, отримали 100 тисяч доз вакцин, включаючи 50 тисяч доз в якості грантової допомоги.

У ході другого саміту Індійсько-Африканського форуму 2011 року Індія заявила про створення Індійсько-Африканського віртуального університету ім. Індіри Ганді (IGNOU) з подальшим наданням 22 тисяч стипендій африканським студентам. Ідея організації цього віртуального університету була ініційована Міністерством закордонних справ Індії і полягає у створенні умов, які забезпечують особливий пріоритет для зміцнення індо-африканських відносин шляхом встановлення освітнього зв'язку. Водночас віртуальний університет Індії та Африки також розширить загальну участь африканських країн у глобальному процесі розвитку освіти та зміцнить міжрегіональне співробітництво між африканськими країнами-членами та Індією [22].

У рамках своєї діяльності Індо-Африканський віртуальний університет розробляє академічні програми, сприяє співпраці в дистанційній освіті, координує спеціальні плани дій та зміцнює механізми консультацій з питань освіти між Індією та африканськими державами. В Африці IGNOU вже має партнерські відносини з низкою країн, зокрема з Ганою, Кенією, Ефіопією, Угандою, Ботсваною, Намібією, Нігерією, Малаві та іншими.

Стипендіальна програма Індії швидко зростає. Вже наголошувалося, що на третьому саміті Індійсько-Африканського форуму в 2015 р. Індія оголосила про надання африканським студентам 50 тисяч стипендій протягом п'ятирічного періоду (2015-2020 рр.) та створення вищих навчальних закладів в Африці. Підкреслимо, що тільки у перші роки цього періоду було успішно використано більше 42 тисяч стипендій [1].

У 2018 р. Міністерство людських ресурсів та розвитку Індії започаткувало ініціативу Навчання в Індії, щоб залучити на навчання студентів із сусідніх країн та з країн Африки. Іноземні студенти мають можливість вибрати навчальні програми з понад 1500 курсів, які пропонуються державними та приватними навчальними закладами Індії на рівні бакалавра, магістра та доктора філософії, а студенти, які навчаються успішно, можуть отримати до 100 відсотків звільнення від плати за навчання [23]. .

За даними Асоціації африканських студентів - близько 25 тисяч студентів з Африки навчаються у 500 державних і приватних університетах Індії [24]. У першій десятці іноземних країн із найбільшою кількістю студентів в Індії, дві країни є африканськими - це Судан, на який припадає 4,5 % іноземних студентів, і Нігерія з 3,4 % студентів [25].

Узагальнюючи конкретні приклади та фактичний матеріал, що представлений у даному дослідженні, можна зробити наступні висновки. Досить успішні відносини між Індією та багатьма країнами Африки демонструють не тільки значний розвиток різнобічної співпраці, а й виступають міцною основою формування нових, міжрегіональних (міжконтинентальних), інтеграційних тенденцій між Індією (провідною силою Південної Азії) та Африкою, особливо її східними та південними регіонами.

Індійська діаспора в Африці, зокрема в ПАР, демонструє приклад глибоко інтегрованого своєрідного кластеру в африканському соціумі. Історично сформований, він може виступити надзвичайно важливою основою становлення осередків міжрегіональної індійсько-африканської інтеграції у провідних напрямках сучасного життя - соціально-економічному, політичному

безпеково-політичному, культурно-освітньому.

Протягом останніх двох десятирічь будується міцний міжрегіональний міст, що з'єднує два континенти - а саме схід Африки та захід Південної Азії. Однією із найважливіших опор цього мосту виступає створений та досить ефективно діючий Індійсько-Африканський форум, на самітах якого розроблені та прийняті до практичної реалізації головні принципи і стратегія співробітництва та міжрегіональної інтеграції Індії та Африки.

Саме індійсько-африканські відносини у досліджених напрямках яскраво свідчать про формування і досить успішний розвиток нового формату важливої складової процесу регіоналізації у світі - міжрегіональної, у випадку Індії та Африки - міжконтинентальної форми інтеграції, що є надзвичайно актуальним питанням в наш час й заслуговує на ретельне вивчення та глибокий аналіз.

Примітки:

* Про діяльність Махатми Ганді у Північній Африці див. докл.: Robert Payne. The Life and Death of Mahatma Gandhi. New York: SMITHMARK Publishers Inc. 1994. P. 87-129.

3.3. Інтеграційний розвиток регіону Субсахарської Африки

Субсахарська Африка сьогодні є одним з найбільш перспективних регіонів, представлених на глобальній мапі світу. Дослідницькі центри різних країн акцентують увагу на тому, що з кінця 20-х рр. ХХІ ст. для Субсахарської Африки характерним буде бурхливе економічне зростання. А вже у 2050-х рр., за прогнозами аналітиків, цей регіон має стати головним джерелом розвитку для світової економіки з огляду на його важливість у контексті наявності трудових ресурсів, купівельного попиту та запасів сировини [1, с. 67; 2, с. 125]. Враховуючи такі прогнози, провідні політичні актори світу вже зараз прагнуть посилити співпрацю з найперспективнішим регіоном світу. Так, Китай, Індія, Росія і навіть Бразилія істотно активізували співпрацю з різними країнами Субсахарської Африки за останні два десятиліття. Водночас, не припиняють підтримку політичних та економічних відносин з субсахарськими державами і традиційні партнери регіону: США та ЄС.

Разом з тим, серйозні соціально-економічні та політичні проблеми і досі залишаються характерними для розвитку Субсахарської Африки, що, у свою чергу, не дозволяє країнам цього регіону достатньою мірою проявляти свою суб'єктність у відносинах з іншими державами світу. Так, до кінця терміну виконання запропонованих у Декларації тисячоліття ООН (2000 р.) Цілей розвитку тисячоліття у 2015 р. рівень бідності у країнах Субсахарської Африки все ще залишався дуже високим (41% населення регіону за загальносвітовими стандартами проживало в умовах так званої абсолютної або крайньої бідності) [3]. З країн, яким вдалося досягти суттєвих результатів щодо зменшення показників бідності, можна назвати хіба що Гану (з 50,5 % у 1990 р. до 18 % у 2011 р.) та Ефіопію (з 62,1 % у 1990 р. до 36,8 % у 2011 р.). З іншого ж боку, у таких країнах, як Кенія та Нігерія, показники бідності лише зростають (в останній, наприклад, в бідності проживають дві третини населення) [4, с. 52-53].

Сьогодні країнам Субсахарської Африки вдалося суттєво просунутись

уперед у боротьбі зі СНІДом, малярією та іншими інфекційними захворюваннями, про що свідчать численні дослідження міжнародних організацій. Однак із настанням пандемії COVID-19 більше немає підстав стверджувати про великий прогрес у галузі стану здоров'я населення країн регіону, адже боротися із коронавірусною загрозою Субсахарській Африці ще належить навчитися. Поки що рівень вакцинації навіть у високорозвиненій Південно-Африканській республіці складає усього 26,5 %, тоді як у Нігерії, Нігері та більшості інших країн регіону - взагалі до 3 % [5]. Водночас, слід не відкидати і позитивні тенденції розвитку Субсахарської Африки, такі як, наприклад, беззаперечні здобутки регіону у зниженні показників дитячої смертності та все більше охоплення населення принаймні початковою освітою.

Поглиблення інтеграційних процесів, яке має на меті, у першу чергу, економічне зростання учасників цих процесів, слугує одним із важливих інструментів подолання соціально-економічних негараздів та сприяння всебічному розвитку країн світу. Крім того, сильні та впливові інтеграційні об'єднання ефективно представляють інтереси країн у світовій політиці. Тож для Субсахарської Африки наявність таких об'єднань сьогодні може бути вельми корисною для вирішення багатьох проблем, які постають перед країнами регіону. Саме тому питання інтеграційного розвитку Субсахарської Африки наприкінці XX - початку XXI ст. є актуальним і заслуговує на дослідницьку увагу.

В українській історіографії над темою розвитку інтеграції на африканському континенті тривалий час працював учений НАН України В.К. Гура. Цей відомий український науковець зосереджувався у своїх дослідженнях на економічному співробітництві та відповідному піднесенні країн Субсахарської Африки, розглядав їхній потенціал у глобальному вимірі,. Крім того, особливе місце у його дослідженнях відводилось стану та перспективам українсько-африканських відносин (див.: Гура В.К. Субсахарська Африка в XXI ст.: чинники господарського прогресу і перспективи співпраці з Україною. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 84. С. 124-130).

Дослідниця-африканіст К.О. Княздвірська (К.О. Юрченко) є авторкою дисертаційної роботи з питань інтеграційних процесів африканського континенту. Окрему увагу вона приділила вивченню енергетичного потенціалу африканських країн, а також демократизації африканського суспільства. У своїх працях вона представила цілісну картину інтеграційного розвитку Африки у 1960-2005 рр. (див.: Юрченко К.О. Інтеграційні процеси в Африці: рівні, фактори, спрямованості та закономірності розвитку (1960-2005 рр.): автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2006. 19 с.).

Окремі аспекти інтеграційних процесів у Субсахарській Африці згадувались і у працях вчених-африканістів радянського періоду та періоду незалежності української історіографії: О. В. Бікла (О. В. Тур), Р. М. Бродський, В. В. Буренков, С. В. Гладченко, О. С. Ліщинська, М. Д. Несук, А. А. Озадовський, Я. Г. Плясун, О. М. Тавушинський та ін.

16 червня 2016 р. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» було проведено міжнародну наукову конференцію «Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України», що стало важливою подією для розвитку сучасної української африканістики. У надрукованих матеріалах за результатами цієї конференції автори, головним чином вчені ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», висвітлили різні аспекти розвитку країн Субсахарської Африки, зокрема у політичній, економічній та соціокультурній сферах. Серед представлених статей у збірнику особливий науковий інтерес для дослідників інтеграційних процесів у Субсахарській Африці становлять статті О.А. Клименко, Ю.А. Косенко та В.Г. Ціватого (див.: Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України: матеріали міжнар. наук. конф. / відп. наук. ред. О.І. Лукаш. К., 2017. 240 с.).

Серед російських дослідників питаннями інтеграції у регіоні Субсахарської Африки займаються І.О. Абрамова, Г.М. Костюніна, І.Б. Маценко та В.П. Немченко (див.: Абрамова И., Фитун Л. Африканский сегмент

многополярного мира: динамика геостратегической значимости. *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. Т. 62. № 12. С. 5-14; Костюнина Г.М. Интеграционные процессы в Африке: история и современный этап. *Российский внешнеэкономический вестник*. 2016. № 4. С. 34-50; Костюнина Г.М. Интеграция в Африке. *Международная экономическая интеграция* / Под ред. Н.Н. Ливенцева. М., 2006. С. 297-320; Маценко И. От ЦРТ к ЦУР: искоренение нищеты в Африке южнее Сахары. *Азия и Африка сегодня*. 2018. № 2. С. 48-55; Немченко В. Африканский Союз на пути обновления. *Азия и Африка сегодня*. 2019. № 5. С. 60-61).

Інтенсивно працює ще з радянських часів Інститут Африки (тепер при Російській академії наук), видається профільний журнал «Азия и Африка сегодня». Не зважаючи на істотний політичний вплив сучасного російського керівництва на процес дослідження, зокрема у напрямі ідеалізації радянсько-африканського періоду співробітництва та значної критики партнерства африканських країн із Заходом та міжнародними організаціями, російська історіографія все ж нараховує значний та ґрунтовний науковий доробок, що охоплює проблематику історії країн Субсахарської Африки, включно із розвитком інтеграції у регіоні.

Серед останніх досліджень зарубіжних авторів у контексті висвітлення проблем інтеграції у регіоні Субсахарської Африки кінця ХХ - початку ХХІ ст. слід назвати напрацювання Д.Ч. Азіягби, В. Діабате та С. Макгетланенг (див. докл.: Азиягба Д.Ч. Основные тренды развития интеграционных процессов в Африке. Характеристика индекса региональной интеграции. *Международная торговля и политика*. 2016. №4(8). С. 103-112; Диабатэ В. Региональная интеграция в Африке: динамика внутрирегиональной торговли 1990 - 2015 гг. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: Экономика. 2017. Т. 25. № 2. С. 159-167; Макгетланенг С. Региональная интеграция на Юге Африки: САКУ или САДК? *Азия и Африка сегодня*. 2013. № 10. С. 53-58).

У наукових статтях цих африканських дослідників розглядаються проблеми регіональної інтеграції, основні показники та статистичні дані,

робиться акцент на торговельному вимірі інтеграції. На окрему увагу заслуговують останні дослідження Ф. Арізали, М. Беллона та М. Макдональда, які є експертами Міжнародного Валютного Фонду саме у питаннях, пов'язаних із проблемами та перспективами регіону Субсахарської Африки (див.: Arizala F., Bellon M., MacDonald M. Africa Comes Together. *Finance and Development*. 2018. Р. 48-51).

Заслуговує на увагу дослідження Європейського центру управління політикою розвитку, у якому дослідники Т. Дінка та В. Кеннес достатньо детально розкривають історичні особливості формування інтеграційних об'єднань у різних регіонах африканського континенту, у тому числі і у Субсахарській Африці (див.: Dinka T, Kennes W. Africa's Regional Integration Arrangements: History and Challenges. ECDPM Discussion Paper. 2007. № 74. 30 p. URL: <https://ecdpm.org/application/files/6516/5547/2698/DP-74-Africa-Regional-Integration-Arrangements-History-Challenges-2007.pdf>).

Публікації такої інституції, як Економічна комісія Організації Об'єднаних Націй для Африки, розкривають також особливості інтеграції у Субсахарській Африці, щоправда у більш скороченому, довідковому форматі (див.: History of Africa's Regional Integration Efforts // United Nations Economic Commission for Africa. URL: <https://www.uneca.org/oria/pages/history-africa%E2%80%99s-regional-integration-efforts>).

Проаналізувавши історіографію зазначеної теми, необхідно наголосити, що проблема інтеграційного розвитку саме Субсахарської Африки наприкінці ХХ - початку ХХІ ст. розроблена не достатньо, вона потребує комплексного та ґрунтового вивчення та введення його результатів до українського наукового обігу. Представлене дослідження має внести свою частку у вирішення цього завдання.

Історичні витоки становлення інтеграційних процесів у Субсахарській Африці сягають початку ХХ ст. Йдеться про створення у 1910 р. Південноафриканського митного союзу, який включав наступні британські колонії тих часів: Південну Африку, Свазіленд (з 2018 р. країна має назву

Есватіні), Лесото, Ботсвану. Вже у 1960-х рр., коли африканські країни ставали незалежними, існуюче з колоніальних часів об'єднання необхідно було реорганізовувати відповідно до нових реалій. Тож у 1969 р. між вищезгаданими субсахарськими країнами було заключено угоду, результатом якої стало утворення діючого і сьогодні Південноафриканського митного союзу, відомого як SACU (South African Customs Union). Намібія увійшла як п'ятий член до цього інтеграційного об'єднання після здобуття незалежності від Південної Африки у 1990 р. Сьогодні існування SACU для цих п'яти країн означає вільну торгівлю, спільний митний тариф, спільну торгову політику щодо інших країн та вільне пересування товарів. Крім того, для всіх країн SACU, крім Ботсвани, діє Єдина валютна зона південноафриканського ранда (національної грошової одиниці Південно-Африканської Республіки та валюти Єдиної валютної зони) [14, С. 301].

Передісторію економічного об'єднання до 60-х рр. XX ст. мають і колишні французькі колонії - країни Субсахарської Африки. Так, у 1939 р. було сформовано Зону франка у складі французьких колоній Тропічної Африки. Вже у період незалежності африканських країн на її базі було створено два регіональних інтеграційних об'єднання - Західноафриканський валютний союз у 1962 р., який з 1994 р. діє як Західноафриканський економічний та валютний союз (Бенін, Буркіна-Фасо, Кот-д'Івуар, Гвінея-Бісау, Малі, Нігер, Сенегал, Того); та Центральнафриканський валютний союз (1972 р.), який перетворився у Центральнафриканське валютно-економічне товариство у 1994 р. (Габон, Камерун, Республіка Конго, ЦАР, ЧАД, Екваторіальна Гвінея). У 1964 р. був створений Митний та економічний союз країн Центральної Африки у складі п'яти колишніх французьких колоній, який пізніше, у 80-х рр. XX ст., став Економічним співтовариством країн Центральної Африки, ECCAS (Economic Community of Central African States) [13, С. 35].

Не зважаючи на наявність вищезгаданих міждержавних економічних об'єднань у досліджуваному регіоні ще у першій половині XX ст., справжній «інтеграційний бум» у Субсахарській Африці розпочався саме у 1960-х рр., що

пов'язано з отриманням незалежності африканськими країнами у 60-х рр. ХХ ст. і посиленням інтеграційних процесів у світі. Так, у 1960 році, який відомий як Рік Африки, отримали незалежність 17 африканських держав. Вже у 1961 р. до них додалися ще 18, а до кінця десятиліття - ще 13. Непересічною подією для подальшої історії інтеграційних процесів на всьому африканському континенті, включно з країнами регіону Субсахарської Африки, стало створення Організації Африканської Єдності у 1963 р.

Її заснування 25 травня 1963 р. стало результатом розвитку низки різноманітних ідеологічних течій і політичних тенденцій як на африканському континенті, так і за його межами. Особливе значення для формування Організації Африканської Єдності мав панафриканський рух, який виник наприкінці ХІХ ст. у США серед афроамериканських інтелектуалів, таких як М. Делані, О. Краммел тощо. На час своєї появи ця організація істотно виділялася серед багатьох інших світових міждержавних регіональних об'єднань. Зокрема, Організація Африканської Єдності була найбільш необхідною, найбільшою і найновішою такою інституцією у 1960-х рр. Водночас дослідники характеризують її як найбільш інтернаціоналізовану порівняно з іншими подібними регіональними об'єднаннями тих часів.

Основою діяльності цієї організації є політика імпортозаміщення та покладання на власні сили. Створення Організації Африканської Єдності стало втіленням так званого панафриканського бачення майбутнього Африки, у якому африканські народи мають досягти повної самодостатності розвитку та порозумітися між собою, адже за офіційним визначенням, прописаним у Статуті Організації Африканської Єдності, «прагнення африканців до братерства і солідарності є значно сильнішим за існуючі етнічні і національні відмінності». Крім таких засадничих гасел, об'єднуючих країни континенту, посиленню інтеграційного розвитку Субсахарської Африки сприяла і закріплена у Статуті Організації Африканської Єдності ідея регіоналізму [11, С. 9-11].

Таким чином, 1960-1970-ті рр. слід розглядати як перший

загальнорегіональний етап розвитку інтеграційних процесів у Субсахарській Африці. Економічна інтеграція вважалась дієвим механізмом подолання соціально-економічних проблем. Крім того, країни регіону мали і політичну мету - позбавитись залежності від колишніх метрополій. Однак на заваді створення ефективних регіональних інтеграційних об'єднань, які могли б перетворитися на потужні політичні угруповання, ставали такі перепони як великий розрив у рівнях доступу до ресурсів, багаточисельні етнічні групи, мовне різноманіття, наявність острівних держав, і країн, що взагалі не мають виходу до моря. У результаті протиріччя між країнами призводили до акцентування на політиці поваги суверенітету та територіальної цілісності, замість посилення прагнень до інтеграції [13, С. 36].

Як наслідок, у 1960-1970-х рр. на африканському континенті та у регіоні Субсахарської Африки не вдалося створити навіть зони вільної торгівлі, яка є найпростішою формою економічної інтеграції. Виключенням було функціонування митного союзу в рамках Південноафриканського митного союзу, однак, як вже згадувалось, його основа була створена ще у колоніальний період. Саме тому, інтеграційні процеси в 1960-1970-х рр. у Субсахарській Африці в цілому мали більш формальний характер, а регіональні інтеграційні об'єднання розглядались лише як інструмент лібералізації торгівлі [16, С. 54].

Істотне пожвавлення інтеграційного розвитку Субсахарської Африки спостерігалось у 80-х рр. ХХ ст. Саме у цей період було створено багато нових інтеграційних економічних об'єднань з більшою кількістю країн-учасниць. Крім того, у вже існуючих міждержавних об'єднаннях також посилились процеси інтеграції. Поштовхом для таких якісних змін стало прийняття на другій надзвичайній Асамблеї Організації Африканської Єдності так званого Лагоського плану дій (м. Лагос, 1980 р.). Основною метою цього програмного документу було проголошено подолання економічної та соціальної відсталості країн африканського континенту [17]. Задля цього було вирішено сформувати Панафриканський загальний ринок, сприяти індустріалізації економік країн, консолідувати вже існуючі економічні інтеграційні об'єднання в Африканське

Економічне Співтовариство (African Economic Community, АЕС) (угоду про створення якого підписали пізніше, у 90 х рр. XX ст.).

Лагоський план дій передбачав виконання великої кількості соціально-економічних програм, однак далеко не всі з них виявилися реалістичними. На одинадцятому засіданні Конференції міністрів торгівлі країн Африки у квітні 1991 р. Економічна комісія ООН для Африки представила свій огляд результативності реалізації цього плану. Зокрема, у ньому йшлося про найбільш серйозні труднощі у сфері інтенсифікації торгівлі, якій заважали існуючі торгові бар'єри між африканськими державами. Найуспішнішою сферою, на яку позитивно вплинула реалізація Лагоського плану дій, Економічна комісія ООН для Африки визнала інституційну розбудову, незважаючи на відсутність належного фінансування.

Так, на виконання Лагоського плану було запропоновано створити три інтеграційні об'єднання: на Заході Африки – Економічне співтовариство країн Західної Африки, ЕКОВАС (Economic Community of West African States, ECOWAS) у складі 15 країн: Бенін, Буркін Фасо, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Біссау, Кот-д'Івуар, Кабо-Верде, Ліберія, Малі, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того); на Сході та Півдні – Економічне співтовариство країн Східної та Південної Африки, КОМЕСА (Economic Community of East and South Africa, COMESA) у складі 19 країн: Бурунді, Демократична республіка Конго, Джибуті, Зімбабве, Замбія, Єгипет, Кенія, Коморські острови, Лівія, Маврикій, Мадагаскар, Малаві, Руанда, Свазіленд/Есватіні, Сейшельські острови, Судан, Уганда, Еритрея та Ефіопія); та у Центрі – Економічне співтовариство країн Центральної Африки, ЕККАС (Economic Community of Central African States, ECCAS) у складі 11 країн: Ангола, Бурунді, Камерун, Центральноафриканська республіка, Республіка Конго, Демократична республіка Конго, Габон, Екваторіальна Гвінея, Сан Томе та Принсіпі, Чад, Руанда. Важливо підкреслити, що країни Субсахарської Африки (всього 49) були представлені у кожному з них. Так, всі 15 членів ECOWAS і 11 країн ECCAS - це країни досліджуваного регіону, а з 19 країн об'єднання COMESA лише Єгипет та Лівія

не є частиною Субсахарської Африки.

Після узгодження Лагоського плану дій важливим етапом розвитку інтеграційних процесів в Африці, у тому числі Субсахарській, стало підписання у 1991 р. Абуджійського договору. Саме цим договором було визначено мету сформувати впродовж 34-х років Африканське економічне співтовариство, базуючись на низці принципів, першими з яких були виділені рівність та взаємозалежність. Перед новою організацією Абуджійським договором ставились наступні завдання: 1) сприяти економічному, соціальному та культурному розвитку та інтеграції африканських економік з метою підвищення їхньої самодостатності; 2) створити в континентальному масштабі основу для розвитку, мобілізації та використання людських і матеріальних ресурсів Африки; 3) забезпечити співробітництво держав в усіх сферах людської діяльності задля поліпшення рівня життя африканських народів; 4) координувати та гармонізувати політику між існуючими та майбутніми економічними спільнотами для сприяння поступовому створенню єдиного співтовариства [18].

З часом ідея формування Африканського Економічного Співтовариства еволюціонувала у переформатування діяльності всієї Організації Африканської Єдності. Контroversійний лівійський лідер Муамар Каддафі ще у 1998 р. першим висловив думку про необхідність трансформації цієї організації, закликавши до економічного об'єднання африканських країн на засадах конфедерації. Ідею активно обговорювали та опрацьовували у липні 1999 р. на 35-тій сесії Асамблеї в Алжирі, а також під час надзвичайного саміту Організації Африканської Єдності у м. Сирт (Лівія) у вересні 1999 р. Саме у процесі діяльності останнього країни-учасниці цього об'єднання затвердили Декларацію щодо необхідності формування такої організації, як Африканський Союз (АС) [10].

Установча угода Про Африканський Союз, затверджена у 2000 р., сприяла трансформації Організації Африканської Єдності в Африканський Союз. Від початку створення АС отримав ширшу відповідальність, особливо у

галузях дотримання миру та безпеки на континенті. Була передбачена й сильна інституційна база нової організації, на думку багатьох експертів, доволі схожа на ту, що вже існувала в Європейському Союзі [19, Р. 11-12]. Оскільки початкова ідея Організації Африканської Єдності ще у 1960-1970-х рр. виявилась недосяжною, то формування Африканського союзу на більш прагматичних та реальних засадах слід вважати справді проривним кроком вперед щодо розвитку інтеграційних процесів у досліджуваному регіоні.

Як зазначено в офіційних документах Африканського Союзу, головна відмінність цього об'єднання сьогодні від його попередниці Організації Африканської Єдності полягає в тому, що порядок денний його діяльності має бути спрямований на забезпечення сталого соціально-економічного розвитку, континентальної та регіональної інтеграції, демократичного управління, миру, безпеки, стабільності та інших питань, вирішення яких сприятиме перетворенню Африки на домінуючу силу на глобальній міжнародній арені. У той же час основними завданнями, які ставила перед собою Організація Африканської Єдності, були боротьба з апартеїдом та здобуття повної політичної незалежності африканських країн [20]. Крім того, у контексті представленого дослідження слід наголосити, що вже згаданою Установчою угодою Африканського Союзу передбачалась ціла низка напрямів діяльності цієї організації, які активно сприяли посиленню інтеграційних процесів на континенті, включно із регіоном Субсахарської Африки.

Остаточне оформлення Африканського Союзу відбулось 9 липня 2002 р., а столиця Ефіопії Аддис-Абеба була визначена його адміністративним центром. На сьогодні ця організація нараховує 55 країн, які є незалежними державами африканського континенту (разом з залежними територіями в Африці нараховується 62 країни) [21, С. 44]. Принагідно, слід відзначити, що у 2000 р., коли затверджували Установчу угоду Про Африканський Союз, ідею підтримали усього 27 з 53 незалежних країн, що входили на той час в Організацію Африканської Єдності [22]. Отже, починаючи з 2000 р., Африканський Союз зумів довести свою ефективність та доцільність існування,

чим привабив до членства усі африканські країни, у тому числі з регіону Субсахарської Африки.

Так, одним з перших інтеграційних кроків цієї організації було прийняття у 2001 р. ініціативи Нове партнерство для розвитку Африки (New Partnership for Africa's Development - NEPAD). У рамках NEPAD були проголошені наступні цілі: збільшення ВВП країн Африканського Союзу, розвиток людського капіталу, розвиток сільського господарства, заохочення іноземних інвестицій, спрощення доступу до ринку товарів та послуг [23; 12, С. 81-82]. У свою чергу, основою NEPAD стали вже існуючі програми: Омега (пріоритетний розвиток сільського господарства, охорони здоров'я та інфраструктури) та Програма партнерства з економічного розвитку Африки (заохочення іноземних інвестицій, вирішення міжафриканських конфліктів, фінансова допомога, вирішення проблеми зовнішніх боргів) [14, С. 298-299].

Для реалізації NEPAD у 2009 р. була прийнята Інтеграційна програма мінімум. Вона стала інструментом об'єднання існуючих інтеграційних утворень та посилення економічних зв'язків між країнами. Програма складалась з 11 пріоритетних сфер для інвестицій, серед яких виділялись наступні: інфраструктура; енергетика; сільське господарство; вільний рух товарів, послуг, капіталу та населення; наука та технології; соціальна сфера [21, С. 44-45].

У сфері промисловості ця програма сприяла, наприклад, розробці правових рамок розвитку промислової політики у кожному інтеграційному об'єднанні; у сфері сільського господарства передбачались гармонізація регіональних програм продовольчої безпеки, обмін досвідом, формування спеціального фонду з розвитку сільського господарства у кожному об'єднанні.

З часів заснування Африканського Союзу та прийняття ініціативи NEPAD відбулось ще декілька програмних змін щодо розвитку інтеграційних процесів на всьому африканському континенті, включно з регіоном Субсахарської Африки. Так, була прийнята Програма інфраструктурного розвитку Африки до 2040 р. та Порядок денний - 2063 - у 2013 р., Загальна африканська позиція - у 2014 р. [22; 24].

Важливість Порядку денного - 2063 для розуміння напрямів діяльності головного африканського інтеграційного об'єднання складно переоцінити, адже саме у цій програмі прописано конкретний план дій на найближчі кілька десятиліть для досягнення загальноприйнятої візії Африканського Союзу зі створення «інтегрованої, процвітаючої та мирної Африки, керуватимуть якою її власні громадяни і яка представлятиме динамічну силу на міжнародній арені» [20].

План розвитку, передбачений Порядком денним - 2063, відводить чільне місце для вирішення саме питань інтеграції африканських країн. Зокрема, вже у другому з оголошених семи головних прагнень даного документу йдеться про необхідність досягнення повної інтеграції континенту та політичного об'єднання країн на основі panafricanism та африканського відродження.

У цьому контексті вже до 2063 р. Африка має стати континентом, де вільне переміщення людей, капіталів, товарів та послуг призведе до значного збільшення торгівлі та інвестицій між країнами. Забезпечення континенту інфраструктурою світового рівня, а також спрощення умов торговельних відносин між країнами, має призвести до зростання внутрішньоафриканської торгівлі з менш ніж 12 % у 2013 р. до приблизно 50 % у 2045 р. При цьому частка Африки у світовій торгівлі має зрости відповідно з 2 % до 12 %. Зрештою, політичне об'єднання Африки має стати кульмінацією процесу інтеграції. Передбачається створення до 2030 р. континентальних інституцій управління на консенсусній основі та повна економічна інтеграція [24, Р. 4-5].

Для досягнення запланованих семи великих прагнень, включно з інтеграційними, Порядок денний - 2063 передбачає реалізацію п'ятнадцяти більш конкретних флагманських проектів, з яких до посилення інтеграції безпосередньо ведуть наступні:

- будівництво мережі високошвидкісного залізничного сполучення, що з'єднає всі африканські столиці та комерційні центри;
- встановлення Африканської континентальної зони вільної торгівлі;
- впровадження паспорту Африканського Союзу, з яким громадяни

зможуть вільно перетинати кордони країн континенту;

- забезпечення Єдиного африканського ринку повітряних перевезень;
- створення низки спільних фінансових установ: Африканського інвестиційного банку, Панафриканської фондової біржі, Африканського валютного фонду та Африканського центрального банку [24, Р. 14-19].

На сьогодні вже можна говорити про певні успіхи в реалізації деяких з поставлених завдань, передбачених Порядком денним - 2063. Важливою віхою розвитку інтеграційних процесів на африканському континенті слід вважати початок функціонування з 1 січня 2021 р. Африканської континентальної зони вільної торгівлі. Такий інтеграційний успіх став можливим завдяки плідним переговорам, підписанню та ратифікації відповідної угоди у період з червня 2015 р. по травень 2019 р. Для країн Субсахарської Африки, та й африканського континенту в цілому, ця подія є безпрецедентною, а за рівнем важливості поступається хіба що періоду створення Африканського Союзу [25].

Крім того, в рамках програм «Порядку денного - 2063» створено Африканський інвестиційний банк і Африканський валютний фонд, але ці установи перебувають ще у процесі імплементації своєї діяльності. Водночас багато проектів, передбачених цією ініціативою, досі не запуснені через брак фінансування, який лише посилюється із настанням пандемії СОУГО-19 (йдеться, зокрема, і про мережу високошвидкісного залізничного сполучення, необхідну для посилення інтеграційних процесів). Тож, на наш погляд, говорити про можливість створення до 2030 р. запланованих континентальних інституцій управління на консенсусній основі та досягнення повної економічної інтеграції поки що зарано.

Зі свого боку, Африканський Союз продовжує працювати у напрямі досягнення поставлених цілей і на кожній Асамблеї розглядає питання, передбачені Порядком денним - 2063. Так, наприклад, його 34-та Асамблея, яка відбулась у лютому 2021 р., була присвячена темі Мистецтво, культура і спадщина для розбудови такої Африки, яку ми хочемо [26]. Необхідно наголосити, що вирішення проблем культурного та гуманітарного розвитку є

важливою складовою створення майбутнього інтегрованого багатокомпонентного африканського політичного об'єднання.

Заслугує на увагу й той факт, що з 2019 р. країни Африканського Союзу щорічно відзначають 7 липня як День африканської інтеграції. Започаткування цієї традиції пов'язано з прагненням очільників африканських держав фіксувати основні здобутки, досягнуті в процесі регіональної та континентальної інтеграції, а також спільно шукати шляхи вирішення існуючих у цьому напрямі проблем. Наприклад, 7-го липня 2021 р. Департамент економічного розвитку, торгівлі та гірничої промисловості Африканського Союзу ініціював обговорення такої важливої у наш час теми, як Роль континентальної інтеграції у прискоренні економічного відновлення Африки після пандемії COVID-19 [22].

Разом з тим, попри наявність таких ініціатив, як Порядок денний - 2063, початок функціонування Африканської континентальної зони вільної торгівлі та чималу кількість прогресивних рішень Африканського Союзу, все ж маємо констатувати, що у питаннях економічної інтеграції на африканському континенті у цілому та у регіоні Субсахарської Африки, зокрема, простежується ціла низка невирішених проблем. Однією з основних проблем наразі є низький рівень внутрішньорегіональної торгівлі. Так, товарообіг між країнами Африки складає усього 14 %, тоді як, наприклад, у Південній та Центральній Америці - 17 %, Північній Америці - 42 %, Європейському Союзі - 62 % і 64 % в Азії. Крім того, донедавна не існувало навіть засобів вимірювання успіхів прогресу регіональної інтеграції. Тому з 2016 р. Африканський Союз, Африканський банк розвитку та Економічна Комісія ООН для Африки почали складати індекс регіональної інтеграції в Африці, який представляє багатовимірну картину інтеграції [6, С. 108].

Іншою серйозною проблемою залишається низька ефективність існуючих африканських інтеграційних об'єднань. Так, якщо на 2015 р. в Африці нараховувалось 55 інтеграційних регіональних угод, і в середньому на кожну африканську державу припадало по 2,1 угоди (при цьому країни-лідери не були

з регіону Субсахараської Африки: Єгипет, Туніс, Марокко), то за проведеними дослідженнями виявилось, що більшість з них діють лише формально. Ще за Абуджійським договором 1991 р. 14 субрегіональних інтеграційних африканських об'єднань мали б стати основою для розбудови єдиного Африканського Економічного Співтовариства, перехід до якого мав би відбутися упродовж 34-х років в шість етапів [18].

Такі об'єднання, як Центральнаафриканське валютне співтовариство, Економічне співтовариство країн Великих озер, Комісія з Індійського океану, Союз річки Мано, Західноафриканський економічний та валютний союз виявились найменш успішними у процесі розвитку інтеграції на африканському континенті. Тому у 2000-х рр., вже в період існування Африканського Союзу, було заплановано формування до 2030 р. економічного та валютного союзу в Африці на базі наступних 8 найефективніших інтеграційних об'єднань: Спільноти країн Сахелю та Сахари, CEN-SAD (Community of Sahel-Saharan States), Спільного ринку країн Східної та Південної Африки, COMESA (Economic Community of East and South Africa), Східноафриканського співтовариства, EAC (East African Community), Економічного співтовариства країн Центральної Африки, ECCAS (Economic Community of Central African States), Економічного товариства країн Західної Африки, ECOWAS (Economic Community of West African States), Міжурядового органу з розвитку, IGAD (Intergovernmental Authority on Development), Співтовариства з розвитку країн Південної Африки, SADC (Southern African Development Community), Союзу арабських країн Магрибу, AMU (Arab Maghreb Union) [16, С. 56].

Варто відзначити, що і за Абуджійським договором, і за планами Африканського Союзу вже на 2015 р., принаймні у рамках цих об'єднань, мали б сформуватись митні союзи та зони вільної торгівлі. Однак із зазначених 8-ми інтеграційних об'єднань зонами вільної торгівлі виступають лише Співтовариство з розвитку країн Південної Африки (SADC), Економічне співтовариство країн Західної Африки (ECOWAS) та Економічне співтовариство країн Центральної Африки (ECCAS).

У свою чергу, митний союз являє собою тільки Спільний ринок країн Східної та Південної Африки (COMESA), а єдиного спільного ринку як вищої форми економічної інтеграції вдалося досягти виключно Східноафриканському співтовариству (ЕАС). Сьогодні ЕАС функціонує відповідно до наступних пріоритетів, визначених цією організацією на період 2017-2021 рр.: консолідація єдиної митної території; розвиток інфраструктури в регіоні; посилення вільного переміщення всіх факторів виробництва; активізація промислового розвитку регіону; підвищення продуктивності сільського господарства; сприяння регіональному миру та безпеці; інституційна трансформація на регіональному та державному рівнях.

Решта інтеграційних об'єднань регіону залишаються зонами преференційної торгівлі (етап передінтеграції). Нижче наводимо перелік усіх 8-ми африканських дієвих інтеграційних об'єднань із зазначенням року утворення, переліком країн, що до них входять, та форми інтеграції:

- ЕАС, Східноафриканське співтовариство (1967 р.; 1999 р.): Бурунді, Кенія, Руанда, Танзанія, Уганда, Південний Судан (з 2016 р.) (6 країн; форма інтеграції: найвища на африканському континенті - спільний ринок);

- ECOWAS, Економічне співтовариство країн Західної Африки (1975 р.): Бенін, Буркіна Фасо, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Кот-д'Івуар, Кабо-Верде, Ліберія, Малі, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того (15 країн; форма інтеграції - зона вільної торгівлі);

- SADC, Співтовариство з розвитку країн Південної Африки (1980 р.; 2000 р.): Ангола, Ботсвана, Демократична Республіка Конго, Лесото, Малаві, Маврикій, Мозамбік, Намібія, Сейшельські острови, ПівденноАфриканська Республіка, Есватіні, Танзанія, Замбія, Зімбабве (14 країн; форма інтеграції - зона вільної торгівлі);

- ECCAS, Економічне співтовариство країн Центральної Африки (1983 р.; 2007 р.): Ангола, Бурунді, Камерун, Центральноафриканська Республіка, Республіка Конго, Демократична Республіка Конго, Габон, Екваторіальна Гвінея, Сан Томе і Принсіпі, Чад, Руанда (11 країн; форма інтеграції - зона

вільної торгівлі);

- AMU, Союз арабських країн Магрибу (1989 р.): Алжир, Лівія, Мавританія, Марокко, Туніс (5 країн; форма інтеграції - зона преференційної торгівлі);

- COMESA, Спільний ринок країн Східної та Південної Африки (1994 р.): Бурунді, Демократична Республіка Конго, Джибуті, Зімбабве, Замбія, Єгипет, Кенія, Коморські острови, Лівія, Маврикій, Мадагаскар, Малаві, Руанда, Есватіні, Сейшельські острови, Судан, Уганда, Еритрея та Ефіопія (19 країн; форма інтеграції - митний союз);

- IGAD, Міжурядовий орган з розвитку (1996 р.): Джибуті, Еритрея, Ефіопія, Кенія, Сомалі, Судан, Уганда (7 країн; форма інтеграції - зона преференційної торгівлі);

- CEN-SAD, Спільнота країн на Південь від Сахари (1998 р.): Бенін, Буркіна Фасо, Центральноафриканська Республіка, Чад, Кот-д'Івуар, Джибуті, Єгипет, Еритрея, Гамбія, Лівія, Малі, Марокко, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сомалі, Судан, Того, Туніс (19 країн; форма інтеграції - зона преференційної торгівлі).

Крім того, з колоніальних часів у Субсахарській Африці, як вже згадувалось, існує ще одне інтеграційне об'єднання - Південноафриканський митний союз (SACU) у складі ПівденноАфриканської Республіки, Ботсвани, Есватіні, Лесото та Намібії. Разом з тим, SACU залишається доволі суперечливою організацією, адже, не ставлячи за мету у своїй діяльності інтеграційне об'єднання Півдня Африки, її існування стає на заваді подальшому поглибленню інтеграції в рамках Співтовариства з розвитку країн Південної Африки (SADC) [8, С. 53-55].

До SADC входять 14 країн, у той час як до SACU лише 5. При цьому, через існування формули розподілу доходів в рамках SACU країни SADC не можуть до нього приєднатися. Навіть історичні витоки існування SACU були доволі контрверсійними, адже його активно розвивали з ініціативи Південно-Африканської Республіки для збереження режиму апартеїду. Тому в дослідницьких колах останнім часом лунає думка про необхідність розчинення

SACU в SADC, тобто ефективного об'єднання у процесі досягнення регіональної інтеграції Субсахарської Африки [8, С. 58]. Варто відзначити, що саме SADC ставить перед собою амбітні цілі повної регіональної інтеграції та подолання бідності. Досягти цього Співтовариство з розвитку країн Південної Африки має через економічне зростання та підтримку миру і безпеки у регіоні.

Разом з тим, як можна було простежити, навіть з 8-ми провідних африканських інтеграційних об'єднань лише 5 вдалося перейти до наступних, більш дієвих після преференційної торгівлі, фаз інтеграції. Це пояснюється тим, що велика кількість інтеграційних ініціатив призводить до участі африканських держав у різноманітних регіональних торговельних угодах між багатьма країнами, що входять одразу до декількох інтеграційних об'єднань. Це спричиняє неефективну конкуренцію між країнами та організаціями [16, С. 57]. Наявність багаточисельних інтеграційних об'єднань не дозволяє державам-членам дотримуватись своїх фінансових зобов'язань перед усіма з них. Більше того, національна макроекономічна політика різних країн, які перебувають у процесі інтеграції, нестабільна та суперечлива; у більшості випадків відсутні національні механізми координації цього процесу. Зрештою, можливості та ресурси більшості країн континенту (34 з 55 країн) та інтеграційних об'єднань залишаються недостатніми для поглиблення процесу інтеграції [7, С. 162].

Однак, попри такі перепони для подальшої інтеграції на всьому африканському континенті, інтеграційні об'єднання Субсахарської Африки, такі як Східноафриканське співтовариство (EAC), Спільний ринок країн Східної та Південної Африки (COMESA) та Співтовариство з розвитку країн Південної Африки (SADC), в останні роки вибороли місце лідерів інтеграції на континенті. У 2008 р. відбувся саміт країн-членів інтеграційних об'єднань EAC, SADC та COMESA щодо ініціативи Тристороння угода про зону вільної торгівлі (Tripartite Free Trade Area, TFTA), запропонованої ще у 2005 р. Після тривалих переговорів та ще декількох зустрічей вже у 2015 р. Тристоронню угоду було підписано. Економічний потенціал такої зони вільної торгівлі включає 26 країн з населенням 527 млн чол. та сукупним ВВП у 624 млрд дол.,

що дорівнює 57 % населення та 58 % сукупного ВВП всієї Африки. Основами інтеграції за Тристоронньою угодою виступають: 1) інтеграція ринків, 2) будівництво інфраструктури, 3) промисловий розвиток країн- учасниць [13, С. 48].

Щодо результатів реалізації планів, передбачених Тристоронньою угодою, то перш за все, великим здобутком є дія стовідсоткової безмитної торгівлі між країнами Східноафриканського співтовариства (ЕАС) та Спільного ринку країн Східної та Південної Африки (COMESA). Свою ефективність довів і спільний Механізм моніторингу звітності щодо нетарифних обмежень у країнах Східноафриканського співтовариства (ЕАС), Спільного ринку країн Східної та Південної Африки (COMESA) та Співтовариства з розвитку країн Південної Африки (SADC). Адже за даними Економічної комісії ООН для Африки саме за цим Механізмом суперечки та скарги можуть бути дійсно вирішені на компромісній основі. Питання вільного перетину кордонів громадянами також було удосконалено завдяки Тристоронній угоді. Тепер у країнах Східноафриканського співтовариства (ЕАС) скасовані будь-які візові вимоги та впроваджено регіональний паспорт, що значно полегшує процес перетину кордонів [16, С. 58].

Однак через різний рівень інтеграції країн у межах Східноафриканського співтовариства (ЕАС), Спільного ринку країн Східної та Південної Африки (COMESA) та Співтовариства з розвитку країн Південної Африки (SADC) питання вільного переміщення послуг та капіталу залишається проблемним. Так, ЕАС вже має зону вільної торгівлі, митний союз і навіть вільний ринок, а також економічний і валютний союз. COMESA має зону вільної торгівлі з 2000 р. та митний союз з 2009 р. і на даний момент планує завершити створення економічного та валютного союзу. В SADC сформована лише зона вільної торгівлі у 2008 р., планували досягти митного союзу до 2010 р., однак цю дату перенесли; планується також і створення спільного ринку та економічного і валютного союзу [13, С. 49]. Важливо підкреслити, що попри зазначені існуючі інтеграційні проблеми досвід ЕАС, COMESA і SADC у розбудові регіональної

зони вільної торгівлі наразі є дуже актуальним для всієї Африки. Адже за програмою Африканського Союзу Порядок денний - 2063, як вже згадувалося, зовсім нещодавно була впроваджена Африканська континентальна зона вільної торгівлі, ефективність якої ще належить оцінити експертам і дослідникам.

Таким чином, дослідження інтеграційного розвитку Субсахарської Африки наприкінці XX - початку XXI ст. показало наступне:

- зародження елементів інтеграції у регіоні простежується ще у першій половині XX ст., у період існування угод і домовленостей між британськими та французькими колоніями під керівництвом відповідних метрополій; найбільш успішним у цьому контексті і дієвим дотепер слід вважати створений у 1910 р. і переформатований у 1969 р. Південноафриканський митний союз (SACU);

- суттєве посилення інтеграції на африканському континенті, у тому числі в регіоні Субсахарської Африки, розпочалося із розпадом колоніальних імперій і утворенням незалежних африканських держав у 1960-х рр.; саме у 1963 р. почала діяти загальноафриканська Організація Африканської Єдності;

- важливими подіями для подальшої інтеграції регіону стали: 1) рішення Лагоського плану дій 1980 р. (створення та удосконалення ефективності Економічного співтовариства країн Західної Африки (ECOWAS), Спільного ринку країн Східної та Південної Африки (COMESA) та Економічного співтовариства країн Центральної Африки (ECCAS) у майбутньому); 2) підписання Абуджійського договору, завдяки якому була розроблена ідея про необхідність створення нового об'єднання - Африканського Економічного Співтовариства; 3) перетворення Організації Африканської Єдності на Африканський Союз у 1999-2002 рр., з появою якого посилилась економічна інтеграція на континенті завдяки реалізації таких програм як Нове партнерство для розвитку Африки (NEPAD) і Порядок денний - 2063 тощо;

- на сьогодні інтеграційний розвиток Субсахарської Африки характеризується, перш за все, існуванням преференційної торгівлі у країнах регіону, що є лише етапом передінтеграції, а також зони вільної торгівлі, митного союзу та вільного ринку; найбільших інтеграційних успіхів досягли

наступні об'єднання (перелічуються у порядку ефективності): Східноафриканське співтовариство (ЕАС), Спільний ринок країн Східної та Південної Африки (COMESA), Співтовариство з розвитку країн Південної Африки (SADC), Економічне співтовариство країн Західної Африки (ECOWAS), Економічне співтовариство країн Центральної Африки (ECCAS);

- незважаючи на серйозні проблеми з виконанням поставлених інтеграційних планів на загальноафриканському рівні через низку економічних та політичних дезінтеграційних факторів, існування з 2015 р. Тресторонньої угоди про зону вільної торгівлі між Східноафриканським співтовариством (ЕАС), Спільним ринком країн Східної та Південної Африки (COMESA) та Співтовариством з розвитку країн Південної Африки (SADC) є важливим кроком уперед для розвитку як регіональної, так і континентальної інтеграції. Велику роль для посилення інтеграційних процесів у країнах Субсахарської Африки має відіграти і нещодавно впроваджена Африканська континентальна зона вільної торгівлі за програмою Африканського Союзу - Порядок денний - 2063.

ВИСНОВКИ

Важливим результатом дослідницької роботи, що була проведена під час написання представленої монографії, є аналіз і осмислення основних факторів виникнення нових інтеграційних об'єднань та поширення чи переформатування старих інституцій на теренах афро-азійського простору. Виявлено, що означені процеси спричинені якісними змінами у балансі сил між глобальними та регіональними центрами впливу, і як результат цього - новими економічними та політичними викликами, що постали перед країнами Азії та Африки.

Науковцями доведено, що азіанізація сучасного світоустрою і закінчення ери західної гегемонії стали вирішальними чинниками впливу на розвиток існуючих і новостворених інтеграційних об'єднань у регіонах Азії та Африки. В основі цього поступу знаходяться зростаючі інтеграційні рухи у сфері економіки та інших найважливіших напрямках.

Як свідчать результати досліджень щодо регіону Східної Азії (великої Східної Азії), рівень економічної інтеграції тут спостерігається найвищий у порівнянні з іншими регіонами Азії та Африки. АСЕАН, яка намагається зберегти за собою роль ядра регіональної інтеграції, вийшла на новий рівень створення спільного ринку.

Порівняльний аналіз провідних афро-азійських інтеграційних моделей і форматів дозволив виокремити ті головні внутрішні та зовнішні чинники, які визначали їхній успішний розвиток. Так, найбільш успішною інтеграційною моделлю слід визнати АСЕАН. Основними чинниками її успіху стали взаємодоповнюваність економік країн, які входять до об'єднання, що створює міцну базу їх взаємозв'язку та взаємовпливу; консенсусний підхід у вирішенні головних питань розвитку; неутручання держав у внутрішні справи одна одної; тиху дипломатію (шлях АСЕАН). Ці та інші чинники дозволили досягти найбільш високого інтеграційного рівня, що втілювалося у формуванні спільноти АСЕАН, вийти на рівень створення вільного ринку.

Але великі плани та прогнози відносно створення східноазійської

спільноти поки що до кінця не виправдалися через ряд непорозумінь між державами регіону, передусім Японією, та Китаєм. Більше того, ситуація у регіоні залишається досить нестабільною, про що свідчать вихід США з Трансатлантичного партнерства та відмова Індії від участі у переговорах про Регіональне всебічне економічне партнерство. Таким чином, регіоналізм у великій Східній Азії (як і в багатьох інших регіонах), стає інструментом боротьби провідних держав за регіональний вплив. На характер та особливості інтеграційних процесів також впливає конкуренція між глобальними проектами та ініціативами (наприклад, мається на увазі американський відкритий Індо-Тихоокеанський регіон, китайський Один пояс, один шлях та інші).

Наступним важливим результатом досліджень є підтвердження того, що протягом усього ХХІ ст. широкомасштабні інтеграційні процеси в АТР дійсно стали ареною відкритого протистояння між двома найбільшими світовими та азійсько-тихоокеанськими силами - США та Китаєм. Кожна з них прагне зберегти лідерство та забезпечити якомога вигідніші умови економічного та політичного просування своїх інтересів у регіоні. Варто погодитись з висновками авторів, що в наш час позиції цих великих держав на світовій політичній арені значною мірою визначатимуться їхнім становищем в АТР.

США та Китай мають різне бачення щодо формату та змісту інтеграційних об'єднань в АТР. Китай є прихильником регіональної інтеграції, що має охоплювати лише азійські країни. Керівництво Китаю вважає, що АТР є самодостатнім регіоном і об'єднання азійських країн створюватиме гарні перспективи для спільного розвитку. Китайські ініціативи свідчать про намагання КНР забезпечити провідні позиції в азійських інтеграційних процесах й активно використати їх для просування своїх стратегічних цілей.

У той же час спостерігаємо, що США є прихильниками більш широкого формату інтеграційних процесів в АТР. Вони вважають, що формат інтеграції цього регіону не сприяє відкритості і свободі пересування, в першу чергу на морі, оскільки географічне розташування регіону та його сполученість з Індійським океаном зумовлюють таке формування простору взаємодії, що

включає цю акваторію.

Саме з врахуванням наведених обставин США намагаються якнайактивніше залучати Індію для врівноваження балансу сил у регіоні й протидії намаганням Китаю здійснювати повний контроль інтеграційних процесів. Тому, починаючи з 2017 р. США активно просувають проект Індо-Тихоокеанського регіону (ІТР), який став важливою складовою стратегії національної безпеки США для забезпечення свого лідерства у регіоні.

У ході досліджень, які увійшли до монографії, були виділені основні особливості інтеграційних процесів у регіоні Південної Азії. Вони безпосередньо пов'язані з таким головним регіональним об'єднанням південноазійських держав, як SAARC (Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії), діяльність якої набула значних позитивних результатів завдяки стратегічним і тактичним зусиллям Індії, що упевнено стверджувалася у статусі регіонального лідера.

Суть регіональної стратегії Індії в Південній Азії полягала в прагненні зберегти й закріпити домінантні позиції в двосторонніх відносинах з країнами регіону, а також посилити доцентрові рухи в регіоні й певну залежність малих держав регіону від Індії шляхом інтенсифікації регіональної інтеграції, передусім, активізації діяльності SAARC. Характерною ознакою індійської регіональної стратегії був також перехід до використання багатобічної співпраці, у якій Індія намагається бути центральною ланкою. Саме з цим аспектом пов'язані зміни у поглядах Індії відносно активізації діяльності SAARC, а також напрямів розвитку регіональної інтеграції.

Разом з тим, інтеграційні процеси у Південній Азії відбувались досить повільно, поступово й були ускладнені низкою негативних чинників. Повільний розвиток SAARC зумовлений суперечностями між її членами й, передусім, складними конфліктними відносинами між Індією та Пакистаном.

Як провідна структура регіональної співпраці, SAARC продемонструвала ознаки еволюції спочатку у бік моделі закритого азійського регіоналізму (тобто стимулювала випереджальний розвиток зони вільної торгівлі переважно

всередині регіону, поширювала сферу своєї діяльності на галузі, що становлять інтерес саме для регіональних країн), і тільки значно пізніше розпочала процес взаємодії та розширення відносин з іншими регіональними й світовими центрами (тобто зробила певні кроки на шляху до поступового переходу у формат відкритого регіоналізму, контактів та взаємодії з інтеграційними об'єднаннями інших регіонів та континентів). Індія намагається активно використовувати розвиток міжрегіональних інтеграційних зв'язків та своє центральне положення в SAARC для ствердження статусу держави світового рівня.

У монографії розкрито основні особливості та рушійні сили інтеграційних процесів арабських країн Перської затоки. Доведено, що на перебіг розвитку інтеграційних процесів цього регіону значною мірою вплинули геополітичні зміни, які відбувалися протягом останніх десятиліть як на глобальному, так і регіональному рівнях. Саме утворення найбільш досконалої інтеграційної структури регіону - Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) у травні 1981 р. відбулося внаслідок дії таких зовнішньополітичних та геополітичних чинників, як ісламська революція в Ірані 1979 р., початок ірансько-іракської війни (1980-1988 рр.) та вторгнення СРСР до Афганістану у грудні 1979 р.

Подальший розвиток та поглиблення інтеграційних процесів у форматі РСАДПЗ спостерігалися на тлі таких глобальних геополітичних змін, як розпад соціалістичної системи і Радянського Союзу, перехід від біполярної до багатополюсної системи світоустрою, що кардинальним чином позначилося як на змінах розстановки сил у близькосхідному регіоні в цілому, так й безпосередньо у районі Перської затоки.

На початку 2000-х рр. відбулася воєнна інтервенція США в Ірак, яка мала своїм наслідком серйозні зміни балансу сил у Близькосхідному регіоні і, фактично, відкрила двері іранському режиму для його відкритої експансії у простір арабського світу. На перший план за своєю гостротою та напруженістю вийшло саудівсько-іранське протистояння за гегемонію на Близькому і

Середньому Сході.

Революції арабської весни, що прокотилися від Тунісу до Ємену і були зупинені на кордонах аравійських монархій, призвели до остаточної втрати провідних позицій в арабському світі таких країн, як Єгипет та Сирія, і дозволили аравійським монархіям перехопити ініціативу та постати у якості локомотивів розвитку усього арабського світу. Широкомасштабні реформи на основі стратегічних програм, розпочатих в цих країнах, передусім, у Саудівській Аравії, стали могутнім стимулом подальшого поглиблення інтеграційних процесів як безпосередньо у форматі Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, так і через залучення до інтеграційної взаємодії таких сусідніх арабських країн, як Єгипет, Ірак, Йорданія.

У ході дослідження було доведено, що протягом останнього часу в процесі розвитку інтеграційної взаємодії арабських держав Перської затоки виникли достатньо серйозні проблеми. Найболючішою з них є так звана «катарська криза», спровокована відкритою блокадою Катару Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами, Бахрейном і Єгиптом з метою примусити його відмовитися від курсу розвитку співпраці з Іраном та підтримки політичного ісламу. Криза продовжувалася майже три з половиною роки і її вдалося в основному розв'язати лише на початку січня 2021 р. Також останнім часом виявились важливі розходження у стратегічних цілях таких найближчих союзників, як Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати, стосовно їхніх завдань у Ємені, ставленні до відносин з Іраком та забезпеченні своїх лідируючих позицій у регіоні Червоного моря і Аденської протоки.

Перспективним для інтенсифікації економічного розвитку та посилення інтеграційних тенденцій є регіон Середнього Сходу завдяки його геополітичному положенню, ресурсному забезпеченню, науково-промисловій базі і людському потенціалу. Задля економічного розвитку країн та оздоровлення ситуації в регіоні політики і експерти докладають зусилля для впровадження та розвитку регіональних інфраструктурних проєктів. Так, енергетичні проєкти можуть перетворити Афганістан, Пакистан, Іран у ключові

перехрестя співпраці між регіонами, яким пророкують динамічний економічний та інтеграційний розвиток у найближчій перспективі.

Проведений у монографії аналіз з'ясування Турецькою Республікою своєї ролі у провідних інтеграційних процесах, у тому числі в таких ключових для її національної безпеки регіонах, як Чорноморський та Близькосхідний свідчить про те, що саме в цих регіонах Туреччина намагається отримати статус регіонального лідера, відстояти свої геополітичні та геоекономічні інтереси та традиції лідерства.

Зроблений висновок, що інтеграційні прагнення Туреччини у Близькосхідному регіоні, її намагання стати там регіональним лідером зустрічають певну протидію низки країн регіону, насамперед, арабських монархій. Доведено, що ключовою регіональною організацією, в рамках якої відбуваються деякі інтеграційні процеси економічного та політичного характеру, стала Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). Однак у монографії підкреслюється, що ОЧЕС, незважаючи на намагання перетворити організацію на дієвий механізм, фактично залишається у стані невизначеності щодо найбільш ефективної моделі свого розвитку. Серед головних чинників, які на даному етапі унеможливають плідну роботу у цьому напрямі, є криза міжнародної безпеки в регіоні. Вона була спровокована Російською Федерацією через створення конфліктів у Чорноморсько-Каспійському та Близькосхідному регіонах, анексію Криму та повномасштабну війну проти України.

ОЧЕС протягом усього часу свого існування знаходиться у перманентному конфліктогенному регіоні, але фактично відсторонюється від вирішення назрілих політичних проблем та питань регіональної безпеки. Така позиція створила ситуацію, у якій нехтування вибухонебезпечними проблемами у регіоні призводить до неефективності діяльності ОЧЕС та її країн-членів, у тому числі Туреччини.

Оцінюючи перспективи інтеграційних процесів у регіоні Північної Африки, зроблено висновок про те, що найбільшою перешкодою на шляху

їхнього розвитку стала криза у Західній Сахарі. Лише після взаємоприйнятого для всіх зацікавлених сторін врегулювання проблеми Західної Сахари можливий значний поступ інтеграції серед країн Магрибу. В іншому випадку найбільш реальними кроками на шляху до інтеграційних тенденцій залишатимуться розвиток двостороннього співробітництва та скоординована участь магрибських країн у проведенні позарегіональних міжнародних форумів.

Дослідження інтеграційних процесів у Субсахарській Африці показало, що в найближчій перспективі цей регіон має серйозні підстави для успішного просування у напрямі соціально-економічного прогресу. Доведено, що діяльність та рішення головної загальноафриканської організації, - Африканського Союзу, позитивно впливають на розвиток регіональної та загальноафриканської інтеграції. Маються на увазі, в першу чергу, розробка та прийняття програми Порядок денний - 2063, а також впровадження Африканської континентальної зони вільної торгівлі з січня 2021 р.

Сьогодні інтеграційному розвитку Субсахарської Африки притаманні такі важливі риси, як наявність преференційної торгівлі, митного союзу, вільного ринку. Крім того, у процесі дослідження було з'ясовано, що впровадження з 2015 р. Тристоронньої угоди про зону вільної торгівлі між найсильнішими інтеграційними об'єднаннями Субсахарської Африки, - Східноафриканським співтовариством (EAC), Спільним ринком країн Східної та Південної Африки (COMESA) та Співтовариством з розвитку країн Південної Африки (SADC), - є важливим кроком уперед на шляху до більш глибокої та ефективної інтеграції, що у перспективі може охопити як окремі регіони, так й увесь африканський континент. Разом з тим такі фактори, як низька динаміка внутрішньорегіональної торгівлі, наявність багатьох інтеграційних об'єднань, які конкурують між собою, а також обмеженість можливостей та ресурсів більшості країн регіону, призводять до гальмування швидкого розвитку інтеграційного руху в Субсахарській Африці.

Таким чином, у представленій монографії комплексно проаналізовано процеси інтеграційного розвитку у найважливіших регіонах Азії та Африки,

концептуально обґрунтовано місце та роль провідних регіональних інтеграційних форматів, найважливіших інтеграційних об'єднань, які можуть стати ефективними партнерами України в реалізації її стратегічних пріоритетів у таких ключових, динамічно зростаючих регіонах світу, як Східна, Південно-Східна, а також Південна Азія, Близький Схід, Північна і Субсахарська Африка.

Дослідження інтеграційних процесів в країнах Азії та Африки в сучасних умовах набуває особливої актуальності. Це пов'язано, насамперед з тим, що внаслідок російської агресії та її наслідків Українська держава змушена достатньо кардинально переформатувати географію свого імпорту та експорту. У результаті значного зменшення експорту на російський ринок, особливого значення для нашої країни набуває пошук нових політичних та торговельних партнерів.

У цьому контексті слід ефективно використовувати нові можливості, які розкриваються перед Україною у процесі поглиблення співпраці з країнами Азії та Африки. Глибоке розуміння сутності, динаміки та результатів інтеграційних процесів, що відбуваються у цих країнах, дозволить ефективно використовувати не лише співпрацю з окремими країнами афро-азійського простору, а й безпосередньо з існуючими найбільш успішними інтеграційними форматами в цих регіонах.

Якісне поглиблення такої співпраці дозволить Україні здобути більш широку підтримку країн Азії та Африки, зокрема в рамках міжнародних організацій, у тому числі й інтеграційних. Співпраця з регіональними інтеграційними об'єднаннями, передусім Асоціацією держав Південно-Східної Азії, Азійсько-Тихоокеанським економічним співтовариством, Радою співробітництва арабських держав Перської затоки та іншими дозволить Україні успішно підключитися до реалізації масштабних проектів, які впроваджуються в цих об'єднаннях. Інституалізація відносин з інтеграційними форматами країн афро-азійського простору створить більш сприятливі умови для співпраці не лише на рівні об'єднань, а й на рівні їх окремих членів. Все це у кінцевому підсумку забезпечить впровадження більш ефективної політики

всестороннього та взаємовигідного співробітництва нашої держави з провідними азійськими та африканськими країнами.

З огляду на радикальні зміни українсько-російських відносин в умовах російської повномасштабної агресії проти України, які призвели до повного скорочення українського експорту на російський ринок, особливого значення для нашої країни набуває пошук нових політичних і торговельних партнерів. У цьому контексті слід ефективно використовувати нові можливості, які відкриваються перед Україною у процесі поглиблення співпраці з державами Азії та Африки. Глибоке розуміння сутності, динаміки та результатів інтеграційних процесів, що відбуваються в цих країнах, сприятиме впровадженню більш ефективної політики широкого та успішного співробітництва нашої держави з провідними країнами афро-азійського простору.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ ПО РОЗДІЛАХ :

Розділ І:

1.1. Регіональна інтеграція у Великій Східній Азії в ХХІ столітті

1. Городня Н.Д. АСЕАН: утворення й етапи розвитку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Історія. 2010. Вип. 102. С. 7-10. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/istoriya_102_2010.pdf.
2. Городня Н.Д. Роль АСЕАН у розвитку міждержавної взаємодії країн Південно-Східної Азії. *Гілея: наук. вісник*. 2015. № 99. С. 109-112. URL: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=121>.
3. 2003 Declaration of ASEAN Concord II // International Center for Not-for-Profit Law. URL: <http://www.icnl.org/research/library/files/Transnational/2003Declaration.pdf>.
4. Introducing Regional Integration // United Nations University. UNU OpenCourseWare. URL: <http://ocw.unu.edu/>.
5. Bali Declaration on ASEAN Community in a Global Community of Nations, “Bali Concord III”, Bali, Indonesia, November 17, 2011 // The ASEAN Secretariat. URL: <http://www.aseansec.org/26719.htm>.
6. Lehmacher Wolfgang. The ASEAN Economic Community: What You Need to Know. 31 May 2016 // World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/05/asean-economic-community-what-you-need-to-know/>.
7. External Relations // The ASEAN Secretariat. URL: <http://asean.org/asean/external-relations/>.
8. Zhu Caihua and Feng Xingyan. East Asia Economic Community: Vision and Reality // China Association for International Friendly Contact (CAIFC). URL: <http://www.caifc.org.cn/en/content.aspx?id=4398/>.
9. India Leaves Asia Trade Deal. November 5, 2019 // Council on Foreign Relations. URL: <http://links.cfr.mkt5175.com/servlet/MailView?ms=NjA5MTIwMzkS1&r=NjM0NzQ5NDExMDUS1&j=MTc2MDY0NDc5NQ5S2&mt=1&rt=0>.
10. Городня Н.Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989-2013 pp.): монографія. К.: «Прінт-сервіс», 2014. 528 с.
11. Esteveordal Antony. Latin America in the New Asia-Pacific Trade Order. March 22, 2018 // The Brookings Institution. URL: <https://www.brookings.edu/research/latin-america-in-the-new-asia-pacific-trade-order/>.
12. Кількість членів Азійського банку інфраструктурних інвестицій збільшилася до 100. 15 липня 2019 // Міжнародне радіо Китаю. URL: <http://ukrainian.cri.cn/841/2019/07/15/2s64744.htm>.
13. Shan Weijian. A Delicate Truce in the U.S.- Chinese Trade War. What Both Sides Must Do to Forge a Better Peace. January 13, 2020 // Foreign Affairs. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-01-13/delicate-truce-us-chinese-trade-war>.
14. Rich Motoko. Rodrigo Duterte, in Japan, Calls for U.S. Troops to Exit Philippines in 2 Years. October 26, 2016 // The New York Times. URL: <https://www.nytimes.com/2016/10/27/world/asia/philippines-president-rodrigo-duterte-japan.html?module=inline>.
15. National Security Strategy of the United States. December 2017. Washington D.C., 2017. 55 p
16. The Department of Defense. Indo-Pacific Strategy Report. Preparedness, Partnerships, and Promoting a Networked Region. June 1, 2019 // U.S. Department of Defense. URL: <https://media.defense.gov/2019/jul/01/2002152311/-1/-1/1/department-of-defense-indo-pacific-strategy-report-2019.pdf>.

17. Madan Tanvi. The Rise, Fall, and Rebirth of the 'Quad'. November 16, 2017 // War on the Rocks. URL: <https://warontherocks.com/2017/11/rise-fall-rebirth-quad/>.
18. Stromsen Jonathan. Don't Make us Choose. Southeast Asia in the Throes of US-China Rivalry // The Brookings Institution. URL: https://www.brookings.edu/wpcontent/uploads/2019/10/FP_20191009_dont_make_us_choose.pdf.

1.2. Китай - США в інтеграційних процесах Азійсько-Тихоокеанського регіону

1. Enhancing regional economic cooperation and integration in Asia and Asia and the Pacific // United Nations ESCAP. URL: <https://www.unescap.org/sites/default/files/Asia-Pacific%20RECI%20Report.pdf>.
2. Си Дзиньпин. Углубить реформы и открытость, совместно создать прекрасный Азиатско-Тихоокеанский регион. *О государственном управлении*. Пекин: Междунар. изд-во, 2017. 642 с.
3. Си Дзиньпин. Создание партнерских отношений в АТР, основанных на взаимодоверии, толерантности и взаимовыигранном сотрудничестве. *О государственном управлении*. Пекин: Меж. изд-во, 2018. 787 с.
4. Городня Н.Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989-2013 pp.): монографія. К.: «Прінт-сервіс», 2014. 528 с.
5. Plan of Action to Implement the ASEAN-US Strategic Partnership (2016-2020) // ASEAN: website. URL: https://www.asean.org/wp-content/uploads/images/2015/November/27th-summit/statement/ASEAN-US%20POA%202016-2020_Adopted.pdf
6. Secretary Clinton on America's Pacific Century at the East/West Center. Honolulu, Hawaii. November 10, 2011 // Archive for the U.S. Department of State. URL: <https://2009-2017-fpc.state.gov/176998.htm>.
7. Ibid. Secretary Clinton on America's Pacific Century.
8. Yu Lintao. The Economy Mattes More. *Beijing Review*. 2016. Vol. 59. № 9. P. 24-25.
9. WTO: China Can Impose Sanctions on U.S. Imports. *The Japan Times*. December 3, 2019.
10. Kaewkamol Karen Pitakdumrongkit. The Impact of the Trump Administration's Indo-Pacific Strategy on Regional Economic Governance. East-West Center. Honolulu, Hawai'i, 2019. P.51.
11. United Sates National Security Strategy. ULR: <https://ge.usembassy.gov/2017-national-security-strategy-united-states-america-president/>.
12. Олійник О.М. Зовнішньополітична діяльність США в Східній Азії. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць. Вип. № 120 (част. I). Київ: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжн. відн., 2014. С. 94-102.
13. Олійник О.М. Китай в «Азійському столітті»: геополітичний вимір, глобальна економічна стратегія, регіональний вимір. *Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми*: зб. наук. праць / відп. наук. ред. О.І. Лукаш. Київ: НАН України, ДУ «Ін-т всесвітн. історії НАН України». Ін-т Конфуція, Київського нац. лінгвіст. ун-т, 2016. С. 116-134.

1.3. Регіональна система Південної Азії: Індія та особливості інтеграційного розвитку

1. Umar G. SAARC: Analytical Survey. *Bangladesh Working Paper*. Karachi: Pakistan Institute of International Affairs, 1988. P. 130-145.
2. SAARC: Charter // SAARC: official website. URL: <http://www.saarc-sec.org/SAARC-Charter/5/>.

3. Murthy P. The Gujral Doctrine and Beyond. *Strategic Analysis*. 1999. Vol. 23. Is. 4. P. 639-652.
4. Agreement on SAARC: Preferential Trading Arrangement (SAPTA) // World Trade Law. URL: <http://www.worldtradelaw.net/fta/agreements/saptafta.pdf>.
5. Mohanty S.K. Regional Trade Liberalization under SAPTA and India's Trade Linkages with South Asia: An Empirical Assessment. *Research and Information System for Developing Countries*. URL: http://www.ris.org.in/dp48_pap.pdf.
6. Agreement on South Asia Free Trade Area (SAFTA). // SAARC: official website. URL: <http://www.saarc-sec.org/userfiles/saftaagreement.pdf>.
7. Saarc to Negotiate on Liberalization of Services Market. *Times of India*. 2009. November 14. URL: http://www.bilaterals.org/article.php3?id_article=16298.
8. Muzaffar M., Jathol I., Yaseen Z. SAARC: An Evaluation of its Achievements, Failures, and Compulsion for Cooperation. *Global Political Review*. 2017. Vol. 2. No. 1. P. 37-45.
9. Моди пообещал оставить Пакистан без индийской воды. *Лента. Ру*. 2016. Ноябрь 25. URL: https://lenta.ru/news/2016/11/25/no_drop_for_pakistan/.
10. Varma A. "Now We Will Make Electricity With Water", Pipes Pak PM Imran Khan Sharing "new" Discovery. *Republic world. com*. 2020. July 8. URL: <https://www.republicworld.com/world-news/pakistan-news/now-we-will-make-electricity-with-water-pipes-imran-khan-shares.html>.
11. Jammu & Kashmir splits into two, India gets two new UTs. *India Today*. 2019, August 5. URL: <https://www.indiatoday.in/india/story/jammu-kashmir-india-ladakh-union-territory-amit-shah-article-370-1577326-2019-08-05>.
12. SAARC meet cancelled over Taliban participation; Qatar urges world not to boycott Afghan government. *The New Indian Express*. 2021. September 21. URL: <https://www.newindianexpress.com/world/2021/sep/22/saarc-meet-cancelled-over-taliban-participation-qatar-urges-world-not-to-boycott-afghan-government-2362185.html>.
13. Buzan B. Asia: A geopolitical reconfiguration. Institut Francais des Relations Internationales. URL: <https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/barrybuzanengpe22012.pdf>.
14. Nayak N. Cooperative security framework for South Asia. New Delhi: PENTAGON PRESS, 2013. 256 p.
15. Bajpai K. Pathways to Peace in South Asia. *BUSS Journal*. 1994. Vol. 15, No. 4. P. 118-122.
16. Ahmed Sh. Z., Bhatnagar S. SAARC and Interstate Conflicts in South Asia: Prospects and Challenges for Regionalism. *Pakistan Horizon*. Vol. 61, № 3, July 2008. P. 69-88.
17. Southasian University (SAU) // Southasian University: website. URL: southasianuniversity.org/.
18. SAARC: SARSO. Colombo Page. URL: http://www.colombopage.com/archive_091/Nov1259073024CH.html.
19. Developing Capacity in topping Systems Modelling for Sustainable Use of Water Resources to Promote Food Security in South Asia // SAARC: official website. URL: <http://www.saarc-sec.org/2011/08/24/news/SAARC-Australia-Project>.
20. 17-th Summit SAARC // SAARC: official web site. URL: <http://www.seventeenthsaarcsummit.mv/>.
21. Prime Minister Manmohan Singh Speaks at the SAARC Summit: Full Text // NDTV website. URL: <http://www.ndtv.com/article/india/prime-minister-manmohan-singh-speaks-at-the-saarc-summit-full-text-148625&cp>.
22. SAARC: Area of Cooperation // SAARC: official website. URL: <http://www.saarc-sec.org/areaofcooperation/detail>.
23. President Nasheed Inaugurates, 17-th SAARC Summit, With Appeal for South Asian Integration, November, 2011 // SAARC: official website. URL: <http://www.seventeenthsaarcsummit.mv/>.
24. Press Release- Informal Meeting of the SAARC Council of Ministers, September, 24, 2020 // SAARC: official website. URL: <https://saarc-sec.org/index.php/press-release/303-press>

release-informal-meeting-of-the-saarc-council-of-ministers-24-september-2020.

25. Rej A. SAARC Foreign Ministers Meet Virtually in a Sign That the Grouping Is Not Dead - Yet. *The Diplomat*. September 2, 2020. URL: <https://thediplomat.com/2020/09/saarc-foreign-ministers-meet-virtually-in-a-sign-that-the-grouping-is-not-dead-yet/>.
26. First Meeting of the SAARC Planning Ministers in virtual mode. November 24, 2020 // SARC: official website. URL: <https://saarc-sec.org/index.php/press-release/306-first-meeting-of-the-saarc-planning-ministers-in-virtual-mode>.
27. Bhattacharjee J. SAARC vs BIMSTEC: The Search for the Ideal Platform for Regional Cooperation. *ORF ISSUE BRIEF*. 2018. No. 226. 12 p. URL: https://www.orfonline.org/wp-content/uploads/2018/01/ORF_Issue_Brief_226_BIMSTEC-SAARC.pdf.
28. Security // BIMSTEC: official website. URL: https://bimstec.org/?page_id=6113.
29. Overview of ASEAN-SAARC Cooperation // ASEAN: official website. URL: <https://asean.org/wp-content/uploads/2021/11/Overview-of-ASEAN-SAARC-Cooperation-as-of-November-2021.pdf>.
30. Ghimire B., Pathak A. China Is Providing an Alternative Regional Framework for South Asia. *The Diplomat*. 2021. July 30. URL: <https://thediplomat.com/2021/07/china-is-providing-an-alternative-regional-framework-for-south-asia/>.
31. The 11-th China (Sichuan)-South Asia and Southeast Asia Business Leaders Summit Successfully Held. ASEAN: official page. 2021. September 15. URL: <http://www.asean-china-center.org/english/2021-09/8367.html>.
32. Pakistan as Guest of Honor at China (Sichuan)-South & Southeast Asia Business Leaders Summit. *Associated Press of Pakistan*. 2021. September 16. URL: <https://www.app.com.pk/global/pakistan-as-guest-of-honor-at-china-sichuan-south-southeast-asia-business-leaders-summit/>.

Розділ II:

2.1. Проблеми та тенденції розвитку інтеграційних процесів у регіоні Перської затоки в умовах сучасних геополітичних змін

1. Lynch M. New Arab World Order. *Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/2018/08/16/new-arab-world-order-pub-77056>; Muasher M. The Next Arab Uprising. The Collapse of the Authoritarianism in the Middle East. *Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/2018/10/16/next-arab-uprising-collapse-of-authoritarianism-in-middle-east-pub-77512>; Sokolsky R., Miller A. D. Trump is achieving his goal the UN-Obama, Except on Middle East Wars. *USA Today*. 2019. January 20. URL: <https://www.usatoday.com/story/opinion/2019/01/20/trump-proving-not-obama-but-likeminded-middle-east-wars-column/2605623002/>
2. Cattler D. A Survey of the Near East: Implications for U.S. National Security. The Washington Institute for Near East Policy. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/a-survey-of-the-near-east-implications-for-u.s.-national-security>; Henderson S. Eight Days in Middle East Puts Pompeo Diplomacy to the Test. *The Hill*. 2019. July 1. URL: <https://thehill.com/opinion/international/424102-eight-days-in-middle-east-puts-pompeos-diplomacy-to-the-test>; Poss D. What Trump Means by “America First”. *World Street Journal*. 2019. January 8. URL: <https://thehill.com/opinion/international/424102-eight-days-in-middle-east-puts-pompeos-diplomacy-to-the-test>.
3. The new geopolitics of the Middle East: America’s role in changing region. *A Brookings Interview*. Washington. Brookings. edu 2019. 35 p. URL: <https://www.brookings.edu/research/the-new-geopolitics-of-the-middle-east-americas-role-in-a-changing-region/>.
4. Diwan K.S. The GSS in Becoming More and Less than the Sum of Its Parts // The Arab Gulf States Institute in Washington. URL: <https://agsiw.org/gcc-becoming-more-less-sum-of-parts/>.

5. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2018 р.». Київ: НІСД, 2018. 688 с.
6. Швед В.О. Рада співробітництва арабських держав Перської затоки: історичний розвиток у контексті сучасної арабської кризи. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 1 (5). С. 167-182.
7. Гуцало С.Є. Історія створення міжнародних інтеграційних організацій у регіоні Близького Сходу в XX - XXI ст. *Гілея: наук. вісник*. 2018. Вип. 137. № 10. Ч. 1. Історичні науки. С. 108-113; Гуцало С.Є. Інтеграційні процеси в регіоні Аравійського півострова і Затоки в контексті боротьби аравійських монархій за єдність в умовах змін субрегіонального простору. *Гілея: наук. вісник*. 2018. Вип. 139. № 12. Ч. 1. Історичні науки. С. 214-232.
8. Byman D.L. The Iranian revolution and its legacy of terrorism // Brookings Institute. URL: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/24/the-iranian-revolution-and-its-legacy-of-terrorism/>.
9. Al Hassan O. The GCC's Formation: The Official Version // *Aljazeera Centre for Studies*. 2015. March 30. URL: <http://studies.aljazeera.net/en/dossiers/2015/03/201533011258831763.html>.
10. Solomon J., Sexton B. Trump slumps Bush for "Worst single mistake" in U.S. History. *The Hill*. URL: <https://thehill.com/hilltv/rising/407398-trump-slams-bush-for-worst-single-mistake-in-us-history>.
11. Wahba M. The Role of the Gulf Arab States in a Transforming Middle East // The Arab Gulf States Institute in Washington. URL: <https://agsiw.org/role-gulf-arab-states-transforming-middle-east/>.
12. Субх М. Трансформаційні процеси у країнах Ради співробітництва арабських держав Затоки в умовах глобалізації (2001-2010 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. Дипломат. Акад. України при Мін. закордон. справ України. Київ, 2015. 26 с.
13. Швед В.О. «Арабська весна» в трансформаційній динаміці надбань, глухих кутів і політичного досвіду: між цивілізаційним ідеалом та соціально-економічним ризиком. *Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми*: зб. наук. праць / НАН України, ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України». Ін-т Конфуція Київськ. нац. лінгв. ун-ту / від. наук. ред. О.І. Лукаш. К., 2016. С. 181-206.
14. National Security Strategy of the United States of America. 2017. December. 68 p.
15. Borschevskay A., Hamilton R.E., Zaloga St. Russian's Deepening Military Involvement in Syria // Washington Institute. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/russias-deepening-military-involvement-in-syria>.
16. Ibish H. Warsaw Ministerial Highlights Challenges Facing Anti-Iran Coalition // The Arab Gulf States Institute in Washington. URL: <https://agsiw.org/warsaw-ministerial-highlights-challenges-facing-anti-iran-coalition/>.
17. Ridgwell H. Transatlantic Rift Laid Bare at US Rebukes EU Allies Over Iran Deal. *VOA news*. URL: <https://www.voanews.com/a/us-rebukes-eu-allies-over-iran-deal/4788050.html>.
18. Білоколот О. Близький Схід і Перська затока стабільні у своїй нестабільності. *Дзеркало тижня*. Вип. 6. 2019. 16-22 лютого. URL: <https://dt.ua/international/iranske-dosye-prezidenta-trampa-302965.html>
19. Karlin M., Cofman Wittes T. America's Middle East Purgatory: The Case for Doing less. *Foreign Affairs*. 2019. January/February. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2018-12-11/americas-middle-east-purgatory?cid=otr-authors-january_february_2019-121118.
20. Singh M. U.S. Policy in the Arabian Peninsula: An Evolution. *Testimony Submitted to the House Committee on Foreign Affairs*. 2019. February 6. 11 p.
21. Mansour M. U.S. withdrawal, Arab NATO, and How America can be a "Face for Good" // Washington Institute. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/fikraforum/view/u.s.-withdrawal-arab-nato-and-how-america-can-be-a-force-for-good>.

22. Farouk Y. The Middle East strategic alliance has a long way to go // Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegieendowment.org/2019/02/08/middle-east-strategic-alliance-has-long-way-to-go-pub-78317>.
23. Riyadh declaration underlines GCC unity in confronting challenges // Asharq al-Awsat. URL: <https://aawsat.com/english/home/article/1497606/riyadh-declaration-underlines-gcc-unity-confronting-challenges>.
24. GCC stresses importance of confronting Iran's influence // Asharq al-Awsat. URL: <https://aawsat.com/english/home/article/1446921/gcc-stresses-importance-confronting-iran's-influence>.
25. Israeli leader hopes summit brings Arab ties out in the open // Fox News channel. URL: <https://www.foxnews.com/world/israeli-leader-hopes-summit-brings-arab-ties-out-in-the-open>.
26. Rahman O. What's behind the relationship between Israel and Arab Gulf States? Brookings Institute. URL: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/28/whats-behind-the-relationship-between-israel-and-arab-gulf-states/>.
27. MBS: «Middle East can be the “new Europe”». *Arab News*. URL: <http://www.arabnews.com/node/1393491/saudi-arabia>.
28. Salacanian St. The Middle East Strategic Alliance is just another marginalised initiative. *Middle East Monitor*. URL: <https://www.middleeastmonitor.com/20190827-the-middle-east-strategic-alliance-is-just-another-marginalised-initiative>.
29. Yemeni government forces rout separatists from southern city. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/1544266/middle-east>.
30. Yusuf Sheikh Omar. New geopolitical dynamics are at play in the Red Sea area // *Middle East Monitor*. URL: <https://www.middleeastmonitor.com/20190827-new-geopolitical-dynamics-are-at-play-in-the-red-sea-area>.
31. Farouk Y. Saudi Arabia has room to maneuver after the oil attack // Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegieendowment.org/2019/10/04/saudi-arabia-has-room-to-maneuver-after-oil-attack-pub-79994>.
32. Qatar joins emergency GCC security meeting in Saudi // *Middle East Monitor*. URL: <https://www.middleeastmonitor.com/20191004-qatar-joins-emergency-gcc-security-meeting-in-saudi>.
33. Young M. Are we nearing a stage where Iran and Saudi Arabia are liable to begin negotiating? Malcolm H. Kerr // Carnegie Middle East Center. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/80011>.
34. Sin L.C. Putin's visit to the Gulf puts growing Russian influence on display // The Arab Gulf States Institute in Washington. URL: <https://agsiw.org/putins-visit-to-the-gulf-puts-growing-russian-influence-on-display>.
35. Mostafa A. Oil war: Russian tactics in the Gulf // *Ahram online*. URL: <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/50/1203/365106/AlAhram-Weekly/World/Oil-war-Russian-tactics-in-the-Gulf.aspx>.
36. Young K. What are the medium-term implications of Saudi Arabia's oil price war with Russia? Malcolm H. Kerr // Carnegie Middle East Center. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/81483>.
37. King Salman says Gulf unity is needed against Iran at GCC Summit // *Al Arabiya News*. URL: <https://english.alarabiya.net/News/gulf/2019/12/10/King-Salman-says-Gulf-unity-is-needed-against-Iran-at-GCC-Summit>.
38. Abdullah Al-Haida. The real test for the GCC: Dealing with Qatar's crisis skillfully // *Asharq al-Awsat*. URL: <https://english.aawsat.com/home/article/2027911/real-test-gcc-dealing-qatars-crisis-skillfully>.
39. Tuqa Khalid. Full transcript of Al Ula GCC Summit Declaration: Bolstering Gulf unity // *Al Arabiya News*. URL: <https://english.alarabiya.net/News/gulf/2021/01/06/Full-transcript-of-AlUla-GCC-Summit-Declaration-Bolstering-Gulf-unity>.
40. Transcript: Closing statement of the 41st GCC Summit. The Supreme Council issues its closing statement of the 41st Gulf Cooperation Council in Al Ula, Saudi Arabia // *Aljazeera*. URL:

<https://www.aljazeera.com/news/2021/1/7/closing-statement-of-41st-gulf-cooperation-council>.

2.2. Середній Схід в інтеграційних процесах:

Іран, Пакистан, Афганістан

1. Топ-10 масштабних проектов инициативы «Один пояс - один путь». *Business Information. Network*. URL: <https://bin.ua/news/foreign/world/233299-top-10-masshtabnyx-proektov-iniciativy-odin-poyas.html>.
2. Азия хочет создать альянс, подобный ЕС, но для других целей. *News UA*. URL: <http://nua.in.ua/novosti/mir/aziya-xochet-sozdat-alyans-podobnyj-es-no-dlya-drugix-celej/>.
3. Туркменистан приступает к строительству афганского участка газопровода ТАПИ. *Все об Афганистане*. URL: <http://afghanistan.ru/doc/111928.html>.
4. Интрига газопровода Иран - Пакистан − Китай. *Iran. Ru*. URL: http://www.iran.ru/news/analytics/99010/Intriga_gazoprovoda_Iran_Pakistan_8722_Kitay.
5. Pak China Dosti Zindabad. Н. Е. Xi Jinping President of the People's Republic of China. *Daily Times*. URL: <http://www.dailytimes.com.pk/national/19Apr2015/pakchinadostizindabad>.
6. Замараева Н.А. Китайско-пакистанский экономический коридор: итоги и вызовы 2017-2018 г. *Китай в мировой и региональной политике. История и современность*. 2018. Вып. XXIII. С. 304-318. DOI: 10.24411/2618'6888'2018'10023.
7. Pakistan: Saudi Arabia to Invest in China-Backed Initiative. *Stratfor*. URL: <https://worldview.stratfor.com/article/pakistan-saudi-arabia-invest-china-backed-initiative>.
8. Замараева Н.А. Китайско-пакистанский экономический коридор: итоги и вызовы 2017-2018 г. *Китай в мировой и региональной политике. История и современность*. 2018. Вып. XXIII. С. 304-318. DOI: 10.24411/2618'6888'2018'10023.
9. Комлева Н.А. Иран: геополитический портрет: *электрон. науч. изд. Альманах Пространство и Время*. 2016. Т. 13. Вып. 1 URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/iran-geopoliticheskiy-portret>.
10. США вцепились в экономику Ирана «бульдозьей хваткой»: рецессия за санкциями. *EADaily*. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2019/04/19/ssha-vcepilis-v-ekonomiku-irana-buldozhey-hvatkoy-recessiya-za-sankciyami>.
11. Иран хочет начинать строительство нового газопровода до порта Чабахарю // *Neftegaz.Ru*. URL: <https://neftegaz.ru/news/transport-and-storage/195058-iran-khochet-nachinat-stroitelstvo-novogo-gazoprovoda-do-porta-chabakhar/>.
12. США вцепились в экономику Ирана «бульдозьей хваткой»: рецессия за санкциями // *EADaily*. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2019/04/19/ssha-vcepilis-v-ekonomiku-irana-buldozhey-hvatkoy-recessiya-za-sankciyami>.
13. Barzegar Kayhan. Regionalism in Iran's Foreign Policy. URL: <http://en.cmess.ir/default.aspx?tabid=98&ArticleId=303>.
14. Иран готов отдать на аутсорсинг проекты на сумму более \$50 млрд в рамках инициативы «Один пояс, один путь» // *Iran.Ru*. URL: https://www.iran.ru/news/economics/112878/Iran_gotov_otdat_na_aoutsorsing_proekty_n_a_summu_bole_50_mlr_d_v_ramkah_iniciativy_Odin_poyas_odin_put.
15. Шустов Александр. Куда ведет «Лазуритовый коридор»? *Ритм Евразии* URL: <https://www.ritm Eurasia.org/news--2019-08-11--kuda-vedet-lazuritovyj-koridor-44278>.

2.3. Турецька Республіка в інтеграційних процесах: роль концепції неоосманізму та інституційно-безпекових аспектів

2.3.1. Інтеграційні пріоритети Турецької Республіки у контексті реалізації концепції неоосманізму

1. Ганіюглу Ш.М. Ататюрк: Біографія мислителя. Львів, Київ, 2018. 240 с.

2. Еремеев Д. Е. История Турецкой Республики с 1918 года до наших дней. Москва, 2017. 376 с.
3. Аулін О.А., Брильов Д.В., Пророченко Н. О., Ярош О. А. Ислам і політика: ідеологія, рухи, організації. Київ. 2019. 369 с.
4. Маврина Ю.В. Концепция внешней политики Турции Ахмета Давутоглу. Cyberleninka URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-vneshney-politiki-turtsii-ahmeta-davutoglu>.
5. Колосков Ф. Каким целям служит ТЮРКСОЙ. *Ритм Евразии*. 2019. URL: <https://www.ritm Eurasia.org/news--2019-10-22--kakim-celjam-sluzhit-tjurksoj-45536>.
6. Мейгун Е. Свой или ТюрКСОЙ? *Национальный акцент*. 2015. URL: <http://nazaccent.ru/content/18885-svoj-ili-tyurksoj.html>.
7. Аватков В., Бадранов А. «Мягкая сила» Турции во внутренней политике России». *Развитие международных отношений: свежий взгляд*. 2013. № 2 (27). С. 1-6. URL: <https://mgimo.ru/upload/iblock/45d/45d61725f46e8c7bdea76cea2a8fa241.pdf>.
8. Стамбульский саммит: от Тюркского совета - к Организации тюркских государств: интернет-журнал *Военно-политическая аналитика*. URL: <https://vpoanalytics.com/2021/11/17/stambulskij-sammit-ot-tyurkskogo-soveta-k-organizatsii-tyurkskih-gosudarstv/>
9. Рыбалко С.В. Турция и Организация Черноморского экономического сотрудничества. *Востоковедный сборник*. 2002. Выпуск 3. С. 139-148. URL: http://book.iimes.su/wp-content/uploads/2002/r2002sbor_6.pdf.

2.3.2. Участь Турецької Республіки в інтеграційних процесах: інституційний та безпековий аспекти

1. Lerna K. Yanik. Beyond “bridges”, “crossroads” and “buffer zones”: Defining a new international role for Turkey. The Brookings Institution. Washington, 2006. P. 1-2.
2. Davutoglu A. Turkiye Merkez Ulke Olmal. (Туреччина повинна бути центральною країною). *Radikal*. URL: <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=107581>.
3. Hale W. The Political and Economic Development of Modern Turkey. London, 1984. P. 14-16.
4. Türkiye ekonomisi “sektörel gelişmeler” (Türkiye Ekonomi Kurumu). («Секторальний розвиток» економіки Туреччини (Турецький економічний заклад). Ankara, 1992. С. 226-228.
5. Фундулис Х., Попов Е. Ассоциация развивающихся стран с ЕЭС. Москва: Наука, 1978. С. 25-26.
6. Eralp A. Soğuk Savaşın Günümüze Türkiye-Avrupa Biliği İlişkileri (Відносини між Туреччиною та Європейським Союзом від холодної війни до сьогодення). *Türkiye ve Avrupa (Туреччина та Європа)*. Ankara: Image, 1997. P. 87.
7. Історичне рішення. *День*. 2004. 17 грудня. С. 3.
8. Турция движется в ЕС через супружескую измену: Турция за неделю. *Regnum*. URL: www.regnum.ru.
9. Йозер Йонка. Турция и Европейский Союз: основные политические проблемы на пути к членству в ЕС (неавторизованный пер. с англ. Юрасовский А.) (Özer Yonca. Turkey and the European Union: Leading Political Problems in the Way towards Membership). *Evropa*. Issue 4 (21). 2006. P. 71.
10. Греки-киприоты вступят в Евросоюз без своих турецких одноостровчан - план Кофи Аннана провален. *Regnum*. URL: www.regnum.ru/allnews/252197.html.
11. New Initiative by Turkey on Cyprus. Statement by H. E. Abdullah Gül, Minister of Foreign Affairs and Deputy Prime Minister, Regarding Turkey’s New Proposals on Cyprus (24 January 2006) // Ministry of Foreign Affairs of the Republic Türkiye. URL: www.mfa.gov.tr/new-initiative-by-turkey-on-cyprus.en.mfa.
12. Генсек ООН поддержал турецкий план действий по урегулированию на Кипре. *Turtsia.ru*. URL: www.turtsia.ru/rus/index/news?id=145.
13. Фішер Й. Туреччина та Європа: два поїзди із зустрічним курсом? *День*. 2006. 30 вересня. С. 3.

14. According to IKV'S research, support for Turkey's EU membership is 78.9 percent. *IKV Monthly*. Issue 35. December 2017. P. 2. URL: [https://www.ikv.org.tr/images/files/newsleter-35\(6\).pdf](https://www.ikv.org.tr/images/files/newsleter-35(6).pdf).
15. Фішер Й. Туреччина та Європа: два поїзди із зустрічним курсом? *День*. 2006. 30 вересня. С. 3.
16. Кейлю Х., Елкина А. Что произошло в Турции за время действия чрезвычайного положения? *Deutsche Welle*. URL: <https://p.dw.com/p/31bPM>.
17. Hettne B. Globalization and the New Regionalism: The Second Great Transformation. Hettne B., Inotai A., Sunkel O. *Globalizm and the New Regionalism: Vol. 1.* / edited by Hettne B., Inotai A., Sunkel O. London: Palgrave Macmillan, 1999. P. 1-24.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ). Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 17-20.
19. ЦДАВОВУ. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 361. Арк. 22.
20. ЦДАВОВУ. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 72.
21. Manoli Panagiota. Introduction. *Unfolding the Black Sea Economic Cooperation: Views from the Region. Xenophon Paper*. № 2. July 2007 P. 7-9. // International Center for Black Sea Studies. Athens. URL: <https://icbss.org/wp-content/uploads/2021/04/Xenophon-Paper-2.pdf>.
22. Manoli Panagiota. The formation of the Black Sea Economic Cooperation. A case Study of Subregionalism. Dissertation. Submitted for the degree of Doctor of Philosophy Department of Politics and International Studies University of Warwick, United Kingdom. April 2004. 361 p. URL: http://wrap.warwick.ac.uk/67055/1/WRAP_THESIS_Manoli_2004.pdf
23. Şükrü Elekdağ. "Karadeniz Ekonomik İşbirliği" (Чорноморське економічне співробітництво). *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye* (Новий світовий порядок і Туреччина) / Sabahattin Şen (ed.). Thi rd edition. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994. P. 203-216.
24. Neacsu V. The Turkey role into the "Black Sea Economic Cooperation" Initiative Security within the Black Sea Region. Université Libre de Bruxelles. Centre d'étude des Relations Internationales et Strategiques (CERIS). 1996. June.
25. Bosphorus statement. Istanbul, 1992. June 25. *Black Sea Economic Cooperation: BSEC*. URL: <http://www.bsec-organization.org/documents/declaration/summit/Reports/Bosphorus%201992.pdf>
26. Парахонський Б.О. Щодо перспектив Чорноморської системи співробітництва (ОЧЕС) у формуванні системи регіональної безпеки: аналітична записка. Нац. ін-т стратегіч. дослідж. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1155/>.
27. Summit Declaration on Black Sea Economic Cooperation. Istanbul, 1992. June 25 // *Black Sea Economic Cooperation: BSEC*. URL: <http://www.bsec-organization.org/documents/declaration/summit/Reports/Istanbul 1992.pdf>.
28. Статут Організації Чорноморського економічного співробітництва // *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998-009>.
29. Костюк Б. Голова МЗС України наголосив на погіршенні безпекової ситуації у Причорномор'ї через агресивну політику Росії. *Радіо Свобода*. 2017. 22 травня. URL: <http://radijsvoboda.org/28581780.html>.
30. Дубровик-Рохова А. ОЧЕС у глухому куті. *День*. 2017. 23 травня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety-svitovi-dyskusiyi/oches-u-gluhomu-kuti>.
31. Генасамблея Парламентської асамблеї Чорноморського економічного співробітництва ухвалила декларацію з українською поправкою. *Gordon*. URL: <http://gordonua.com/ukr/news/politics/-genasambleja-parlamentskoji-asambleji-chornomorskogo-ekonomichnogo-spivrobitnitstva-prijnjala-deklaratsiju-z-ukrajinskoji-popravkoju-219681.html>.
32. Україна домоглася недопущення головування Росії в ОЧЕС — МЗС. 1 липня 2022 р. / Сайт МЗС України. URL: <https://suspilne.media/256095-ukraina-domoglasa-nedopusenna-golovuvanna-rosii-v-oces-mzs/>
33. Сидоржевський М. Представники 23-х держав ЄС підписали декларацію про наміри брати участь у "постійній структурній співпраці з питань безпеки та оборони". Остаточне

рішення має бути ухвалене у грудні. *Deutsche Welle*. 13.11.2017 13 листопада 2017 р.
URL: <http://www.dw.com/uk/23-держави-єс-погодили-ся-на-оборонну-співпрацю/a-41355405>.

34. Defense cooperation: Council establishes Permanent Structured Cooperation (PESCO) with 25 member states participating. 2017. December 11. URL: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/12/11/defence-cooperation-pesco-25-member-states-participating/#>
35. Tarık Oğuzlu. Türk Dış Politikasında Davutoğlu Dönemi (Період Давутоглу в турецькій закордонній політиці). *Ortadoğu Analiz (Аналіз Близького Сходу)*. 2009. September. Vol. 1. No. 9. P. 44-50.
36. Thair Abbas. Turkey FM: We are against Sisi, not Egypt. *Asharq Al-Awsat*. 2015. February 11 URL: <http://www.aawsat.net/2015/02/article55341336/turkey-fm-sisi-not-egypt>.
37. Mensur Akgün, Sabiha Senyücel Gündoğar. The Perception of Turkey in the Middle East 2013. *TESEV Foreign Policy Programme*. First Edition. 2014. 36 p. URL: <http://www.tesev.org.tr/assets/publications/file/14012014171159.pdf>; Barçın Yinanç. Debate: Turkey can still play an active role in the Middle East. *Aawsat.net*. 2014. January 18. URL: <http://www.aawsat.net/2014/01/article55327346/debate-turkey-can-still-play-an-active-role-in-the-middle-east>
38. Duygu Bazoğlu Sezer. «The Greater Middle East Initiative, A Turkish Perspective». *Dar al Hayat*. 2004. June 13. URL: <http://www.amin.org/eng/uncat/2004/jun/jun13.html>.
39. Atasoy Seymen. The Turkish Example: A Model for Change in the Middle East? *Middle East Policy*. 2011. Vol. 18. No. 3. P. 86-100.
40. Shlykov Pavel V. The “Turkish Model” in Historical Perspective. *Russia in Global Affairs*. Vol. 16, No. 2. 2018 April-June. URL: <https://eng.globalaffairs.ru/number/The-Turkish-Model-in-Historical-Perspective-19613>
41. Шлыков П. Ближневосточная политика Турции в контексте «Арабской весны». *Перспективы*. Сетевое изд. центра исслед. и анал. Фонда историч. пер.-вы. 2012. URL: http://www.perspektivy.info/book/blizhnevostochnaja_politika_turcii_v_kontekste_arabskoj_v_esny_2012-12-17.htm.
42. Кохен С. Мотивы и противоречия политики Турции на Ближнем Востоке. *ИноСМИ*. 15 августа 2012. URL: <https://inosmi.ru/world/20120815/196670286.html>.

3.1. Північна Африка:

уроки минулого та проблеми інтеграції Магрибу

1. Гура В.К. Социально-политическое развитие Марокко (1956-1975 гг.): дис. канд. истор. наук. 07.00.03; Ин-т истории АН УССР, 1976. 209 с.; Гура В.К. Солідарність Марокко з боротьбою інших арабських народів проти ізраїльської агресії. *Український історичний журнал*. 1977, № 6. С. 114-117; Гура В.К. Проблемы и пути развития освободившихся стран Африки. К.: Наукова думка, 1981. 192 с. (у співавт.); Гура В.К. Африка: інтеграційна складова перебудови засад соціально-економічного розвитку. *Дослідження світової політики*: зб. наук. праць. К., 2004, Вип. 26. С. 3 -6; Гура В.К. Культурний фактор і соціально-економічний прогрес: порівняльний аналіз розвитку країн Азії і Африки у другій половині ХХ ст. *Дослідження світової політики*: зб. наук. праць. К., 2007, Вип. 38. С. 3-54.
2. Юрченко К.О. (Княздвірська К.О.) Інтеграційні процеси в Африці: фактори, рівні, спрямованості та закономірності розвитку (1960-2005 рр.): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04; НАН України, Ін-т світ. економ. і міжнар. відн. К., 2006. 17 с.; Юрченко К.О. Інтеграційні процеси в Африці як чинник уніфікації підходів африканських країн до завдань постколоніальної розбудови. *Дослідження світової політики*: зб. наук. праць. К., 2007, Вип. 38. С. 54-78; Княздвірська К.О. Вплив ідейно-політичної спадщини panaфриканського національно-визвольного руху на організаційне оформлення єдності

незалежних африканських держав. *Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення*: зб. наук. праць. К.: ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України», 2013. С. 362-371.

3. Тур Е.В. (Бікла О.В.) Українсько-магрибские связи на современном этапе. *Східна Європа та світове співтовариство: історія і сучасність*. Донецьк, 1996. С. 69-71; Тур Е.В. Геополитические особенности Западной Сахары. *Історичні та політологічні дослідження*: зб. наук. праць. № 2 (4). Донецьк, 2000. С. 165-173; Бікла О.В. Головні проблеми “пісочного” конфлікту. *Схід*: зб. наук. праць. № 5 (36). Донецьк, 2000. С. 64-68; Бікла О.В. Історіографія проблеми Західної Сахари. *Схід*: зб. наук. праць. № 5 (42). Донецьк, 2001. С. 77-83; Бікла О.В. Структурний аналіз поведінки політичної еліти в західносахарському конфлікті. *Наука. Релігія. Суспільство*: зб. наук. праць. № 3. Донецьк, 2005. С.12-27; Бікла О.В. Трансформація західносахарського національного питання у 1956-1991 рр.: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02; Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2006. 295 с.
4. Ліщинська О.С. Діяльність ООН у сфері захисту прав жінок у країнах Близького Сходу та Магрибу (1975-1995 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02; Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2011. 20 с.; Лишинская О.С. Анализ реализации найробийских стратегий ООН в странах Магриба в период с 1985 по 1995 г. *Історичні і політологічні дослідження*: зб. наук. ст. / гол. ред. П. В. Добров. Донецьк, 2008. № 1-2 (37-38). С. 420-425.
5. Гладченко С.В. Гендерний аспект модернізації туніського суспільства: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2012. 16 с.
6. Близький Схід і Північна Африка як сфера інтересів України: аналіт. доп. за ред. О.В.Литвиненка. К., Нац. ін-т стратег. дослід., 2020. 85 с.
7. Луцкая Н.С. Очерки новейшей истории Марокко. М.: Наука, 1973. 225 с.; Шведов А.А. Независимая Африка: внешнеполитические проблемы, дипломатическая борьба. М., 1983. 245 с.
8. Африка: Современные стратегии экономического развития: монография. М.: Ин-т Африки РАН, 2016. 432 с.; Ближний Восток и Северная Африка. Процессы модернизации и международная безопасность / Ткаченко А.А., Аксененок А.Г., Кукушкин В.Ю., Михин В.Л., Мезенцев С.В., Костелянец С.В., Кофанов И.Т. и др.: монография. М.: ПМЛ ИАФР РАН, 2016. 375 с; Разрешение военно-политических конфликтов в Африке. Роль региональных организаций: монография М.: ПМЛ ИАФР РАН, 2017. 140 с.; Африканские страны в современных международных отношениях: новые рубежи»: монография. М.: ПМЛ ИАФР РАН. 2017. 264 с.; Северная Африка и Африканский Рог в XXI веке. Модернизация - исторический выбор: монография. М.: ПМЛ ИАФР РАН, 2019. 176 с.
9. Марьясис Д. Экономическая интеграция на Ближнем Востоке: проблемы и перспективы. *Валдайская записка*, 23.10.2019. № 111. URL: <https://ru.valdaiclub.com/a/valdai-papers/ekonomicheskaya-integratsiya-bv/>.
10. Achy L. The Arab Spring Revives Maghreb Integration // Carnegie Middle East Center. URL: <http://Carnegie.mec.org/2012/03/06/arab-spring-revives-magreb-sntegration-pub-4736>.
11. Pollok D. Algeria - Morocco Rupture: An Unfunny Comedy of Errors // Washington Institute for Near East Policy. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/algeria-morocco-rupture-unfunny-comedy-errors>.
12. Maghreb Regional and Global Integration. A Dream to Be Fulfilled. Policy Analysis in International Economics // Petersen Institute for International Economics. Columbia University Press, 2019. 192 p. UR: <https://cup.columbia.edu/book/maghreb-regional-and-global-integration/9780881324266>.
13. Lebovich A. Bringing the desert together: How to advance Sahel-Maghreb integration // European Counsel of Foreign Relations. URL: https://ecfr.eu/publication/bringing_the_desert_together_how_to_advance_sahelo_maghreb_int

egration_7215/.

14. Regionalism in North Africa: The Arab Magreb Union in 2019 // Brussels International Center by M. Barth. URL: <http://bic-rhr.com/research/regionalism-north-africa-magra-union-2019>.
15. Видясова М. Ф. Экономика стран Магриба. Киев, 1982. 192 с.
11. Jane's Sentinel. Security Assessment. North Africa. Morocco. Algeria. Libya. 2002. Issue 11. 350 p.
16. Шведов А.А. Независимая Африка: внешнеполитические проблемы, дипломатическая борьба. М., 1983. С. 114.
17. Луцкая Н.С. Очерки новейшей истории Марокко. М.: Наука, 1973. С. 409-410.

3.2. Африка - Індія у контексті інтеграційних тенденцій та перспектив співробітництва

1. Chakrabarty M. India-Africa relations: Partnership, COVID-19 setback and the way forward // Observer Research Foundation. URL: <https://www.orfonline.org/expert-speak/india-africa-relations-partnership-covid19-setback-way-forward/>.
2. An economic agenda for India-Africa ties. Gateway House // Indian Council on Global Relations. URL: <https://www.gatewayhouse.in/economic-plan-india-africa>.
3. Bragina E. India-Africa: Trade and Investment. *Outlines of Global Transformations: Politics, Economics, Law*. 2018. Vol. 11. № 5. С. 187. URL: https://www.ogt-journal.com/jour/article/view/360?locale=en_US.
4. Pivot to Africa: India's Evolving Sub-Saharan Africa Engagement // Center for the Advanced Study of India. University of Pennsylvania. URL: <https://casi.sas.upenn.edu/iit/arndtmichael>.
5. Re-energizing India's Africa policy. Gateway House // Indian Council on Global Relations. URL: <https://www.gatewayhouse.in/re-energizing-indias-africa-policy/>.
6. Tata Africa Holdings. Brief history // Tata International. URL: <https://tatainternational.com/distribution1/about-us/brief-history/>.
7. India-Africa Framework for Cooperation 2008 // The Embassy of India in Addis Ababa. URL: <https://eoiaddisababa.gov.in/india-africa-framework-cooperation-2008>
8. Delhi Declaration India-Africa Forum Summit 2008 // The Embassy of India in Addis Ababa. URL: <https://eoiaddisababa.gov.in/delhi-declaration-india-africa-forum-summit-2008/>.
9. Proposals under Second India Africa Forum Summit // The Embassy of India in Addis Ababa. URL: <https://eoiaddisababa.gov.in/proposals/>.
10. Маниш Чанд. Очерчивая новые рубежи индийско-африканских связей. «Индия. Перспективы». 2016. Январь-февраль. Том 30. Вып. 1. С. 14-21.
11. Там само. С. 15.
12. Prime Minister Modi to kick off 3-nation tour to strengthen ties with Africa today. *Hindustan Times*. URL: <https://www.hindustantimes.com/india-news/pm-modi-to-kick-off-3-nation-tour-to-strengthen-ties-with-africa-today/story-kWIA0nOW8VmoSbklkSr77K.html>.
13. Narendra Modi's Africa visit: key takeaways // Mint. URL: <https://www.livemint.com/Politics/jAM83IK6PAhxVE9t6o1ISI/Narendra-Modis-Africa-trip-key-takeaways.html>.
14. The ten guiding principles for India-Africa engagement: Finding coherence in India's Africa policy // Observer Research Foundation. URL: <https://www.orfonline.org/research/the-ten-guiding-principles-for-india-africa-engagement-finding-coherence-in-indias-africa-policy/>.
15. Си Цзиньпин принял участие в диалоге лидеров в формате «БРИКС плюс». *Синьхуа Новости*. URL: http://russian.news.cn/2018-07/28/c_137352796.htm.
16. Княздвірська К. КНР та Індія у боротьбі за Африканський континент. *The Foreign Affairs Journal*. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/knr-ta-indija-u-borotbi-za-afrikanskii-kontinent>.
17. Си Цзиньпин провел встречу с премьер-министром Индии Нарендрой Модди. *Синьхуа Новости*. URL: http://russian.news.cn/2018-07/27/c_137351734.htm.

18. Mapping India's Pan Africa e-Network Project (PAe-NP). Statecraft. *Global Affairs Daily*. URL: <https://www.statecraft.co.in/article/mapping-india-s-pan-africa-e-network-project-pae-np>.
19. India supplies medicines to African countries // Ministry of External Affairs. Government of India. URL: https://mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/32675/India_supplies_medicines_to_African_Countries.
20. Indian Technical and Economic Cooperation Program // Ministry of External Affairs. Government of India. URL: <https://itecgoi.in/e-itec>.
21. Vaccine diplomacy: 37% doses exported are grants. *The Times of India*. URL: <https://timesofindia.indiatimes.com/india/vaccine-diplomacy-37-doses-exported-are-grants/articleshow/80951832.cms>.
22. Indo-African virtual University // Ministry of External Affairs. Government of India. URL: <https://www.mea.gov.in/articles-in-indian-media.htm?dtl/14198/IndoAfrican+virtual+Univ>.
23. Two years of "Study in India" later, number of foreign students sees marginal rise. *The Indian Express*. URL: <https://indianexpress.com/article/education/study-in-india-governments-efforts-fail-to-attract-foreign-students-6190458/>
24. India-Africa Higher Education and Skill Development Summit. August, 26-27, 2019: New Delhi, India // Ministry of Commerce and Industry. Government of India. URL: <https://hci.gov.in/kampala/?pdf8278>.
25. All India Survey on Higher Education 2018-2019 // Ministry of Human Resources and Development. Government of India. New Delhi, 2019.

3.3. Інтеграційний розвиток регіону Субсахарської Африки

1. Абрамова И.О., Фитун Л. Африканский сегмент многополярного мира: динамика геостратегической значимости. *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. Т. 62. № 12. С. 5-14.
2. Гура В.К. Субсахарська Африка в ХХІ ст.: чинники господарського прогресу і перспективи співпраці з Україною: науковий вісник. *Гілея: наук. вісник*. 2014. Вип. 84. С. 124-130.
3. Democratic Governance and Diverging Pathways to More Inclusive Societies. 2013 Year in Review. United Nations Report // United Nations Development Programme. URL: <https://www.undp.org/content/dam/undp/library/Democratic%20Governance/2013-DG-Year-in-review.pdf>.
4. Маценко И. От ЦРТ к ЦУР: искоренение нищеты в Африке южнее Сахари. *Азия и Африка сегодня*. 2018. № 2. С. 48-55.
5. Latest Updates from Africa CDC on Progress Made in COVID-19 Vaccinations on the Continent // Africa CDC. URL: <https://africacdc.org/covid-19-vaccination/>.
6. Азиагба Д.Ч. Основные тренды развития интеграционных процессов в Африке. Характеристика индекса региональной интеграции. *Международная торговля и политика*. 2016. № 4 (8). С. 103-112.
7. Диабатэ В. Региональная интеграция в Африке: динамика внутрирегиональной торговли 1990 - 2015 гг. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: Экономика. 2017. Т. 25. № 2. С. 159-167.
8. Макгетланенг С. Региональная интеграция на Юге Африки: САКУ или САДК? *Азия и Африка сегодня*. 2013. № 10. С. 53-58.
9. Arizala F., Bellon M., MacDonald M. Africa Comes Together. *Finance and Development*. 2018. P. 48-51.
10. History of Africa's Regional Integration Efforts // United Nations Economic Commission for Africa. URL: <https://www.uneca.org/oria/pages/history-africa%E2%80%99s-regional-integration-efforts>.
11. Юрченко К.О. Інтеграційні процеси в Африці: рівні, фактори, спрямованості та

- закономірності розвитку (1960-2005 рр.) : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2006. 19 с.
12. Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України: матеріали міжнар. наук. конф. / відп. наук. ред. О.І. Лукаш. К., 2017. 240 с.
 13. Костюнина Г.М. Интеграционные процессы в Африке: история и современный этап. *Российский внешнеэкономический вестник*. 2016. № 4. С. 34-50.
 14. Костюнина Г.М. Интеграция в Африке. *Международная экономическая интеграция* / под ред. Н.Н. Ливенцева. М., 2006. С. 297-320.
 15. Немченко В. Африканский Союз на пути обновления. *Азия и Африка сегодня*. 2019. № 5. С. 60-61.
 16. Кравченко М.В. Інтеграційні об'єднання Субсахарської Африки: історія становлення та перспективи розвитку. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія, політологія. 2020. Вип. 28-29. С. 52-62.
 17. Lagos Plan of Action for the Economic Development of Africa // United Nations Economic Commission for Africa. URL: https://web.archive.org/web/20070106003042/http://uneca.org/itca/ariportal/docs/lagos_plan.PDF.
 18. Treaty Establishing the African Economic Community // African Union. URL: <https://au.int/entreaties/treaty-establishing-african-economic-community>.
 19. Dinka T., Kennes W. Africa's Regional Integration Arrangements: History and Challenges. *ECDPM Discussion Paper*. 2007. № 74. 30 p.
 20. Agenda 2063: The Africa We Want // African Union. URL: <https://au.int/en/agenda2063/overview>.
 21. Кравченко М.В. Африканський Союз: основні етапи розвитку та сучасні виклики. *Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених: зб. тез учасників конф. молод. учених* (Київ, 11 червня, 2019 р.) / за заг. ред. к. і. н., доц. Солошенко В.В. Київ, 2019. С. 41-47.
 22. African Union // African Union. URL: <https://au.int/en/>.
 23. New Partnership for Africa's Development (NEPAD): Transforming Africa // NEPAD Website. URL: <https://www.nepad.org/>.
 24. Agenda 2063: The Africa We Want (Popular Version) // African Union. URL: https://au.int/en/Agenda2063/popular_version.
 25. AfCFTA Secretariat /African Continental Free Trade Area. URL: <https://afcfta.au.int/en>.
 26. 34th Ordinary Session of the AU Assembly // African Union. URL: <https://au.int/en/newsevents/20210206/34th-ordinary-session-au-assembly>.

Склад авторського колективу

Аулін Олександр Анатолійович, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу обслуговування інформаційними ресурсами Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Городня Наталія Данилівна, доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гуцало Сергій Євгенович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кравченко Марія Володимирівна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лукаш Ольга Іванівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мхитарян Наталія Ігорівна, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник; старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», вчений секретар відділу.

Олійник Олег Миколайович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Припик Євген Олександрович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Пророченко Наталія Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник; доцент кафедри тюркської філології факультету сходознавства Київського національного лінгвістичного університету.

Тихоненко Ірина Вікторівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Швед В'ячеслав Олександрович, кандидат історичних наук, доцент; завідувач відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», керівник авторського колективу.

Наукове видання

**ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В АЗІЇ ТА АФРИЦІ
ЯК СКЛАДОВА**

СВІТОВОГО ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

(друга половина XX – початок XXI ст.)

монографія

За загальною редакцією

Шведа В.О.

Переклад англійською змісту та передмови

Кравченко М.В., Прип'юк Є.О.

Технічні редактори

Кравченко М.В., Прип'юк Є.О., Тихоненко І.В.

Комп'ютерний дизайн, верстка

О. О. Рябець